

1997

1

AETAS

Szemán Attila
Bányászkapánk becsülete

Kincses Katalin
A soproni fürdők a kora újkorban

Güntner Péter
A soproni prostitúció története (1862-1918)

Bódy Zsombor
A legintelligensebb magyar falu: Dorvár!

Gyáni Gábor
A mindennapi élet mint kutatási probléma

John R. Lampe
Gazdasági integráció vagy a Balkán elszigetelődése:
Délkelet-Európa a 20. századot követően

Beszélgetés John R. Lampe amerikai történésszel

Következő számunk tartalmából

Wojtilla Gyula

Királyság és szakralitás a kora középkori Indiában

Galamb György

Eretnekség, világi hatalom, szakralitás

Márton Alfréd

Szakralitás és hatalom a türköknél

Horváth Emőke

A hatalom etikája a kora középkorban

Kordé Zoltán

Gondolatok a székely eredetkérdésről

Bemutatjuk Kosztolnyik Zoltán történészt

A szegedi medicvisztika-képzés tapasztalatai

1997/1

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

Deák Ágnes

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Magyar Kulturális Alap
és a szegedi József Attila Tudományegyetem
Közművelődési Bizottsága
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztőség:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)
BENKES RÉKA
DÁVID TAMÁS
HOMONNAI SAROLTA
KOSZTA LÁSZLÓ
LELE JÓZSEF
PELYACH ISTVÁN
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ
VAJDA ZOLTÁN

TARTALOM

Tanulmányok

SZEMÁN ATTILA	
Bányászkapánk becsülete	5
KINCSES KATALIN	
A soproni fürdők a kora újkorban	17
GÜNTNER PÉTER	
A soproni prostitúció története (1862–1918)	49
BÓDY ZSOMBOR	
A legintelligensebb magyar falu: Porvár!	65

Műhely

BENKES MIHÁLY	
Mobutu-ellenes vallási énekek	84

Múltidéző

HERMANN RÓBERT	
A „tábornok úr” kézipénztára	97
CSEPELI RÉKA	
Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez	124
DEÁK ÁGNES	
Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéhez	142

Elmélet és módszer

GYÁNI GÁBOR	
A mindennapi élet mint kutatási probléma	151

Határainkon túl

„Ez a tragédia és következményei sokkoltak bennünket” Beszélgetés John R. Lampe történésszel	162
John R. Lampe: Gazdasági integráció vagy a Balkán elszigetelődése: Délkelet-Európa a 20. századot követően	170

Figyelő

A Duna-medence korai középkori történelme a frank források
szemszögéből

(Richard Bowlus: *Franks, Moravians and Magyars. The Struggle
for the Middle Danube 788–907. Philadelphia, 1996.*)

Sennyey Pongrácz 181

Herbert Hoover élete: Az első három fejezet

(George H. Nash: *The Life of Herbert Hoover. Vol. 1. The
Engineer, 1874–1914., vol. 2. The Humanitarian, 1914–1917.,
vol. 3. Master of Emergencies, 1917–1918. New York and Lon-
don, 1983., 1988., 1996.*)

Glant Tibor 185

Függetlenség – függőség

(Anton Czettler: *Pál Graf Teleki und die Außenpolitik Ungarns
1939–1941. Studia Hungarica 43. München, 1996.*)

Ablonczy Balázs 191

Számunk szerzői 196

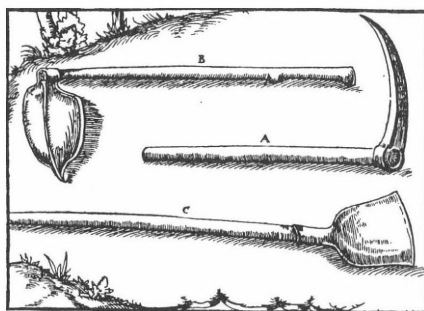
SZEMÁN ATTILA

Bányáskapánk becsülete

A bányáskapá nem tartozik az általánosan ismert bányászszerszámok közé. Talán a modern korban egyre nagyobb súlyúvá váló szénbányászat jelentőségének növekedése, a széntermelés műszaki technológiájának robbanásszerű fejlődése hozta magával, hogy ennyire feledésbe merült. Része lehetett ebben a történeti Magyarország felbomlásának is, mivel ennek folytán egykor világtörténelmi jelentőségű ércbányászatunk telephelyei az országhatárokon kívülre kerültek, s így egyre inkább perifériára szorult az ércbányászat iránti érdeklődés is. A bányáskapá ugyanis – mely már a korai középkortól ismert – elsősorban ércbányászatunk eszköze volt, s a későbbiekben is az maradt. Minthogy a bányászat ezen ága kevésbé lett gépesítve, mint a szénbányászat, a bányáskapá még századunkban is használt munkaeszköz volt, s egyes bányáinkban egészen a hatvanas évek végéig szolgált.

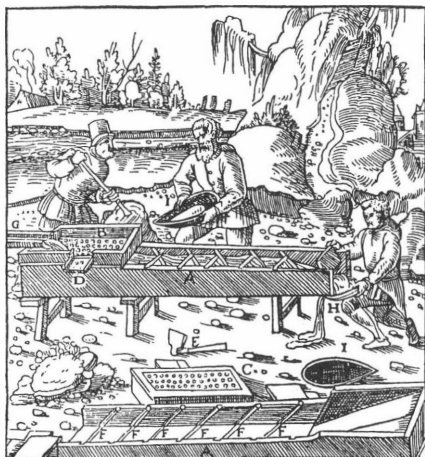
A bányászaton kívül tehát kevésbé ismert, hogy kapát a bányászok is használtak. Az utóbbi években azonban a bányáskapával kapcsolatban a bányász szakmán belül is különböző kételyek fogalmazódtak meg, s ez még fontosabbá teszi a helyzet tisztázását. A kételyek – melyek bizonyos összefüggésben állnak egymással – a következőképp foglalhatók röviden össze: 1. A bányáskapá nem lehet hegyes, mert azt a bányász „csak” az érc összehúzására használja, s ahhoz valójában fából vagy vasból készült saraboló formájú szerszámot használtak. 2. A „paraszt” munkaeszköznek minősülő kapát az öntudatos bányászok nem használhatták jelképként, s így az nem szerepelhet a legrégibb selmecbányai címerben. A kapák csak Bél Mátyás óta „virágzanak” a selmecbányai címerben. 3. A legrégibb nagybányai pecséten a két munkálkodó alak közül a kapás nem bányász, hanem szőlőművelő.¹

1. A bányáskapá hegyes vagy nem hegyes mivoltát vizsgálva megállapítható, hogy a 17. századig nem is tűnik fel másfajta kapá, mint hegyeskapá, a bányásztörténeti ábrázolások-

1. AGRICOLA: DE RE METALLICA,
72. SZ. „KÉZISZERSZÁMOK” CÍMŰ METSZETE.

¹ E nézetek közül az elsőt főleg néhai Sík Lajos szerette hangoztatni, a másodikat Gavallér Pál fogalmazta meg (A bányászszerszámok első magyar megjelenése pecsétteken. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 28. évf. 1993. 111–118.; a továbbiakban: Gavallér), s a harmadikat Benke István és Gavallér Pál közösen képviselik. Nagyon sajnálom, hogy Sík Lajosnak már nem nyújthatom át ezt az írásbeli összefoglalót.

2. AGRICOLA: DE RE METALLICA 172. SZ.
„ARANYÉRC MOSÁSA TEKNŐBEN ÉS REKESZES
VÁLYÚBAN” CÍMŰ METSZET.

sára használták. Podányi Tibor rudabányai leleteket leíró tanulmányában nagy számú háromszög, illetve levél alakú kapáról számol be, melyeket a termelvény összegyűjtésére és kosarakba, teknőkbe való bekaparására használtak. A háromszögeket középkorinak, a levél alakúakat újabbkorinak tartja.⁴ Az előbbiekre példa az általam korábban közölt, legkorábban a 15. századra datálható gyalári bányászkapá.⁵ A újabbakra vonatkozó utóbbi megállapítás pedig egybevág Litschauer leírásával – melyet a későbbiekben idézni fogok –, aki szív alakúnak nevezi a hegyes bányászkapát, s ezt a formát ábrázolja Delius is (4. kép).⁶ Az ilyen kapákat, melyek a törökkori anyagban még nem fordulnak elő, de a néprajzi

ban, noha szépszámmal találunk ilyeneket. Agricola például következetesen hegyeskapát ábrázol minden ércfejtést bemutató metszetén, s a bányászszerszámok bemutatásánál is ezt a típust nevezi bányászkapának (1. kép).² Sőt az ércelőkészítést és a kohászati műveleteket bemutató metszetein is a hegyeskapá jelenik meg. Egyedül a 172. számú metszeten (2. kép) találunk „E” jelzéssel egyenes élű kapát (3. kép), amit a képalírás „vas kaparókapá”, németül „die ciserne Krücke” megnevezéssel illet, s csak a modern német kiadás szerkesztője teszi mellé zárójelbe a „Kratze” nevet.³ A szöveg szerint ezt az eszközt egyértelműen a széren mosott anyag durva maradékának kihúzá-

² Agricola, Georgius: De re metallica libri XII – Tizenkét könyv a bányásatról és kohásatról. Szerkesztette, a bevezetőt, a tanulmányt, a lábjegyzeteket írta Molnár László. Budapest, 1985. 72. ábra, 172. (a továbbiakban: Agricola 1985.) A tanulmány illusztrációjaként közlésre kerülő rajzokat magam készítettem, a fényképeket Lobenwein Tamás reprodizta.

³ Georgius Agricola: De re metallica libri XII (Bergbau und Hüttenkunde, 12 Bücher) Übersetzt von G. Fraustadt. Hrg. H. Prescher. Berlin, 1974. 419. (a továbbiakban: Agricola 1974.)

⁴ Podányi Tibor: A régi rudabányai ércbányászat. In: Rudabánya ércbányászata. Szerkesztette Pantó Endre–Pantó Gábor–Podányi Tibor–Mosser Károly. 98.

⁵ Szemán Attila: A gyalári (Ghelar) bányászszerszámok keltezéséről. Communicationes Archaeologicae Hungariae, 1994–1995. 255–265. 2a,b kép.

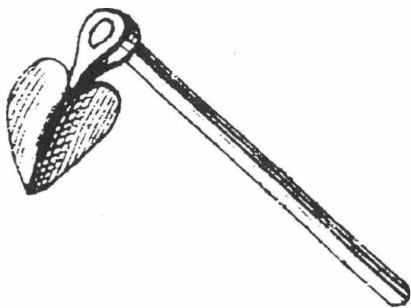
⁶ Delius, Christoph Traugott: Anleitung zu der Bergbaukunst nach ihrer Theorie und Ausübung, nebst einer Abhandlung von den Grundsätzen der Berg-Kammernwissenschaft. Wien, 1773.; magyarul: Bevezetés a bányatan elméletébe és gyakorlatába, valamint a bányakincstári tudományok alaptételeinek ismeretébe. Fordította Bóday Gábor. Budapest, 1972. XXI. tábla 10. Fig.

anyagban megtalálhatók, a 18. századtól kezdődően datálhatjuk. Említ ugyan Podányi egy fából készült, vonókapaként meghatározott darabot is, de ezt mint egyedüli példányt a sok vaskapával szemben bizonytalan funkciójának kell tekinteni, hiszen általános használatú szerszám nem lehetett.

Mindenesetre érdemes összehasonlítani Litschauer egyenesélű vonókapájának (5. kép)⁷ és Agricola bányáskapájának (1. kép) nyelét. Mindkettőn megtaláljuk a jellegzetes, mindkét kéz számára kialakított bütyköt, mely egyértelműen az érc összehúzása miatt volt fontos. Ilyen a mezőgazdasági célú kapáknál valóban nincs. A mezőgazdaságban ugyanis a kapát lendületből vágják bele a talajba, s azt azonnal kifordítják. Ezzel szemben a bányász, miután beleütötte a kapát a lefejtett érc tömegébe, maga felé húzza az ércet, hogy a szállító edénybe juttathassa. Ezért a vízszintes irányú húzásakor jól bele kell kapaszkodnia a nyélbe, s ezt megkönnyíti az említett két bütyök. Tulajdonképpen tehát nem igazán jogosult a 'hegyes'- és 'vonó'-kapa megkülönböztetés, hiszen a hegyeskapának vonókapa funkciója is volt. Az egyenesélű kapát magyarországi anyagban elsőként az 1650-ben készült ún. Esterházy-bányászserleg⁸ oldalán függő jelképes ezüst szerszámocskák közt találjuk meg. Ezek a szerszámok párosával vannak felfüggesztve: a bányászék és a kalapács, a fúró és egy másfajta kalapács, a csákány és az egyenesélű kapa, valamint a bárd és a hegyeskapa. Közöttük tehát a hegyes bányáskapát is láthatjuk. Minthogy azonban az egyenesélű kapa formára nagyon is emlékeztet az

3. A 2. SZ. KÉP KINAGYÍTOTT RÉSZLETE
„E – VAS KAPARÓKAPA”

4. SZÍV ALAKÚ BÁNYÁSKAPA, DELIUS:
BEVEZETÉS A BÁNYATAN ELMÉLETÉBE. XXI.
TÁBLA 10. FIG. FELNAGYÍTOTT KÉPE.

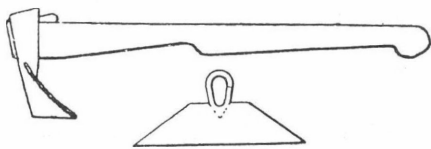
egyetlen Agricola-féle ábrázolásra, nem lehetetlen az sem, hogy ekkor még más célra használták.

Bizonyosan bányáskapaként, bányász kezében először Löchneiß műve 1672-es kiadásának (6. kép)⁹ címlapján találtam meg a szerszámot. Meg kell azonban jegyeznem, hogy még a kiadvány belső ábráin is a hegyeskapát láthatjuk. Az ércbányászatban mindenesetre az egyenesélű kapa sohasem vált általánossá. Az ércet többségének állaga ugyanis

⁷ Litschauer Lajos: Bányászati munkálatok. A magyar bányász-felőr kézi könyvtára VII. köt. Selmezbánya, 1900. 23.

⁸ E műtárgy eredetije az Iparművészeti Múzeumban, autentikus másolata pedig a Központi Bányászati Múzeumban (Sopron) található.

⁹ Löchneiß, G. E.: Bericht vom Bergwerck. Frankfurt, 1672.

5. VONÓKAPA, LITSCHAUER: A MAGYAR
BÁNYÁSZ-FELŐR KÉZI KÖNYVTÁRA. VII. KÖT.
ÁBRÁJA SZERINT.

ján még Agricola pontosságában is kételkedik, bár alapvetően hibás, nem ismeretlen nemzetközi viszonylatban sem. Jellemző erre az 1974-es berlini Agricola-kiadás 188. számú jegyzete, mely szerint „die Kratze ist unglücklich gezeichnet.”¹⁰ Ez a megjegyzés nyilvánvalóan a kapa hegyes mivoltára vonatkozik, mivel utána hangsúlyozza a szerkesztő, hogy az a lefejtett érc összehúzására szolgált. Ezután azonban egy Wilsdorf-idézet következik, mely viszont Agricola felfogásának helyességét bizonyítja, s így ellentmond az előbbi megállapításnak: „Gondolkodásra késztet, hogy még a bányászat legközismertebb segédeszközeit is, mint lapát vagy bányáskapát, ábrázolja Agricola. *Meg kell szabadulnunk attól a leértékelő elgondolástól, hogy ezek csak segédeszközök*” (kiemelés tőlem, Sz. A.). Ezek éppúgy nélkülözhetetlenek, mint a kalapács vagy a bányászék. Fontos ismerni alkalmazásuk, kezelésük módját, mert használatuk a munkaidő jelentős részét töltötte ki. Agricola nemcsak a jövesztésnél használt szerszámokat sorolja fel, hanem a szállításnál, a vízemelésnél, a szellőztetésnél, illetve a bányában való járásnál alkalmazott segédeszközöket is. *Nincs okunk arra, hogy felfogásától eltérjünk. A fogalmak mai szokásos 'összesűkítése' nem célravezető a történelmi kutatásoknál*” (kiemelés tőlem, Sz. A.).¹¹ Én is úgy gondolom, hogy nem igazán megfelelő a másodlagos jelző, hiszen a bányáskapát más eszközzel nem lehetett helyettesíteni, s a kifejtett érc felszedése, azaz a „takarító” munka elvégzése nélkül az érc nem volt szállítható. Az ősi munkafolyamatot Litschauer Lajos a következőképp írta le a századfordulón: „A takarító munka oly ásványtömegek jövesztésére való, melynek részei vagy éppen semmi összefüggés-

megkívánja a hegyes forma használatát. Igazamat minden gyakorló ércbányász bizonyíthatja; a szén-, illetve a sóbányászatban persze kissé más lehet a helyzet, s talán erre támaszkodik a hegyeskapa használata iránt megfogalmazódó kétely is.

Hasonló felfogás, mely egy múltba visszavetített elképzelés alap-

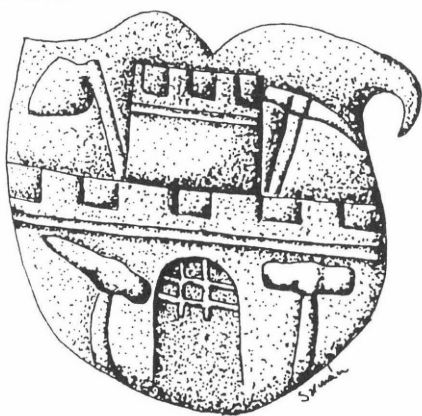
6. KINAGYÍTOTT RÉSZLET LÖCHNEIS: BERICHT
VOM BERGWERCK. FRANKFURT, 1672. KIADVÁ-
NYÁNAK CÍMLAPJÁRÓL.

¹⁰ Agricola 1974. 745.

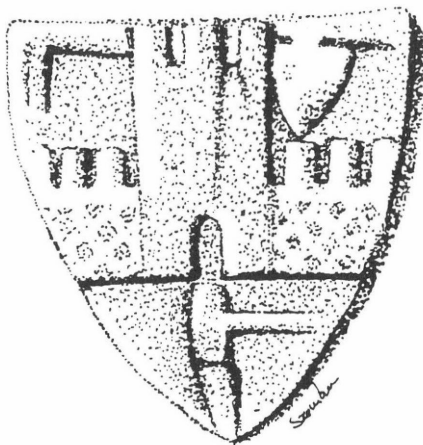
¹¹ Wilsdorf, H.: Arbeit und Arbeitsgerät im sächsische Erzbergbau des 16. Jahrhunderts. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Berlin, 1959. 263. Pontos magyar fordítását adja a magyar kiadás (2. Jegyz.) a 77. sz. lábjegyzetben, 171.

ben sincsenek egymással, vagy legfeljebb annyira összetartók, hogy szétदारolásuk vagy semmi, vagy csak igen csekély erő megfeszítésével jár, melynél tehát a termelés legfeljebb vágó szerszámok használata mellett történik... A kapa úgy eredetét, mint első alkalmazását illetőleg, speciális bányász-szerszám. Különösen két alakban, mint vonókapa és mint hegyes kapa használtatik. ... A hegyeskapa (Spitzkratze) lapja szívalakú.¹² Amint arra a bányászati munka e késői, de még élő hagyományokon alapuló, kiváló leírása is rámutat, ugyanolyan fontos és nélkülözhetetlen munkafolyamatról van tehát itt szó, mint amilyen maga az ércfejtés, az ék-kalapács munka. Eszközei, köztük a hegyeskapa, ugyanúgy speciális bányásszerszámok, mint az ék vagy a kalapács.

2. A bányáskapá és csákány első magyarországi említése egyidős a bányászék és kalapács említésével, mindegyik a selmeci városi és bányajogban tűnik fel, két különböző munkafolyamat eszközeiként, egyenrangú módon megnevezve.¹³

8. SELMECBÁNYA 1494-BŐL FENNMARADT NAGYPECSÉJTJÉNEK KINAGYÍTOTT CÍMERPAJZSA.

7. SELMECBÁNYA LEGRÉGEBBI, 1275-BŐL FENNMARADT PECSÉJTJÉNEK RAJZA (MOL DIPLOMATIKAI LEVÉLTÁR 923. SZ.)

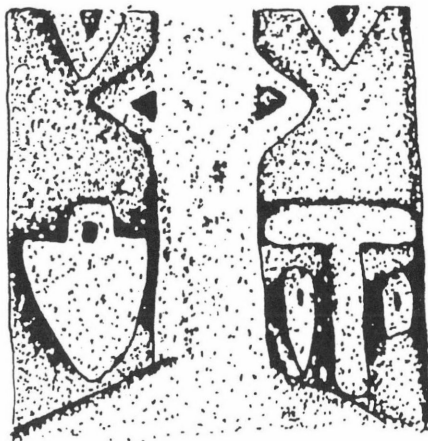
A legrégebbi selmecbányai pecsét, mely 1275-ből maradt ránk, a bal felső sarkában mutatja a bányáskapát. A kapa fejét egy ívelt oldalú háromszög képezi, mely felső szélének közepéből indul ki annak köpűje, s ez csatlakozik a nyélhez, melyet a pajzs megvastagított felső szélé képez (7. kép).¹⁴ A kapát nem a valós látszati képnek megfelelően ábrázolták, hanem a hegyes kapa pengéjének és nyélének egyaránt jellegzetes formáját láthatjuk, ami a valóságban természetesen egy nézőpontból nem látható. Ennek a kapának a létét a régi szak-

¹² Litschauer Lajos: Bányamíveléstan II. Selmeczbányán, 1890–91. 901–904.

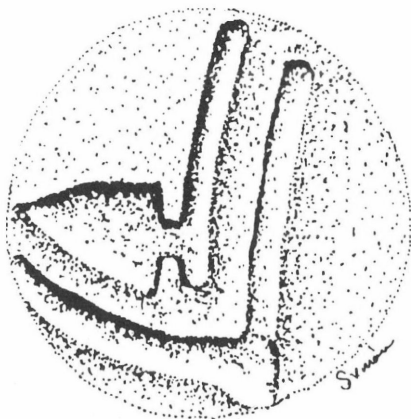
¹³ Kachelmann J.: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. Schemnitz, 1855., a Selmeci város- és bányajog II. bányajog részének 5. pontjában 189.

¹⁴ MOL Diplomatai levéltár. 923. sz.

irodalom, Nyáry Albert kivételével, minden esetben megemlíti, Gavallér Pál azonban kételkedik benne. Szerinte Bél Mátyás említi Selmecebánya címerénél először a kapákat, s szellemes szófordulattal azt állítja, hogy „tulajdonképpen Bél óta kezdenek vitézkézni a kapák a címerben.”¹⁵ Nos, mi sem egyszerűbb ezen megállapítás cáfolatánál. Selmecebánya legrégibb pecsétje után korban a következő ismert nagypecsétjének lenyomata az 1494-es évszámot viseli.¹⁶ Ennek címerpajzsán (8. kép) ott látható a kapa is, igaz, nem a kaputorony bal, hanem jobb oldalán. Változott a pajzs felső részén elhelyezett szerszámok, a csákány és kapa nyelének helyzete is. Immár nem a pajzs felső szélével csik egybe, hanem a várfal és a kaputorony találkozásának szögleteiből ugrik elő a két nyél. A nyeleket ugyanígy találjuk a Selmeczi város- és bányajog címerén is, mely csak kevés későbbi.¹⁷ Ezek a források ugyancsak megelőzik Bél Mátyás korát.

9. 15. SZÁZADI BÁNYÁSZÍRKŐ PÍSEKBŐL (DÉL-CSEHORSZÁG).

10. A HYBBEI 14. SZÁZADI PECSÉT KINAGYÍTOTT BÁNYÁSZSZERSZÁMAI.

A mezőgazdasági kapák penge alapján történő felosztásában négy nagy csoportot különíthetünk el: a csákány- vagy irtókapák, laposkapák, villakapák és kombinált kapák csoportját.¹⁸ A bányászka ezek közül a laposkapák csoportjába tartozik, azon belül pedig mindig az úgynevezett hegyeska típusához. Természetesen használták a mezőgazdaságban is ugyancsak a fajtát, persze sok más típus mellett. Agricola is utal erre, amikor bemutatja mint bányász-eszközt a *De re metallicában*: „A bányakapa és a bányásó nem különbözik a közönségestől [azaz a mezőgazdaságitól – magyarázat tőlem, Sz. A.].”¹⁹

¹⁵ Nyáry Albert, br.: *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886. Gavallér 116.

¹⁶ Novák, J.: *Slovenské mestské a obecne erby*. Bratislava, 1972. 93.

¹⁷ Rákóczy Sámuel: *A magyar bányászat műkincsei II. Bányászati és Kohászati Lapok*, 1911. I. köt. 668.

¹⁸ Müller Róbert: *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaszkortól a törökorkor végéig*. Zalacgerszeg, 1982. II. köt. 451–468.

Gavallér a kapa szerepét a bányászat munkafolyamatában másodlagosnak nevezi, és ezért nem tartja lehetségesnek, hogy a bányászat jelképei közé kerüljön az. A bányászkapá ábrázolására azonban nem a selmecbányai címer az egyedüli példa. A 15. század elejéről Csehországból ismerünk egy érdekes bányászsírkövet, melyen egyik oldalon két nyél nélküli bányászék és kalapács, másik oldalán pedig egy nyél nélküli kapa látható (9. kép),²⁰ természetesen ismét csak az úgynevezett hegyeskapá típusa! Magyarországi példaként említhetjük a hibbei 14. századi pecsétet, melyen egy csákány és egy kapa látható (10. kép). Mindkét számszám megfelel az 1275-ös selmecbányai pecséten ábrázoltaknak. S hogy ne merülhessenek fel időbeli kétségek sem, utalok a csehországi Nemecký Brod 1269-ből származó pecsétjére is (11. kép),²¹ melyen az ott ábrázolt négy bányászszerszög között a két hágófa felső szögletében megtalálható a hegyeskapá, a Kratze is.

Gavallér a bányászok „emberi tartását, szakmai büszkeségét” emlegető érve, ami ellent kellene mondjon a kapa ábrázolásának, mivel „annak fő funkciója a földművelésnél van”,²² tipikus példája annak, amikor valaki későbbi, sőt majd hogy nem jelenkori érzelmi viszonyulásokat vetít vissza a régmúltba. Ami a bányászok szakmai öntudatának konkrét munkaeszközöket elfogadó vagy elutasító mivoltát illeti, annak megállapítása a 13. századot tekintve, úgy gondolom, igen bonyolult és nehéz feladat lenne. A biztos tárgyi és ábrázolásbeli anyagból ilyen típusú információkra semmi esetre sem következtethetünk. A háromszögletű „alakzat” címerpajzsként történő meghatározását a leghatározottabban tagadom.²³ A heraldika szabályaiból kiindulva nem lehetetlen ugyan az önálló kis tarpajzs alkalmazása, sőt a mesteralakok szerepelhetnek címerképekkel együtt is egy pajzson. Ami azonban a magyar bányavárosi címereket illeti, a tarpajzs mint mesteralak pusztán elméleti lehetőségként kezelhető. Erre vagy akárcsak hasonlóra ugyanis egyetlen példát sem találunk, szemben a bizonyított bányászkapával.

11. NEMECKÝ BROD 1269-BŐL FENNMARADT PECSÉTJE, A KÉT HÁGÓFA FELSŐ SZÖGLETÉBEN LÁTHATÓ NYELETLÉN KAPÁVAL.

¹⁹ Agricola 1985. 171. 72. ábra

²⁰ Husa, V.–Petran, J.–Subtová, A.: Homo faber. Praha. 1967. 34. (a továbbiakban: Husa–Petran–Subtová)

²¹ Husa–Petran–Subtová 143. kép

²² Gavallér 116.

²³ E kijelentésénél Gavallér Zsámboki László elméletére hivatkozik, bár bibliográfiai hivatkozást nem ad meg. Zsámboki László viszont érdeklődésemre elhatárolta magát ettől az állásponttól.

12. A GRUEBER-CÍMER RAJZA.

Előfordul az is, hogy a bányász-kapa a címtanban önmagában utal bizonyos bányász vonatkozásokra, jelképes értelme tehát nem lehet kétséges. Ilyen például a Grueber Thomas számára II. Rudolf császár által 1604. október 30-án adományozott címer, melyben egy vállán hegyeskapát vivő alak látható. Ennek az alaknak a ruházata egyáltalán nem utal arra, hogy paraszt lenne, sokkal inkább bányásznak néz ki, ami a Grueber, magyarul bányászt jelentő névvel összevetve nyilvánvalóan beszélő címerre utal (12. kép).²⁴ Hasonlóan állunk a Hauer család 1751. április 10-én kiadott címerével. Ennek a címernek 1. és 4. mezéjében, valamint a jobb oldali sisakdíszében egy magyar ruhás harcost látunk sujtásos kék mentében, vörös hajtókás süvegben, jobbában szablyával, baljában

hegyeskapával. Ismét csak aligha gondolhatunk földműves munkaeszközre, sokkal inkább a vájár jelentésű név alapján beszélő címerre, melyben a vájár mi-voltára utal a bányázkapa (13. kép).²⁵

3. Nézzük azonban a nagybányai pecsétnyomót. A typariumot 1904-ben találta meg szőlőművelés közben egy nagybányai polgár. A pecsét képét több helyen különbözőképpen közölték, s e közlések nem minden esetben és nem minden részletükben pontosak.²⁶ Legpontosabb a Magyar Művelődéstörténet erősen nagyított fényképkivágása (14. kép). Faller Jenő Jó szerencsét című posztumusz kiadású könyvében ennek – nyilván a könnyebb követhetőség kedvéért – átrajzolt változata jelent meg (15. kép). Ez ugyan a most tárgyalandó kérdést tekintve

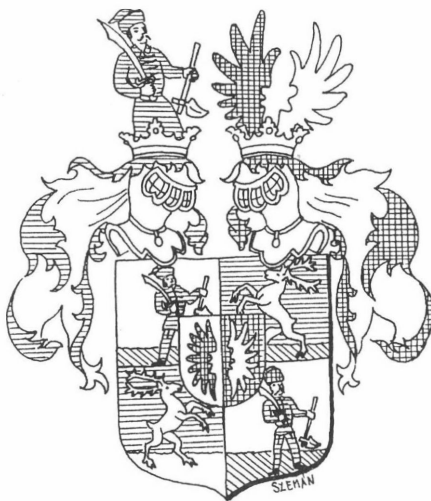
²⁴ Nyulásziné Straub Éva: Öt évszázad címerei. Budapest, 1987. 218. sz. címerrajz és adatok, 249.

²⁵ Siebmacher: Der Adel von Ungarn. Írta nagytácskándi Csergheő Géza. Nürnberg, 1907. 61. Taf. 40.

²⁶ Décsényi Gyula: Nagybánya régi pecsétai. Turul, 1886. 97–100. (a továbbiakban: Décsényi) Schönherr Gy: Nagybánya város XIV. századi pecsétai. Turul, 1906. 1–10. (a továbbiakban: Schönherr) Czákó Elemér: A nagybányai typarium. Turul, 1906. 10–12. (a továbbiakban: Czákó) Magyar Művelődéstörténet. Szerkesztette Domanovszky Sándor. I. köt. 241.; Faller Jenő: Bányászati vonatkozású magyar város címerek. Bányászati és Kohászati Lapok, 75. évf. 1942.; Faller Jenő: A farbőr viseletének eredetéről. BKL Bányászat, 96. évf. 1963. 957–959.; Faller Jenő: Jó szerencsét! Események, képek a bányászat múltjából. Budapest, 1975. 116. ábra 150.

pontos, de nem minden részletében az, s ezért ébreszthetett bizonyos kétségeket egyes kutatók körében. Maga Faller Jenő korábban eredeti fénykép alapján dolgozott, s azt közölte is 1963-ban megjelent egyik cikkében (16. kép). A feltétlen pontosság kedvéért a fényképek mellett a tényleges pecsétlőnek pontosan megfelelő rajzomat is közlöm (17. kép). A typárium öntött ezüstműből készült, de vésővel és poncokkal is finomították az ábrázolásokat. Kétségtelen, hogy a gótika jegyében készítették azt, és Anjou királyaink uralkodásának időszakára datálható. Talán a legszebb korabeli bányavárosi, sőt városi pecsétünknek nevezhetjük ezt a rendkívüli méretű (átm. 69 mm) és művészi kvalitású darabot. Schönherr Gyula és Balogh Jolán egyenesen a nagynevű Márton és György kolozsvári szobrászok művének tartja az ezüst pecsétnyomót.

A pecséten három emberi figura látható, az alsó részen két dolgozó bányász, fönt pedig Szent István királyunk, a város védőszentje. Számunkra a két munkálkodó figura az érdekes. Az egyik, a bal oldali egy íves főtéjű tárnnyílásban ékkel, kalapáccsal fejti az ércet. Az ő bányász mivoltát nem kérdőjelezte meg senki. A jobb oldali figura viszont kezében hegyes bányáskapát tart, amivel az éppen lefejtett ércet húzza össze, ami mindkét alak előtt látható. Mozdulata természetesen azonos a földművelő mozdulatával, hiszen ezt az azonos szerszám így szabja meg. Előtte azonban nem termőföld vagy szőlő, hanem érchalom figyelhető meg. A művész ezt úgy alakította ki, hogy az ezüst öntvény mélyedéseibe további kisebb mélyedéseket ütött egy félgömbös végződésű poncvassal, s ennek olyan

13. A HAUER-CÍMER RAJZA.

14. A 14. SZÁZADI NAGYBÁNYAI NAGYPECSÉT
TYPÁRIUMÁVAL KÉSZÜLT PECSÉT KINAGYÍTOTT
FÉNYKÉPKIVÁGÁSA
(MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET).

15. A 14. SZ. KÉPRŐL KÉSZÜLT RAJZMÁSOLAT.

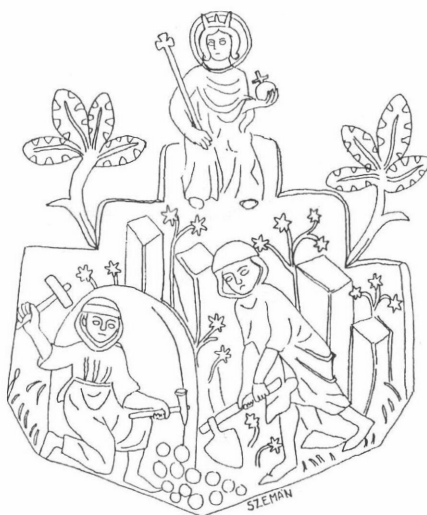

16. A NAGYPECSÉT TELJES FÉNYKÉPE, AMELY ALAPJÁN FALLER JENŐ DOLGOZOTT.

az Anjou Magyar Legendárium miniatúráin is. Megállapítható, hogy ez volt az általános, sőt talán kizárólagos tájképábrázolás a fenti művekben, művelt földek, netán szőlő bemutatása viszont nem fordul elő bennük. Tulajdonképpen kétféle típusú növény tűnik föl: lombos fa, ahol felismerhető, ott tölgy-, illetve cserfa és a sziklák hasadékaiból kinövő apró hatszirmú fehér vagy háromszirmú piros virágok és a szálanként festett rövid fű. Nos, a nagybányai pecsétnyomón is hatszirmúak az apró virágok, és ugyanúgy helyezkednek el a sziklahasadékokban. Czakó Elemér szerint a virágfejeket apró ponccal ütötték be az öntött pecsétnyomón, nyilvánvalóan azért olyan egyöntetűek. A gótikus korszaknak megfelelően a kapás bányász hegyes cipői is hasonlítanak a Képes Krónikában és a Szent György szobron láthatókhoz.

A lépcsőzetesen kialakított sziklák felső szögletéből még két másik növény hajt ki. A Szent György szobor talapzatán pedig több levélből összeállított tölgygallyak szerepelnek rányomott levéldíszként. Ezek nagyon hasonlítanak a pecsétnyomó két oldalán elhelyezett négy-négy levélből és egy-egy rügyből álló növénykékekhez, melyek csipkézett levelei valóban leginkább a tölgy- vagy cserfalevelekhez hasonlítanak. Schönherr és Czakó is cserleveleknek nevezi őket. Még a levelek és a rügy elhelyezkedése is tölgyfára utal, gondoljunk csak az úgynevezett „erdész csillagra”, mely a friss tölgyhajtást ábrázolja felső nézetből. A tölgy annyira jellegzetes magyar fafajtának számított, hogy épp

a hatása, mintha golyókból álló hal-mocska lenne. A művész nyilvánvalóan ezzel az érc anyagának specialitását kívánta megjeleníteni. A kapás munkás mögött azonban nem a mélyművelésű táró fala látható, hanem egy olaszos eredetű felszíni tájképábrázolás. Ez hasábos formájúra repedezett sziklatömböket mutat be, melynek párhuzamai megtalálhatók az Anjou-korszak egyéb ábrázolásain is, így például a Kolozsvári-testvérek prágai Szent György szobrának talapzatán, a szintén Anjou-kori Kálti Márk-féle Bécsi Képes Krónika miniatúráin és iniciáléin, valamint

17. A NAGYPECSÉT ALAKOS ÁBRÁZOLÁSAIRÓL KÉSZÍTETT NAGYÍTOIT RAJZOM.

ezért választotta a magyar erdészet e hajtást jelképül a múlt század végén. A pecsétnyomomón részben felszíni táj látható tehát, de ez csak annyit jelent, hogy a művész közvetlenül a tárószájban fejtő vájár mellett, a tárószáj előtt ábrázolta a takarító munkát végző másik bányászt. Ez a táj azonban nem tartalmaz kultúrnövényeket, s az itt látható növények a legjobb indulattal sem nevezhetők szőlőnek vagy szőlőlevélnek. Sőt a nagypecséttel nagyjából egykorú, azzal párhuzamosan használt kis pecséten sem szőlő, hanem „élő fa” látható.²⁷

A szőlőfürtök – és nem levelek! – csak a jóval későbbi 1483-as pecséten tűnnek fel először (18. kép).²⁸ A két dolgozó munkás közül az egyik éket és kalapácsot, a másik pedig egykarú csákányt tart kezében, kapa azonban sem itt, sem a későbbi címerváltozatokban nem látható többet. Így azután végképp vitathatatlan mindkét dolgozó bányász kiléte. A harmadik alak pedig, aki a tárónyílásban tűnik fel, szintén csak bányász lehet elhelyezkedése miatt.

19. NAGYBÁNYA 17. SZÁZADI PECSÉTTJÉNEK RAJZA.

18. NAGYBÁNYA 1483-AS PECSÉTTJÉNEK RAJZA.

A korban következő, 17. századi pecséten ismét fák láthatók a hegytetőn (19. kép).²⁹ Ströhl címergyűjteményében is fák szerepelnek a hegy tetején,³⁰ míg a századforduló Nagybánya-címerén ismét a szőlőfürtök tűnnek fel. Erre a korra már valóban jellemző, hogy a városok minden lényeges tevékenységi formájukat igyekeztek demonstrálni, így nyilván a szőlőművelést is. A korai, 14. századi bányavárosi, illetve városi címerek közül azonban egyen sem találunk szőlőfürtöt vagy levelet. A régi szakirodalomban mindenhol bányászoknak nevezik a pecséten szereplő két munkást, csak Czakónál fordul elő az az utalás,

²⁷ Schönherr 8.

²⁸ Décsényi 99.

²⁹ Décsényi 100.

³⁰ Ströhl, H. G.: Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. Wien, 1904.

hogy a város kívánsága lehetett, hogy „...bányász és földművelő jellegét is föltüntesse.”³¹ Talán ő is a kapára gondolt, de erről részletesebben nem írt. Amint azt már Agricola kifejtette, ez a kapa valóban megegyezik a mezőgazdaságival, bányászszerszám voltát azonban Czakó nem biztos, hogy ismerte, nem lévén sem bányász, sem történész.

Mindenesetre bizonyos tehát, hogy szőlőtőke, levél vagy fűrt hiányában, társzáj előtt ércbe vágott bányászkapával nehezen feltételezhető szőlőműves egy bányavárosi pecséten. Egyszerűbb hinni a bizonyítékoknak, elfogadni a bányász-kapa létét, és visszaadni bányászkapánk becsületét.

ATTILA SZEMÁN

The honour of the miner's hoe

The memory of metal mining in historical Hungary has faded since the mining regions were cut off from Hungary by the Treaty of Trianon. The old tools used in mining, having lost their significance in the modern industrial production of recent decades are hardly known even among mining engineers. The miner's hoe may be the most forgotten of the old instruments, often defined as an agricultural tool even by experts of mining and mining history. Yet, the miner's hoe often appears in the earliest coats-of-arms of Hungarian mining towns, which contain the oldest representations of tools. The essay describes the actual role and significance of this time-honoured mining tool, surveying the history of the miner's hoe on the basis of the earliest data of Hungarian mining. In the process, the rise of various fallacies are pointed out, and the errors themselves straightened with data provided by various disciplines. The similarities and differences between agricultural and miner's hoes are also discussed, with a view on the realities of practical life.

---

³¹ Czakó 12.

KINCSES KATALIN

A soproni fürdők a kora újkorban

Bevezetés

Tanulmányunk a soproni városi és a balfi fürdő történetét tekinti át a 16. századtól a 18. század közepéig.

Célunk a fürdők és a fürdőzés históriájának leírása mellett a fürdő mint városi tulajdonban levő intézmény helyének, szerepének, funkciójának rekonstrukciója. A soproni céhes élet keretei, a városi magisztrátus vonatkozó rendeletei és gazdálkodási módszere, formái, s nem utolsósorban a fürdőlethez kapcsolódó gyógyítások mind a kérdéskör vizsgálatának tényezői. A korabeli elemzések: a gyógyhatású balfi víz természettudományos vizsgálatainak bemutatása is a dolgozat részét képezik.

A fürdőink történetét bemutató munkákból¹ megtudhatjuk, hogy a kora újkorban kiterjedt fürdőélet volt Magyarországon. Ez a jelenség nem egyedi, a középkori fürdőkultúra továbbéléséről és fejlődéséről van szó mind Európában, mind pedig hazánkban.² Nyugat-Európában és Közép-Európában a 16. század folyamán kialakultak a városi fürdőzés szabályai, amelyek a fürdőzési módokat és a különböző higiéniai előírásokat tartalmazták.³ A század végére a városi fürdők száma lecsökkent, elsősorban a járványos betegségek terjedése miatt.⁴ Ez azonban nem a fürdőzés hanyatlásához vezetett, hanem a fürdőzési szokások átalakulásához: az újonnan létesülő, vagy ismét megnyitott fürdők többnyire gyógyforrásokra épültek, amelyekben már speciális, gyógyító célú kúrákat szerveztek, felismervén azok orvosi hasznát.⁵ Mindezek következtében megállapítható, hogy az

¹ Schwarz Inác: A fürdők történetéhez Magyarországon. Századok, 1891. 279–286. Vajkai Aurél: Parasztfürdőhelyek. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinæ Hungarica, 1955. 76–106. (a továbbiakban: Vajkai); Bencze József: A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és a gőzölésről. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinæ Hungarica, 1959. 5–45. (a továbbiakban: Bencze); Várkonyi Gábor: Hévízek és fürdők a 17. században. In: Európa híres kertje. Szerkesztette R. Várkonyi Ágnes és Kósa László. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Budapest, 1993. 105–121. (a továbbiakban: Várkonyi)

² A medicina krónikája. Szerkesztette Schott, Heinz. Budapest, 1993. 109. (a továbbiakban: Schott) A középkori és a kora újkorai európai fürdőkultúrát bemutató szakirodalom igen gazdag. Schott megállapítása ezen művek összegzéseként született meg.

³ Schott 155.

⁴ Schott 155. Felismerték ugyanis, hogy a hagyományos városi fürdők természetszerűleg elősegítik a legkülönbözőbb járványok terjedését, s ezért sok helyen bezárták azokat.

⁵ Schott 191.

orvosi higiéné 17. századi tudományos megalapozásához éppen a fürdőkultúrák általános elterjedése vezetett.⁶ Bár a kora újkori fürdőzési szokások tekintetében a városi és gyógyvizés fürdők közötti szerepcserét a magyar szakirodalomban még nem vizsgálták meg, de azt már tudjuk, hogy a fürdők a gyógyulás, a pihenés, a szórakozás mellett a társasági és társadalmi élet színterei is voltak, nem egyszer például politikai megbeszélések színhelyei.⁷ Fürdőkultúránk gazdagságát pedig bizonyítja, hogy sokféle fürdőzési technika, mód, szokás terjedt el a 16–18. század folyamán.⁸

A történeti szakirodalomban elszórva több helyen találhatunk utalásokat a soproni fürdőkre vonatkozóan napjainkig, de a város fürdőéletét részletesen bemutató monográfia vagy tanulmány ezidáig nem készült. A középkori történeti vonatkozásokról eddig többet tudtunk, mint az ezt követő időszakról Pollák Miksa, Winkler Elemér, Magyary-Kossa Gyula, Házi Jenő, Holl Imre, Mollay Károly kutatásainak köszönhetően.⁹ Balf történetével kapcsolatban is elmondható, hogy a község históriájáról összefoglaló mű nem íródott – az egyetlen munkát Gimes Endre készítette el tudományos ismeretterjesztés céljából.¹⁰

A felhasznált források három nagy csoportba oszthatók. Az elsőbe tartoznak a városi statutumok és a magisztrátus jegyzőkönyveinek vonatkozó bejegyzései. Ezen dokumentumanyag alapján elsősorban a működési keretek, feltételek vizsgálhatók. A soproni levéltárban található fürdőbérletről szóló dokumentumok, az árszabások, az adókimutatások, a különféle elszámolások adják a dolgozat forrásbázisának másik részét. A harmadik csoportba a balfi hőforrások nyomtatásban

⁶ Schott 191.

⁷ Várkonyi 150–121.

⁸ Ezekről a technikákról részletesen írt Vajkai 76–106., Bencze 5–45.

⁹ Ezen adatok pontos lelőhelyét itt nem soroljuk föl, munkánk további részében a vonatkozó helyeken megtalálhatók. Pollák Miksa: A zsidók története Sopronban. Budapest, 1896. (a továbbiakban: Pollák); Winkler Elemér: A soproni céhek története a XV–XIX. században. Sopron, 1921. (a továbbiakban: Winkler); Magyary-Kossa Gyula: Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. 1, 3. kötet. Budapest, 1929–1940. (a továbbiakban: MOE 1., MOE 3.); Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész, 6. kötet. Pótkötet az I. rész 1–5. kötetéhez az 1278–1525. évekből. Sopron, 1943. (a továbbiakban: Házi 1943.); Holl Imre: Sopron középkori városfalai. Archeológiai Értesítő, 1971/1. sz. 24–42. (a továbbiakban: Holl 1971.), 1968/2. sz. 188–205.; Holl Imre: Középkori városi élet – városi építészet. Archeológiai Értesítő, 1989. 1–2. sz. 52–75. (a továbbiakban: Holl 1989.); Mollay Károly: A vármegye történeti vázlata. In: Sopron és környéke műemlékei. Szerkesztette Dercsényi Dezső. Magyarország műemléki topográfiája. 2. kötet. Győr-Sopron megye műemlékei. 1. rész. Budapest, 1953. 37–95. (a továbbiakban: Mollay 1953.); Mollay Károly: Első telekönyv / Erstes Grundbuch (1480–1553). Sopron, 1993. (a továbbiakban: Mollay 1993.) Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája (1379–1536). 2. rész. Soproni Szemle, 1995. 130–157. (a továbbiakban: Mollay 1995.) – Az ún. felső és középső fürdőház középkori történetéről ez utóbbi tanulmány adja a legteljesebb képet.

¹⁰ Gimes Endre: Balf-fürdő. Útikalauz. Budapest, 1977. (a továbbiakban: Gimes)

megjelent leírásai, a fürdőt népszerűsítő kiadványok és a tudományos elemzések tartoznak. Egy újabb csoportot képezhetne a korabeli, Balfon megfordult fürdőzők névsora, mert számbavételükkel megismerhetnénk társadalmi összetételüket, a fürdőzéshez való viszonyukat. A Városi Levéltár anyagát átnézve azonban ilyen vonatkozású anyagot nem találtunk.

A fürdők történetének összefoglalása a 16. századig

1. A soproni városi fürdők

A középkori városi fürdőket mind Európában, mind Magyarországon a kor színvonalának megfelelő orvosi ismeretekkel rendelkező fürdőmesterek üzemeltették¹¹ – ez a megállapítás, amint azt látni fogjuk, Sopronra is érvényes.

Sopronban a 14. században hat fürdő működött, melyek közül az 1379-es telekkönyvi bejegyzett adatok szerint két „Tuckhaus” (Tauchhaus) a zsidó felekezetű lakosok rituális fürdőjeként működött.¹² A középkori Sopron belvárosában egy, a külvárosban három fürdő volt.

A belvárosi öreg fürdőre („alte Bad”, „die alt padstube”) utaló első forrás a 13. század végéről származik.¹³ A régészeti ásatások során kiderült, hogy ennek épülete – például a lőcseihez hasonlóan – a városi szennyvízcsatornán keresztül összeköttetésben állt a római kori eredetű városfal árkával, a falon keresztül a víz egy kivezető nyíláson át távozott. Bár a fürdő 1438-ig működött, csak bizonyos helyiségeit használták, ugyanis egy Pál nevezetű fazekasmester a század 20-as éveiben a fürdő egy részét harmadmagával kibérelte, s ott bort tárolt.¹⁴

A 14–15. század folyamán, mint említettük, Sopron külvárosában három fürdőt tartottak számon – a korabeli bérlők vagy tulajdonosok nevét Mollay Károly kutatásaiból ismerjük.¹⁵

Az alsó fürdőről („unteres Bad”, „nidrer padstuben”) szóló első adat 1379-ből való,¹⁶ a működésére vonatkozó következő forrás 1400-ban keletkezett: Geirl

¹¹ Párkány Dezső: Magyar orvosok és orvostudomány a XVII. században. Székesfehérvár, 1913. A szerző erről több helyen is szólt.

¹² Pollák 21., 91.; MOE 3. 378.

¹³ Holl Imre: Sopron (Ödenburg) im Mittelalter (Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie). Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1979. 1–2. sz. 137. (a továbbiakban: Holl 1979.)

¹⁴ Holl 1989. 72.

¹⁵ Pollák 9. Magyar-Kossa Gyula állítása szerint a 14. században három fürdős tevékenykedett ezekben a fürdőkben: MOE 3. 318.; Mollay 1995. 2. kötet 130–139., 149–153.; Mindhárom fürdő a Kovácsok utcájában volt, a mai Várkerület területén. Az alsó fürdő a Várkerület 31. szám alatt, a középső fürdő a 23. szám alatt, a felső fürdő pedig a 19. szám alatt. Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája. 1. rész. Soproni Szemle, 1994. 276.

¹⁶ Holl 1979. 139.

Jakab polgár és felesége a Szent György kápolna harmadik oltárára hagyta a fürdőházat szőlőjével és szántójával együtt¹⁷ – valószínűleg ekkor került a ferences szerzetesek tulajdonába. 1424-ben közelében orvos telepedett le,¹⁸ 1427-ben Miklós fürdőmester üzemeltette.¹⁹ 1430-ban egy belvárosi polgár bérelte ki.²⁰ 1457-ből János ruhatáros nevét ismerjük, 1475-ből Mihályét.²¹ A következő forrás, már 1492-ből, azt tanúsítja, hogy egy Fricz nevű fürdős hasznosította, 1493-ban pedig a soproni ferencesek tulajdonába került, akik bérbe adták többek között György borbélynak.²² 1518-ban szappanfőző és borbély lakosa volt,²³ 1523–1526 között Nesslinger Gáspár tulajdonában állott, aki megvásárolta a ferencesektől – ekkorra a fürdőzés az alsó fürdőben már megszűnt.²⁴

Az Ikva patak mentén S alakban elhelyezkedő, egymáshoz igen közel álló három külvárosi fürdő közül a második: a középső fürdő („dy miterpatstuben”) középkori történetét a korábbi adatok felhasználásával Mollay Károly foglalta össze.²⁵ A 13. század második felében az ispotállyal együtt a Johannita Lovagrend építtette, s miután 1346-ban elhagyták a várost, a soproni tanács kezelésébe és tulajdonába került.²⁶ A felügyeletet a magisztrátus tagjai közül kikerült ispotálmester vagy ispotálygondnok (spitalmaister) látta el.²⁷ Az intézményt a fürdőmesterek a várostól bérelték, de az ezzel közös épületben levő lakást mindenkor meg kellett vásárolniuk.²⁸ Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy ily módon is igazolja a mindenkori fürdős, hogy a működéséhez szükséges anyagi fedezet rendelkezésére áll. Másrészt mivel bérlő volt, városi fennhatóságú és feladatú intézményben dolgozott, amihez a polgárjog megszerzése kellett. Ennek alapfeltétele pedig a városban levő háztulajdon megléte volt. 1460-ban egy tűzvész alkalmával a fürdő leégett, ezt követően újjáépítették, bár az új ház az eredetinel kisebb volt.²⁹

---

¹⁷ Házi Jenő: Sopron középkori egyháztörténelme. Győr, 1939. 138.

¹⁸ Holl 1979. 138.

¹⁹ Házi 1943. 135. – idézi Mollay Károly: A Kovácsok utcájának topográfiája 3. rész. Soproni Szemle, 1995. 3. sz. 196. (a továbbiakban: Mollay 1995.)

²⁰ Házi 1943. 93. és Holl 1989. 72.

²¹ Házi 1943. 339. – idézi Mollay 1995. 3. kötet 196.

²² Mollay 1993. 22.; Mollay 1995. 3. kötet 197.

²³ Holl 1989. 74.

²⁴ Mollay 1995. 3. kötet 197.

²⁵ Mollay 1995. 2. kötet 149–153. A német nyelvű elnevezés ezen alakja: Holl 1979. 139.; Mollay 1993. 130.; Mollay 1995. 2. kötet 149.

²⁶ Mollay Károly: A szőlmalom utcai vám. Soproni Szemle, 1991. 104.

²⁷ Mollay 1995. 2. kötet 149.

²⁸ Mollay 1995. 2. kötet 151.

²⁹ Mollay 1995. 2. kötet 153.

A felső fürdő („öberen padstuben”, „dy obren patstuben”)³⁰ történetét a 13. század második felétől ismerjük. Eredetileg az Agendorfer család tulajdonában volt (talán ők is építtették) egészen addig, amíg Weißbach Miklós bécsi polgár Anna nevű özvegye, aki örökség útján jutott hozzá, egy Mihály nevű fürdősnék 1417-ben el nem adta.³¹ Ezt követően Erhard mester haláláig, 1488-ig volt az egy-mást követő fürdősök tulajdonában – ebben az évben örökös hiánya miatt a városi tanácsra szállt.³² Középkori történetével kapcsolatban még egy fontos elemet említünk: a tulajdonosok, majd bérlok felajánlásait alapítványi, szegénygondozási célokra. 1393-ban Agendorfer János végrendeletében 12 dénársolidust hagyományozott a befolyt jövedelemből a plébániatemplom Szent Miklós oltarán létesített Örökláng alapítványra.³³ A már említett Erhard mester évenkénti egy-egy ingyenes fürdést ajánlott fel Nagyheték hétfőjére az ispotály szegényei számára.³⁴ Hasonlóan cselekedett Stain Kirennecz polgár feleségével együtt 1488 októberében: az ispotály szegényei a Húsvét előtti ötödik vasárnapot követő hétfőn használhatták ingyen – igaz, ez már a városi tanács kikötése volt a bérlet fejében.³⁵

2. A Balfi fürdő

Balf (a 15. századtól Wolfgang, Wolfs, Bolfs néven szerepel a forrásokban) a város úrbéri falvai (Bánfalva, Kópháza, Harka, Ágfalva, Lépcsőfalva, Medgyes, Kelénpatak) között a jobbágyi szolgáltatásokon túl a kocsmá- és fürdőbérlet útján hozott hasznot Sopronnak gyakorlatilag 1836-ig.³⁶

A régészeti feltárások során kiderült, hogy már a rómaiak is építettek fürdőket Balfon az i. sz. 180 körüli években: a régészek megtalálták a hőforrás tölgyfa kivezető csatornáját, egy víztartályt, s az ehhez kapcsolódó vízelvezető csövet.³⁷ Az első oklevél, amely a helységet megemlíti, 1199-ből való, ekkor Farkasd néven szerepelt.³⁸ Wolf néven első ízben 1278-ban említették.³⁹

³⁰ Elnevezések: Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész 1. kötet. Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig. Sopron, 1930. 186.; Holl 1979. 139.; Mollay 1995. 2. kötet 130.

³¹ Mollay Károly: Név tudomány és várostörténet. Dágtól Ágfalváig (1195–1416). Soproni Szemle, 1961. 118., 124. (a továbbiakban: Mollay 1961.); Holl 1979. 139.; Mollay 1995. 2. kötet 130.

³² Mollay 1995. 2. kötet 133.

³³ Mollay 1961. 124.

³⁴ Mollay 1993. 10.; Mollay 1995. 2. kötet 132.

³⁵ Mollay 1993. 17–18.; Mollay 1995. 2. kötet 133.

³⁶ Jenny Ilona: Sopron úrbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-től 1836-ig. Pécs, 1930. 7–13.

³⁷ Zádor Alfréd: A balfi gyógy- és ásványvíz hasznosítása. Soproni Szemle, 1978. 40. (a továbbiakban: Zádor) Erre az adatra hivatkozik Gimes 28.

³⁸ MOE I. 144.; Gimes 12.

Arra vonatkozóan, hogy a balfi hőforrás vizét a középkorban fürdőzésre használták volna, nincsenek adatok. A 14. század első felében került a falu Sopron szabad királyi város tulajdonába: az 1325. szeptember 12-én kelt oklevélben Károly Róbert Anjou király a soproni polgárok kérésére a Balf község egy részét birtokló Knepelyn halála után, mivel örökösök nélkül maradt, a városnak adományozta.⁴⁰ A másik részt Sopron egy hosszabb ideig tartó pereskedés útján szerezte meg, melynek során 1328–1336 között egy Chenygh nevű cseh comes volt a peres fél, majd egy 1336. november 25-én kelt, Visegrádon kiadott oklevél tanúsága szerint a polgárok megvásárolták a falu ezen részét Ikervári Péter fia Jánostól.⁴¹ Balf Sopronhoz tartozása véglegesen 1393-ra dőlt el egy újabb pereskedés útján, amely Pottendorfi Henrik és fivére, György nemesek és a város között folyt.⁴²

A soproni fürdők kora újkori története

A 16. századtól kezdődően és a 17–18. század folyamán a források már nem említik külön-külön sem az alsó, sem a középső, sem pedig a felső fürdőt, hanem csak a városi fürdőt: a volt felső fürdőt. Mivel ez a városi tanács tulajdonában volt, a 16. század elejétől a „Tanácsurak Fürdőháza”-ként („der herren Bad-Stuben”) emlegetik, 1511-ben pedig „Badstube des Stadtrates” elnevezéssel illeték.⁴³ A magisztrátus 1524-ben itt megtiltotta a zsidó hitközség tagjainak a fürdőzést⁴⁴ (nem valószínű, hogy az intézkedés kizárólag a felekezeti elleni politikai rendelkezésként fogható föl, mert ők a fürdőket kultikus célokra is használták). 1592-től kezdődően a soproni árszabások⁴⁵ is csak városi fürdőt említenek (a balfi mellett): ezt Balthasar Gswender fürdőmester 1606-ban évi 40 dénárért bérelte, az ekkor megkötött szerződésben a fürdő „das Pad”-ként szerepel.⁴⁶

³⁹ Sopron és környéke műemlékei. Szerkesztette Dercsényi Dezső. Magyarország műemléki topográfiája. 2. kötet. Győr-Sopron megye műemlékei. 1. rész. Budapest, 1953. 390. (a továbbiakban: Dercsényi)

⁴⁰ Nagy Imre szerint a falunak ezt a részét Sopron megvásárolta – állítását Magyary Kossai Gyula helyesbítette. Nagy Imre: Sopron múltja. Századok, 1883. 33–34. (a továbbiakban: Nagy 1883.); MOE 1. 144.

⁴¹ Gimes 15. Nagy Imre véleménye szerint Chenygh comestól a város 1342-ben megvásárolta a falunak e részét: Nagy 1883. 33–34. Ezt az adatot átvette Dercsényi 390.

⁴² Gimes 16.

⁴³ Mollay 1993. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁴⁴ Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: Corpus Satutorum. A Magyar Törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. 5. kötet. Budapest, 1904. 17. (a továbbiakban: Corp. Sat.); MOE 1. 150.; MOE 3. 146.

⁴⁵ MOE 3. 258.

⁴⁶ MOE 3. 307.

1628-ban „Padstuben”-nek nevezik, melyre a városi előjáróság táblát („Däffel”) szereltetett föl.⁴⁷

A 16–17. században a városi fürdő és Balf története összekapcsolódott: a városi statutumok, a magisztrátus határozatai, rendeletei együttesen rendelkeztek a két fürdőről, működésüket, gazdálkodásukat, a városhoz való viszonyukat párhuzamosan vizsgálhatjuk. A 16–17. és a 18. századi tulajdonosok számbavételével e helyen részletesen nem foglalkozunk, névsoruk az 1. sz. mellékletben olvasható.

1505-ben már virágzott a városi fürdőélet: az akkori bérlő, Springinklee Frigyes 40 heti bérleti díjat, azaz 520 dénárfontot költött a javítási munkákra,⁴⁸ 1524-ben pedig az ablakok beüvegezése és az illemhely elkészítése az akkori bérlőnek, Hösch Mátnak szintén jelentős összegbe került.⁴⁹ 1628-ban a magisztrátus a Padstuben, azaz a városi fürdőház megjavíttatását rendelte el az ez évben keltezett Tanácsjegyzőkönyv tanúsága szerint.⁵⁰ 1630-ban a városi fürdőre ismét, s immáron a balfira is táblát szereltettek föl a tanácsurak.⁵¹

A balfi fürdőélet 1560-ban indult meg, hivatalosan pedig az 1560-as évet követően.

Csatkai Endre és Mollay Károly szerint a balfi gyógyfürdőt Sopron 1550 körül kezdte üzemeltetni, ekkor építették meg a fürdőházakat.⁵² 1560-ban I. Ferdinánd Habsburg császár engedélyezte a városi tanács számára, hogy a Wolffs-nak nevezett falu területén feltörő meleg vizet különféle betegségek gyógyítására alkalmazhassák, a fürdéshez szükséges felszereléseket beszerezhessék, fürdőházakat építsenek, s mindezért a fürdőzőktől aztán díjat szedhessenek.⁵³ Hivatalosan

⁴⁷ Sopron sz. kir. város Monografiája. Forrás-anyag. Régi községi jegyzőkönyvek (1446–1507, 1523–1777). Sopron, 1890–1894. 435. (a továbbiakban: Mon.)

⁴⁸ Holl 1979. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.: Heti 13 dénárfontot fizetett a városnak.

⁴⁹ Házi Jenő: Sopron sz. kir. város története. II. rész 5. kötet. Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig. Sopron, 1938. 428–431. 434. (a továbbiakban: Házi 1938.); Holl Imre az adatot átvette: Holl 1979. 138.; Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁵⁰ Mon. 448.

⁵¹ Mon. 453.: „Ein E. Gemein bit einen E. Rath wegen der Pader hir [azaz Sopronban] und zu Wolffs, die Ordnung auf ein Däffel zu schreiben lassen und daselbst aufzuhencken.”

⁵² Csatkai Endre: Sopron. 2. kiadás. Budapest, 1953. 12. (a továbbiakban: Csatkai); Mollay 1953. 65.

⁵³ Soproni Városi Levéltár Lad. F. Fasc. 2. Num. 53. (a továbbiakban: SVL) Az oklevél fénymásolatát közölte és magyar nyelvre fordította Zádor 40–45. A forrás egykorú másolata is megtalálható a Soproni Városi Levéltárban: SVL Lad. F. Fasc. 3. Num. 117. A forrásokra hivatkoznak Bán János: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. 65. (a továbbiakban: Bán); Gimcs 29.

Annak a fontos jogtörténeti kérdésnek a részletes és megnyugtató tisztázása, hogy a fürdők, mint természeti értékek (például a bányákhoz hasonlóan) a korban elvben és eredendően, valamint a gyakorlatban az idők során kinek a joghatósága alá tartoztak, meghaladná dolgo-

tehát 1560-tól működött. Zádor Alfréd az 1560. évi engedélyező oklevél megszerzése utáni időkre teszi az intézmény működésének kezdetét,⁵⁴ állítása szerint 1567-ben építtetett Balfon fából készült fürdőházakat a város. Csatkai Endre és Mollay Károly álláspontja inkább elfogadható, mert a fürdő 1560. május 23-tól már biztosan üzemelt – a fennmaradt elszámolás tanúsága szerint⁵⁵ –, a működéshez előzetes építkezésekre volt szükség, ezen kívül 1559-ben a magisztrátus bécsi szakembert hívatott kútjainak megvizsgálására.⁵⁶ Az említett 1560. évi számadáskönyv adatai (részletes elemzését lásd alább) azt bizonyítják, hogy a balfi fürdő a városnak jól jövedelmezett, s ezért azt folyamatosan bővítették: az 1560-as évek első felében Gastring bécsi építész a kenes forrásvizcek fürdőtelepre vezetésének tervén dolgozott, 1566-ban pedig 52 káddal bővült a fürdő.⁵⁷ 1592-ben a 24 tagú soproni magisztrátus a városi és a balfi fürdő számára közös árszabást adott ki,⁵⁸ melyben azonos árakat állapított meg; a fürdésért és a köpölyözésért 1-1 garast, a gőzfürdő használatáért 12 dénárt.

A városi és a balfi fürdő virágzása a 17. század végéig tartott. A városit 1682-ben Andreas Freyse (Freise) fürdőmester megvásárolta, így az magánkézbe került.⁵⁹ Családja a század végén Limberger György kereskedőnek eladta – a kereskedő egyik leszármazottja 1767-ben átépíttette, s az gyakorlatilag 1830 körül szűnt meg.⁶⁰ Balf fürdőjét a megfelelő látogatottság és forgalom hiánya miatt 1680-ban Preiner Mátyás polgármester indítványára a soproni magisztrátus szintén el akarta adni a városi ispotály vulkapordányi malmával együtt, de a 18. század elejére ismét rendeződött a sorsa.⁶¹ 1716-ban a városi tanács megszigorította a működési feltételeit higiéniai szempontból azáltal, hogy a városi orvos kötelességévé tette állandó ellenőrzését.⁶² 1731-ben a magisztrátus a fürdőházak alapos javítását határozta el,⁶³ 1734-ben pedig Fragner (Frager) Tamás mester négy barokk stílusú napórát készített a város megrendelésére, melyeket szintén itt

---

zatunk kereteit. Az említett oklevél számunkra e helyen a fürdőélet megindulásának szempontjából fontos.

⁵⁴ Zádor 42.

⁵⁵ SVL. Lad. F. Fasc. 2. Num. 54.

⁵⁶ Gimes 29.

⁵⁷ Zádor 42.; Gimes 29.

⁵⁸ MOE 3. 258.

⁵⁹ Dercsényi 418.

⁶⁰ Dercsényi 248–249.

⁶¹ Bán 245.; Gimes Endre ezt 1686-ra teszi, de valószínűleg ez elírás, hiszen az 1680–1682. évi tanácsjegyzőkönyvi bejegyzések foglalkoztak az üggyel. SVL Rathsprotocoll, Protocollum Senatorium (1551–1848). 1680. szeptember 6.; 1681. február 19.; 1682. február 4.; Gimes 34.

⁶² Gimes 34.

⁶³ Mon. 351.

állították föl.⁶⁴ A 18. század folyamán a gyógyfürdő folyamatosan üzemelt, 1773-ban a város fürdőkápolnát építtetett hozzá.⁶⁵ A fürdő azóta is, napjainkig működik, újabb kori történetéről több helyen is olvashatunk.⁶⁶

1. Működés, szakértelem, szolgáltatások

A magyarországi fürdőmesterek működése a kora újkorban kettős engedélyhez kötött volt: miután az illetékes céhszervezet kiállította a mestervizsgát tanúsító oklevelet, a fürdősnek az adott város vagy más, a helyileg illetékes joghatóság beleegyezését kellett megszereznie.

A mestervizsgának több funkciója volt. Garantálta a szakértelmet, mert az inaskodási idő leteltével mesterremekket kellett készíteni. Orvosból, patikusból, fürdősökből álló bizottság előtt a leendő céhtag bemutatta tudását: haját vágott, „füröszött”, azaz egy fürdőztetést technikailag lebonyolított, ezen kívül köpölyözést végzett, bizonyos orvosságokat készített, vagyis számot adott gyógyító tudásáról.⁶⁷ A 16. századi regulák már pontosan előírták, hogy az új mesternek milyen eszközöket kell és szabad használni.⁶⁸ A mestervizsga a céhszervezethez tartozást is jelentette, ezért megszerzőjének bizonyos szakmai védelmet biztosított azáltal, hogy a céh többi tagjától tanácsot kérhetett, és például sikertelen gyógyítás miatt támadt perében céhtársai megvédhették. Végül a páciensek számára is jelzés volt az oklevél birtoklása a fürdős tudására vonatkozóan.

A soproni fürdősök szervezetenként a bécsújhelyi céhekhez tartoztak,⁶⁹ így a városi fürdőt mindenkor bérlő mester és a balfi fürdősök is. Balfot illetően Nicolaus Necß (Ness) balneator és chirurgus soproni polgár 1597-ben egy oklevelet eszközölt ki Mátyás Habsburg hercegtől (lásd a 2. számú mellékletet),⁷⁰ mely oklevél a városi tanács hozzájárulásával a fürdős és seborvos számára praktizálást engedélyezett. Ez és a korábbi, már említett 1560-as forrás azonban csak a működés kereteit biztosította, s nem az önálló céhes szerveződést dokumentálja. Az ehhez tartalmilag hasonló oklevelek birtoklása a 16–17. század folyamán a céhek fejlődésében, a fiókcéhek önállósodásában az első lépcsőfok volt,⁷¹ s a gya-

⁶⁴ Csatkai Endre: Adalékok a soproni barokk művészetéhez. Soproni Szemle, 1968. 65. (Az órák igen sokba kerülhettek, fölmerül a kérdés, hogy talán nem négy különböző óráról, hanem egy négy részből álló napóráról van szó.)

⁶⁵ Bán 400.; Dercsényi 392.

⁶⁶ Dercsényi 392.; Schneider Lipót: Sopron fürdőviszonyai. Soproni Szemle, 1966. 56–61.; Gimes több helyen.

⁶⁷ Takáts Sándor: Régi magyar fürdősök. Budapest, é. n. 280. (a továbbiakban: Takáts) Minderről a tudásról valószínűleg nem egyidejűleg kellett számot adnia.

⁶⁸ MOE 3. 257.

⁶⁹ Mollay 1953. 64.

⁷⁰ SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 18.

⁷¹ Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest, 1955. 113.

korlatban azt jelentette, hogy a fürdőmester a városban letelepedett: házat vásárolt, polgárjogot szerzett, majd ezután elkezdhette működését. A soproni fürdősök bizonyára kis létszámuk miatt nem váltak ki a bécsújhelyi céhszervezetből, s alapítottak önálló céhet.⁷² A fürdőzést segítette az a II. Ferdinánd császár által 1635-ben kibocsátott rendelet, amelyben a fürdőket a hadiadó megfizetésének kötelezettsége alól fölmentette.⁷³

Míg a városi fürdőt egész évben igénybe lehetett venni, a balfi a legelső, 1560-as elszámolás⁷⁴ tanúsága szerint csak a meleg időszakban, május 23-a és november 10-e között, 24 héten keresztül üzemelt. Az 1560-as forráshoz hasonló, a fürdőszeszön pontos dátumát feltüntető összefoglalást ugyan nem találtunk, de a később nyomtatásban is megjelent fürdőleírások – mint azt látni fogjuk – szintén ezt az időszakot jelölik meg.

A különböző kúrákért, szolgáltatásokért, az étkezésért, szállásért Balfon külön kellett fizetni. Az étkezési és szállásköltséget két napos egységben számolták el, tehát egy kúrára legalább két napot szántak. A befolyt étkezési és szállásköltség a többi bevételhez képest nem túl magas, így valószínűsíthető, hogy a helybeliek közül (közöttük is elsősorban Sopron polgárai, illetve a módosabb vendégek a városban bérelhettek szállást) sokan megfordultak itt. A 125 tallér 4 schilling 2 dénár bevételnek 68%-a a különféle kúrákból, fürdőzési szolgáltatásokból állt, 13%-ot az étkezésért, 18%-ot a szállásért könyvelték el.⁷⁵

Milyen konkrét teendői voltak a fürdősöknek? Az üzemeltetés és bizonyos fokú gyógyító tevékenység. Sopronban a működtetés a hideg és meleg vizes fürdő elkészítését,⁷⁶ pakolásos fürdőt,⁷⁷ valamint természetesen a teljes fel-

⁷² Lakatos István ipartörténeti munkájában az olvasható, hogy a soproni borbélycéh 1612-ben alakult meg. Erre vonatkozó hivatkozást és levéltári adatot nem találtam, így állítását alátámasztani és elfogadni nem tudom. Lakatos István: A soproni iparosság története. Budapest, 1994. 12.

⁷³ Linzbauer, Franciscus Xaver: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae. 1–2. kötet. Buda, 1852–1856. 378. sz. rendelkezés. 243. (a továbbiakban: Linzbauer 1852–1856.); Linzbauer Xav[ér] Ferencz: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Buda, 1868. 66.

⁷⁴ SVL Lad. F. Fasc. 2. Num. 54.

⁷⁵ Szolgáltatások: 85 tallér 6 schilling 4 dénár, étkezés: 160 tallér 5 schilling 4 dénár, szállás: 23 tallér 4 dénár. Összesen: 152 tallér 2 schilling 2 dénár, Mátyás fürdős 2 schillinggel elszámolta magát, az összesítésben ugyanis 152 tallért 4 schillinget és 2 dénárt tüntetett föl. SVL Lad. F. Fasc. 2. Num. 54. Fol. 1.

⁷⁶ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. – a forrás meglétéről szól: MOE 3. 344.; Mon. 457.; Corp. Sat. 1633. 4. pont. 182.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Domonkos Ottó: Soproni árszabás a 17. századból. Soproni Szemle, 1961. 159–163. (a továbbiakban: Domonkos) Forrásának adja meg: SVL Lad. XXXI. Num. 23.; Winkler 51. Az 1633-as árszabásban.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20. – említette: MOE 3. 344.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1., 3., 4.; gőzfürdőt: SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Fürdőárszabás, 1633. Mon. 457.; Winkler 51.: 1633-as és 1724-es árszabás.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20.

ügyeletet, a tisztaság betarttatását és a fürdési rend megtarttatását jelentette. A mester feladata volt a kiadások és a bevételek kezelése, ezekről az elszámolások elkészítése, vagyis az adminisztrációs teendők ellátása. Segítői voltak az inas, a legény, a vízfordók és a középkortól a felső fürdőben a ruhatáros is.⁷⁸

A szolgáltatásokról konkrétan az elszámolásokból értesülhetünk. Három nagyobb csoportba oszthatjuk ezeket, bár többnyire vegyesen alkalmazták őket: a fürdőzés különféle módjai, bizonyos mértékű gyógyítás, valamint a borbélyi szolgáltatások.

A középkori városi felső és középső fürdő régészeti feltárásakor kemence maradványai kerültek elő.⁷⁹ Sopronban a kora újkorban a hideg vizes kádfürdőn kívül meleg vizeset és gőzfürdőt lehetett venni – ez utóbbit is már a középkortól kezdődően.⁸⁰ A gőzfürdőért (pároltatásért) („schwißbad”, „schwizbad”), amelyet felhevített kövekre loccsintott forró vízből nyertek, külön kellett fizetni a városi fürdőben és Balfon is.⁸¹ A gyógyulást, az egészség megtartását kívánták elérni, amikor köpölyözéssel együtt vették igénybe.⁸² Ez vonatkozik a hideg és meleg vizes fürdésre is, nemcsak önmagukban alkalmazták,⁸³ hanem köpölyözéssel együtt.⁸⁴ Mindez többnyire alkalmanként egy kúrát jelentett, de van rá példa, hogy megismételték.⁸⁵

Az egészségügyi jellegű kúrák (a fürdőzésen kívül), amelyek alkalmazása már bizonyos szintű orvosi ismereteket is megkövetelt, elsősorban a köpölyözésből és az érvágásból álltak. Mindkét szolgáltatás szerepel önálló tarifaként az összeírásokban, de gyakrabban összekapcsolták a kúrák valamelyikével.

A köpölyözés (venasectio) ma érvágást jelent, valamelyik véna megnyitását infúzió, azaz vérvétel vagy vérelbocsátás céljából. A fogalom korabeli jelentése: vérelvonás a bőrből azzal a céllal, hogy a mélyebben fekvő, gyulladt területek vértartalmát csökkentsék. A bőrt több helyen fölsebezték, erre úgynevezett köpölyt helyeztek, amely a seben át lassan vért szívott ki. A köpöly üvegből vagy cserépből készített, harang formájú eszköz volt, amelyben a használat során a levegőt melegítéssel megritkították, s azután hirtelen a sebzett felületre borították, a kihűlő levegő szívóhatását használván föl. Száraz köpölyözést is alkalmaztak a bőr fölsebzése nélkül, amivel egy adott testfelületen a vérbőséget fokozhatták.⁸⁶

⁷⁷ SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁷⁸ Mollay 1995. 2. kötet 135.

⁷⁹ Mollay 1995. 2. kötet 130, 149.

⁸⁰ Mollay 1995. 2. kötet 149.

⁸¹ Mon. 457.; Winkler 51. 1633-as és 1724-es árszabás. A pároltatás elnevezéséről: MOE 3. 258.

⁸² SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Corp. Sat. 182.

⁸³ SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Domonkos 161–162.; Winkler 51.

⁸⁴ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁵ SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁶ Új orvosi szótár. Szerkesztette Brencsán János. Budapest, 1990. 3. kiadás. 518.; Révai Nagy Lexikona, 12 kötet. Budapest, 1915. 161.

A források nem különböztetik meg a kétféle köpölyözést, de ez utóbbiról volt szó minden esetben, mert a felszebzéssel végzett köpölyözés már érvágást jelentett. Mint említettük, ez a művelet is szerepelt a fürdősök mestervizsgáján. A gyógyítás ezen módja, s az, hogy ezt a fürdőkben is végezték, igen elterjedt, általánosan elfogadott és bevett szokás volt. Leggyakrabban a különféle fürdőkúrákkal együttesen alkalmazták, egy kúra során a köpölyözést egyszer vagy kétszer végezték el.⁸⁷ Amikor 1698–1699-ben állami szinten első ízben szabályozták a gyógyító céhek működését Magyarországon, Lipót császár elrendelte, hogy az orvosdoktorokon kívül ezt a gyógymódot csak fürdősök alkalmazhatják, a borbélyok és a sebészek nem.⁸⁸

A másik igen elterjedt, fürdőkben is alkalmazott gyógyító eljárás a korban az érvágás volt, mint említettük, ez megegyezett a nem száraz köpölyözéssel, amikor is valamelyik vénát megnyitották vérelvonás miatt. A mestervizsgán ez nem szerepelt, tehát hivatalosan a fürdősök nem végezhettek. Sopron város tanácsosai egy ízben, 1626-ban meg is tiltották alkalmazását,⁸⁹ de a tiltás nem volt hathatós, mert az 1633-as hatósági árszabásban⁹⁰ külön is és a fürdőzéssel együtt is megtalálható volt a szolgáltatások között; az érvágásért önmagában 1 magyar forintot kellett fizetni.

Abban az esetben, ha a fürdős más gyógyító műveletet is alkalmazott, helyzete könnyen bizonytalanná válhatott. Sopronból egy példát tudunk említeni Magyary-Kossa Gyula adattárából: amikor 1594-ben Waltin fürdős pereskedésre kényszerült, azért állították bírái elé, mert állítólag egy lábtörést rosszul illesztett össze, majd páciense aztán meghalt.⁹¹ Takáts Sándor szerint a foghúzás is szerepelt a mestervizsgákon,⁹² de a soproni elszámolásokban, limitációkban s más forrásokban nem szerepel ez a fürdőmesterek gyógyító szolgáltatásai között. A fürdősök felfogadását – más gyógyító személyekkel együtt – az általánosan bevett szokások és a szükségyszerűség határozta meg. Ha a beteg nem volt elégedett, más gyógyítóhoz fordulhatott, amennyiben ez neki és hozzátartozóinak módjában állt. A fürdősök megbízásáról a korszak folyamán első ízben az uralkodó 1689-ben adott ki rendelkezést: ha valaki gyógyítás céljából egy fürdöst felfogadott, s munkája eredményét kevesellte, felmondhatott neki.⁹³

A fürdők szolgáltatásának harmadik csoportját a borbélyi teendők bizonyos mértékű ellátása képezi – borotválásból, hajvágásból a fürdősnek is vizsgáznia

⁸⁷ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Mon. 457.; SVL Lad. XXXI. Num. 23/1.

⁸⁸ Linzbauer 1852–1856. 1. kötet, 335. sz. rendelkezés, 1698. szeptember 25. és 2. kötet, 44. sz. rendelkezés, 1699. június 17.

⁸⁹ Mon. 442.

⁹⁰ Winkler 51. Az ugyanitt idézett 1724-es árszabásban is szerepel.

⁹¹ MOE 3. 116., 262.; Mon. 84–85.; Winkler 10., 51., 55.

⁹² Takáts 280.

⁹³ Linzbauer 1852–1856. 1. kötet, 335. sz. rendelkezés, 1689. december 9.

kellett céhtársai előtt. Ez igen elterjedt volt a soproni fürdőkben, a teljes fürdőkúra részeként⁹⁴ lehetett igénybe venni, de az árszabások külön bevételi forrásként is említik.

2. Árszabások, bevételek, bérleti díj

A 16–18. századi fürdők működését Sopronban meghatározta az, hogy a szolgáltatásokért a bérlők mekkora bevételt remélhettek. Az önálló városi fürdőscéh hiányában és a bérleti viszony miatt már a középkorban a városi magisztrátus szabta meg a szolgáltatások árát.⁹⁵ Ezeket a statutumokban, a Tanácsi Jegyzőkönyvekben és a kiadott limitációkban követhetjük nyomon. A limitációkban a fürdőárszabás olykor más foglalkozási ágak bevételi lehetőségeivel együttesen szerepel, 1624-ben például a cipészekével, szabókével, kötélverőkével, bognárokkal, bőrösökével együtt.⁹⁶ A város olyan esetekben is adott ki árszabásokat, amikor az azonos mesterséget űzők rendelkeztek helybeli céhszervezettel – a városvezetés és a mesterek egyszége határozta meg a bevételi lehetőségeket. A megállapodás gyakran nagyobb vita eredménye volt, a magisztrátus olykor korlátozni kívánta a magas árakat.⁹⁷

A forrásadottságok miatt az árakat csak a 16. század végétől a következő évszázad közepéig tudjuk pontosan közölni, mivel összefüggő adatsorunk csak erre az időszakra vonatkozóan van. Így alábbi megállapításaink csak erre az időszakra vonatkoznak. (Az árak összefoglaló táblázatát a 3. sz. melléklet tartalmazza az adatok lelőhelyeivel együtt.) A tizennégy adatsorból nyolc tartalmazza a városi és a balfi fürdő árait együttesen, három csak Balfra vonatkozik, a többi négy pedig a városi fürdőre.

Megállapítható, hogy a szolgáltatások a vizsgált időszakban nem változtak. A fürdő elkészítéséért több esetben is számoltak föl díjat, alkalmanként három dénárt keresett ily módon az inas. A legmagasabb tarifa (36 vagy 48 dénár) a fürdőből és a köpölyözésből álló teljes szolgáltatást tartalmazta, ezt követte a fürdő önmagában (12–18 dénár). A gőzfürdőért a korszak folyamán mindvégig 12 dénárt kértek. A hajvágásért egységesen ugyanennyit kellett fizetni. A köpölyözés 1626 előtt 1 garasba, azaz 15 dénárba, vagy 24 dénárba került, 1631-től sokkal olcsóbb lett, 2–3 dénár csupán, s az esetek nagyobb részében ez két kúrárt, azaz kétszeres köpölyözést jelentett. A csökkentésnek valószínűleg az volt az oka, hogy többnyire a fürdőzéssel együtt vették igénybe, s ennek az árába számították be. A fürdésért és a hajvágásért a városban és Balfon egyaránt 18 dénárt kértek. A balfi fürdő 1631-ben drágább volt a városinál, de a két intézmény árai később

⁹⁴ SVL Lad. XXXI. Num. 6.; SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19.; Mon. 457.; Corp. Sat. 1633. 4. pont, 182.

⁹⁵ Domonkos 159.

⁹⁶ SVL Lad. XXXI. Num. 6.

⁹⁷ Domonkos 159.

nagyjából kiegyenlítődték, azonos árakat állapítottak meg mindkét helyen. Végül meghatározták a legény járandóságát is tetszés szerinti borralvaló formájában.

Az adatsorokat szemlélve láthatjuk, hogy az egyes szolgáltatások árai a korszak folyamán nem emelkedtek, ingadozások talán a város és a mesterek közötti alkudozások miatt fordultak elő. Egy ízben, 1638-ban a városi tanácsülésen följegyezték a balfi fürdőös panaszát, mely szerint a kötelező árszabást betartva nem tud a bevételéből megélni a túl magas adó miatt („Der Pader von St. Wolffs beschwert sich laut Ratschlag, dass er mit der gemachten Tax nicht bestehen könnte”).⁹⁸

A kiadásokra vonatkozóan csak két adatunk van az éves fürdőbérlet összegéről. 1606-ban a városi fürdőben 40 dénár volt ez az összeg, 1639-ban Balfon 60 forint⁹⁹ – a jövedelmekzőségeket ezek alapján nem lehet megvizsgálni, s mindkét adatot erős kritikával kell szemlélünk. Az 1606-os 40 dénár gyakorlatilag egy-két fürdővendég látogatásának hasznát jelenti ugyanis. (Így lehetséges, hogy magyar dénarról van szó, a 40 magyar dénár 120 bécsi dénárt jelent.) Úgy vélem, ez a bérleti díj még így is elég alacsonynak mondható. Az 1639-es adat már reálisabbnak tűnik, a 60 magyar forint 600 magyar dénárt, azaz 1800 bécsi dénárt jelent.¹⁰⁰ Ezen adatok alapján az derül ki, hogy a fürdőbérlet nem jelentett nagy bevételt a városnak, de azért megérte ily módon üzemeltetni a fürdőket. A fürdősnak valószínűleg tisztos megélhetést biztosított a vizsgált időszakban.

3. A balfi fürdővíz gyógyhatásáról

Az első, 16. századi, a magyarországi fürdőzést is megemlítő balneológiai leírás Georg Bauer *De nature eorum quae effluunt et terra* című munkája 1533-ban látott napvilágot.¹⁰¹ A hazai balneológiai szakirodalom első és alapvető forrása-ként mégis Georg Wernher *De admirandis Hungariae aquis* című művét tartja számon, mert elsőként ismertette részletesen a magyarországi hőforrásokat és fürdőket.¹⁰² Nyomatásban első ízben 1549-ben jelent meg. A 16. században meginduló gyógyvízanalízisek között történeti szempontból is fontos, mert a középkori, reneszánsz kori és kora újkori fürdőviszonyokat részletesen mutatta be.¹⁰³ Felsorolásában nem szerepel még az 1550 után működő balfi fürdő és

⁹⁸ Mon. 460.

⁹⁹ Mon. 460.

¹⁰⁰ Az árak megfeleltetése: Huszár Lajos: A pénzforgalom és értékviszonyok Sopronban. Újabban: In: Dányi Dezső–Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 50., 55.

¹⁰¹ Lásd Borszéki Béla: Ásványvizek és gyógyvizek. Budapest, 1979. 18–19. (a továbbiakban: Borszéki)

¹⁰² Magyar fordítása Erdősi Laura: Wernher: De admirandis Hungariae aquis. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinæ Hungarica 1963. 111–168. (a továbbiakban: Erdősi)

¹⁰³ Borszéki 17.

vizének analízise. Georg Wernher írását mégis szükségesnek tartjuk megemlíteni, mert közvetett módon mégiscsak hatott a magyarországi fürdőkultúra kora új-kori virágzására s ez által a balfi fürdő törtéájára.

Georg Wernher összefoglalóját ugyanis a 16–18. század folyamán nyolcszor adták ki nyomtatásban latin nyelven és német fordításban. Első ízben 1549-ben Bázelen, majd 1551-ben Bécsben, 1557-ben Antwerpenben, 1563-ban, 1591-ben és 1595-ben Kölnben, 1600-ban Frankfurtban, végül 1746-ban a Schwandtner szerkesztette *Scriptores Rerum Hungaricum* részeként.¹⁰⁴ Azáltal, hogy Európa különböző országaiban olvashatóvá vált Wernher munkája, a magyarországi fürdőkultúra is ismertté vált; az ismertség, az elfogadottság pedig a balfi fürdő történetében igen fontos tényező, hiszen a kora újkori forrásaink egy része – mint azt az alábbiakban látni fogjuk – éppen a fürdő hazai és európai népszerűsítését célozta.

A balfi gyógyfürdőről 1631 és 1783 között eddigi ismereteink alapján kilenc leírás készült:¹⁰⁵

¹⁰⁴ Erdősi 113.

¹⁰⁵ A munkák pontos címe, hivatkozások:

Scholz Jeremiás: „A sopronyi birodalomban lévő Balfi Feredő mérsékletes állapota természetinck, munkálódó crejének és használatosságának magyarázó leírása.” Szabó Károly: Régi magyar könyvtár. 1. kötet. Budapest, 1879. 599. sz. dokumentum. 266. és 2. kötet. Budapest, 1885. 468. sz. dokumentum. 130. – Említi: MOE 3. 336.; Rosner Mátyás: Sopron leírása 1660-ból. Fordította Németh Sámuel. Bevezette és jegyzetekkel ellátta Csatkai Endre. Soproni Szemle, 1960. 1. rész. 13. paragrafus. 306. (a továbbiakban: Rosner); Loew András: „Succinta Descriptio Duorum Hungariae Medicatorum Fontium, Quorum alter Penes Lacum Pisonium in Sempronienſi Comitatu ad Pagum Wolffſ, Alter in caſtri ferrei comitatu penes Binkafeld enaſcitur.” A munka 1700-ban íródott, kiadta atyjának hagyatékából Loew Károly Frigyes 1737-ben. (a továbbiakban: Loew) – Említette: MOE 3. 448.; Brückmann Ferenc Ernő feljegyzései. In: Csatkai Endre: Idegenek a régi Sopronról. Sopron, 1938. 12–14. – Neve a hazai szakirodalomban csak magyarosított formában szerepel. Hajnóczy Dániel 1739. évi városleírása Sopronról. Fordította Waigand József, a jegyzeteket készítette Csatkai Endre. Soproni Szemle, 1965. 257–267., 362–369. (a továbbiakban: Hajnóczy); Petrus Keck: „Pannonia Aquas Minerales.” In: Franc. Ernest. Brückmann: Epistola itineraria XCVIII. 1740. április 16. A leírás a 11. oldalon található. (a továbbiakban: Keck); Andreas Conrad: „Kurzer unterricht von den Wirkungen und nützlichen Gebrache des Wolffer Bades bey der Königl. Freystadt Oedenburg.” Kiadta: Johann Joseph Sieß. Sopron, 1772. (a továbbiakban: Conrad) – Méltatta Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiadás. Budapest, 1983. 617. (a továbbiakban: Kosáry); Heinrich Johann von Crantz: „Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie.” Bécs, 1777. A balfi fürdő leírása: 171–172. (a továbbiakban: Crantz) – A munkát méltatta Borszéki 24–25.; La Langué Jánosnak [...] munkája a Magyar országi orvos vizekről és a betegségekben azokkal való élesnek szabott modjairól. A szegényeknek kedvéért. Nagykároly, 1783. (a továbbiakban: La Langué);

1. Scholz Jeremiás 1631-ben készült munkája.
2. Rosner Mátyás wittenbergi doktori értekezése 1660-ból.
3. Loew András műve.
4. Brückmann Ferenc Ernő feljegyzései.
5. Hajnóczi Dániel 1739. évi városleírása Sopronról.
6. Petrus Keck: „Pannoniae Aquas Minerales.”
7. Andreas Conrad „Kurzer unterricht”-je.
8. Heinrich Johann von Crantz: „Gesundbrunnen der Oesterreichischen Monarchie.”
9. „La Langue Jánosnak [...] munkája a’ Magyar országi orvos vizekről és a’ betegségekben azokkal való élesnek szabott módjairól. A’ szegényeknek kedvéért.”

A felsorolt műveket a további elemzések során tartalmilag három csoportba sorolhatjuk. Az első csoport: Sopron és környékének leírásai, amelyekben Balfot is megemlíti (Rosner és Hajnóczi munkája). A másodikba a balfi fürdő leírásai tartoznak, részben népszerűsítő, részben pedig tudományos céllal és ígérennyel (Scholz, Loew, Conrad munkája). A harmadikba pedig azok a korabeli, magyarországi gyógyvízelemzések sorolhatók, amelyek Balfra is kitérnek (Keck, Brückmann, Crantz és La Langue János munkája).

Az első munka Balfról 1631-ben jelent meg nyomtatásban latin és magyar nyelven Scholz Jeremiás tollából a csepregi nyomdában *A sopronyi birodalomban lévő Balfi Feredő mérsékletes állapota természetének, munkálódó erejének és használatosságának magyarázó leírása* címmel. A soproni orvosdoktor művéről azonban címén kívül többet nem tudunk, mert a mai napig egyetlen példánya sem került elő.¹⁰⁶ A címből azonban arra következtethetünk, hogy nemcsak egy általános népszerűsítő, ismertető műről van szó, Scholz orvosdoktor számba vette a balfi víz gyógyhatásait, valószínűleg a különféle betegségekkel együtt, melyek gyógyításában segíthetett az ismertetett gyógyvíz, és a kúrákról is szólhatott („...hasznosságának magyarázó leírása”).

Rosner Mátyás ágfalvi születésű prédikátor wittenbergi doktori értekezésében 1660-ban Balfot is megemlíttette – munkáját Sopron környékének leírásai közé sorolhatjuk: „Ezek közül egyről [t. i. a Sopronhoz tartozó falvak közül] (Wolffs) megjegyezzük, hogy gyógyhatású, nagyon hasznos kénes fürdője van. Ide még a körülfekvő vidékekről is nagy számban jönnek, s itt nem egyszer gyógyíthatatlan és súlyos betegségtől szabadulnak meg.”¹⁰⁷ Rosner Mátyás közlése két figyelemre méltó elemet tartalmaz. Az egyik az, hogy a fürdő a környéken népszerű kúrahelynek számított, a másik pedig, hogy vize kénes volt.

¹⁰⁶ Többek között az 1960-as években is kerestette Sopron a munkát különböző európai könyvtárakban eredménytelenül. Gimes 33–34.

¹⁰⁷ Rosner 306.

Századunk modern tudományos clemzései is megemlítik a balfi kénves forrásokat, a gyógyvízclemzéseknek köszönhetően ugyanis beigazolódott, hogy az itt feltörő kénves vizek valóban gyógyhatásúak.¹⁰⁸ Dalmady Zoltán 1929-ben megjelent könyvében két helybeli kénves forrásra hívta föl a figyelmet megemlítvén, hogy vizüket lápfürdő formában ajánlatos alkalmazni.¹⁰⁹ A kénves források a mostani fürdőteleptől kb. 1,5 km-re találhatók a község északi határában.¹¹⁰ Itt a kutak vizében a kénves gázok oldott formában vannak jelen, melyek vagy utóvulkáni eredetűek, vagy az Ösfertő-tó lápnövényzetének bomlásából keletkeztek – ez utóbbi inkább valószínűsíthető a kutatók szerint.¹¹¹ A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy a legalább 10–13°C-os forrásvíz kénhidrogén tartalma miatt elsősorban mozgásszervi bajok gyógyítására, kezelésére ajánlott (fölmecgítve).¹¹² A víz mindenkor hőmérséklete persze függ a levegő hőmérsékletétől, annál 0–5°C-kal mindenkor magasabb, mert a talaj homokos-iszapos, nem túl rossz hővezető.¹¹³

A balfi fürdőről 1700-ban írt tudományos értekezést Loew András soproni orvosdoktor. Ezt a város előjáróságának, tanácsurainak, patrónusainak ajánlotta.¹¹⁴ Nyomtatásban azonban először csak 1737-ben jelent meg Nürnbergben, a szerző fia, Loew Károly Frigyes jóvoltából, aki atyjának kéziratot hagyatékából tette a munkát közzé.¹¹⁵ A fürdő eme tudományos igényű, latin nyelvű ismertetése a víz fizikai tulajdonságainak számba vételével kezdődik: a forrásból feltörő víz égszínkékké színi, igen kellemetlen, kénves szaga van és kénves íz.¹¹⁶ Ezt követi azoknak a betegségeknek a felsorolása, melyeknek orvoslására ajánlja a balfi gyógyvizet – a jó ideje itt működő fürdősök tapasztalatára is hivatkozva. A kénves víz vizelethajtó hatású, sebes testrészek, régóta tartó fekélyek kezelésére ajánlott,

¹⁰⁸ Elsőként: Magyar Fürdők Naptára. Szerkesztette Vasvári Aladár és Radó Sándor. Budapest, 1904. 111–113. (a továbbiakban: Vasvári–Radó)

¹⁰⁹ Dalmady Zoltán: Magyarország balneológiai értékei. Budapest, 1929. 119.

¹¹⁰ Nagy László: A Fertő-táj értékeinek hatása az emberi szervezetre (Gyógyfürdők, gyógy- és ásványvizek). Soproni Szemle, 1987. 23. (a továbbiakban: Nagy 1987.)

¹¹¹ Magyarország ásvány- és gyógyvizei. Szerkesztette Schulhof Ödön. Budapest, 1957. 311., 213., 406. (a továbbiakban: Schulhof)

¹¹² Magyarország gyógyfürdői, gyógyhelyei és üdülőhelyei. Szerkesztette Farkas Károly, Frank Miklós, Schulhof Ödön és Székely Miklós. Budapest, 1962. 192. (a továbbiakban: Farkas–Frank–Schulhof–Székely)

¹¹³ Schulhof 48–49.

¹¹⁴ Az ajánlás szövege: „Viris Generosis Nobilissimis Consultissimis Atque Amplissimis, Consuli Judici, ac Reliquis Senatoribus, Republicæ Sempronienensis proceribus, Patronis et fautoribus colendis, hanc paternæ industriæ opellam...” Loew 2.

¹¹⁵ A munka az „Acta physico-medica academici cæsarei curiosorum” IV. kötetében jelent meg. MOE 3. 448.

¹¹⁶ Loew 3–4.

segít a lábdagadás gyógyításában és a vízkórságban szenvedőkön.¹¹⁷ Használ a köszvény és a reuma kezelésében, a fogyókúrában, a gyomorbántalmak közül a savtúltengést enyhíti.¹¹⁸ Külső és belső bajokra tehát egyaránt ajánlja.

Loew orvosdoktor munkája a víz fizikai tulajdonságainak megfigyelésén és gyógyhatásának számba vételén alapszik, nem végzett mai értelemben vett gyógyvízelemzést, a betegségek gyógyításáról szóló rész tapasztalati tudást tükröz. A tudományos vízanalízisek során kiderült azóta, hogy a balfi víz valóban alkalmas köszvény és ízületi bántalmak enyhítésére, az itt található 10–13°C-os források vize magas kénhidrogén tartalma miatt ajánlott a legkülönbözőbb mozgásszervi bajokra, reumatikus bántalmak és porckopások következtében jelentkező problémák kezelésére.¹¹⁹ Loew leírásában második betegcsoportként a gyomor- és bélrendszeri bajok ragadhatók meg. Az ivókúra formájában szervezetbe juttatott savanyúvíz valóban alkalmas különböző gyomorhurutok gyógyítására (kálcium-, magnézium hidrokarbonátos szulfátos víz például a mai Silvanus forrás).¹²⁰ A betegségek harmadik csoportjába a bőrbántalmak, fekélyek tartoznak Loew András munkája szerint – ezen betegségek bizonyos fajtáinak kezelésére valóban ajánlott és hatásos a forrás gyógyvize.¹²¹

Brückmann Ferenc Ernő németországi tudós 1723. október 29-én indult el Bécsből természettudományos tanulmányútjára.¹²² 1723. október 31. és november 7. között járt Sopronban és környékén. Megfordult Hartung és Liebezeit városi orvosdoktoroknál és meglátogatta Neuhold János Jakab orvosdoktort is. Állítólag bőséges jegyzetet készített a balfi vízről, ezek azonban nyomtatásban nem jelentek meg.

Hajnóczy Dániel 1739-es ismertetője Sopron és környékének leírásai közé sorolható. A Soproni Evangelikus Líceum tanára, a jénai Tudós Társaság tagja¹²³ többek között a balfi fürdőről is tett említést *Iter Neosoliense* című művében. Nem tartalmaz tudományos elemzést és megfigyelést a vízre vonatkozóan, s annak gyógyhatásait sem sorolja föl. Mégis fontos forrás számunkra, hiszen Sopron és környékének természeti értékeit sorolta föl, ökológiai rendszerét rajzolta meg, s a fürdőt is ennek részeként vette számba. Kiemelte a gesztenyéscket, a hársfasort, a gyümölcsösöket, leírta a patakok rendszerét, szólt a környék növényvilágáról. Fölhívta a figyelmet arra is, hogy a város határában található növények egy része

¹¹⁷ Loew 4.

¹¹⁸ Loew 4.

¹¹⁹ Magyar fürdőkalauz. Szerkesztette Erdős József. Tata, 1911. 35. (a továbbiakban: Erdős); Schulhof 211., 406., 462–463.; Farkas–Frank–Schulhof–Szőkely 192.; Nagy 1987. 24–25.; A kénhidrogén eredete nem tisztázott; a reumás betegségekre oly módon hat, hogy az anorganikus szulfát reszorbeálódik, az ízületi porcokban lerakódik, miután a bőrön át felszívódott. Nagy 1987. 24.

¹²⁰ Nagy 1987. 25.; Farkas–Frank–Schulhof–Szőkely 192.

¹²¹ Vasvári–Radó 111–113.; Erdős 35.; Nagy 1987. 25.

¹²² Csatai 12–14.

¹²³ Életrajza Németh Sámuel: Hajnóczy Dániel. Soproni Szemle, 1941. 234.

gyógyhatásuk miatt is figyelemre méltók, miként a balfi víz is e szempontból jelentős.¹²⁴

Mivel a 18. században az ásványvizek gyógyításra való alkalmazása már igen elterjedt és általános szokás volt Magyarországon,¹²⁵ fölmerült az igény ezek tudományos vizsgálatára, fizikai és kémiai analízisükre is.¹²⁶ Ez az igény találkozott aztán a század második felétől a bécsi udvar ásványvíz-forgalmazással kapcsolatos terveivel,¹²⁷ s így a hazai ásványvízügy ekkortól „...országosan intézményszerűsített formában, államilag szervezeten és rendeletekkel szabályozva fejlődik tovább.”¹²⁸ Mária Terézia udvari orvosának, Van Swietennek tanácsára 1762 decemberében elrendelte országai összes ásványvizének, gyógyfürdőjének az összeírását – a konkrét teendőket a Helytartótanács a megyei főorvosokat bízta meg.¹²⁹

Petrus Keck följegyzése az *Epistola itineraria* XCVIII. kötetében jelent meg még 1740 áprilisában.¹³⁰ Fölsorolta az általa ismert magyarországi fürdőhelyeket, összesen huszonkettőt, s többek között Buda, Bajmóc, Tata, Harka, Pöstyén, Pozsony, Vihnye, Stubnya, Trencsény, Varasd mellett Balfot is megemlíttette. Rövid, latin nyelvű kommentárjában a balfi fürdő kénes forrásaira és fürdőjére¹³¹ hívta föl a figyelmet, amelyet nagyon egészségesnek és a különböző betegségek gyógyításában nagyon hasznosnak ítélt. A helybeli fürdözést javasolta – valószínűleg azért, mert látta a környék jó természeti, környezeti adottságait.¹³²

Andreas Conrad soproni orvosdoktor *Kurzer Unterricht* című munkája Joseph Sieß nyomtatásában jelent meg Sopronban 1772-ben. A 14 oldal terjedelmű munka a balfi gyógyvízről és a fürdőről szól. Kosáry Domokos megállapítása szerint a mű a 18. század második felétől induló, tömeges gyógyvíz-

¹²⁴ Hajnóczy 259., 266–267.

¹²⁵ Szőkefalvy-Nagy Zoltán: Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinæ Hungarica, 1962. 164. (a továbbiakban: Szőkefalvy-Nagy)

¹²⁶ Szőkefalvy-Nagy 165.

¹²⁷ Borszéki 24.

¹²⁸ Borszéki 24.

¹²⁹ Szőkefalvy-Nagy 166.; Borszéki 24.

¹³⁰ Keck

¹³¹ Keck 11.

¹³² A környezet, a klimatikus viszonyok, az időjárás és a fürdőzés eredményességének összefüggései azóta ismertek. Elsőként Dalmady Zoltán hívta föl a figyelmet minderre a 20. századi modern elemzések során, s erről több tanulmányt is közölt 1930-ban: Magyarország klimatikus helyei és gyógyfürdői. Budapest, 1930.; Az éghajlat orvosi vizsgálatának meteorológiai alapjai. Időjárás, 1930. március–április. Klny. 20.; „A nyári időszámítás” egészségtani és fürdőteni jelentősége. Természettudományi Közlöny, 1930. július. Klny. 7.; – Ettől kezdve megindult a kérdés vizsgálata szélesebb körben is, e helyen nem tekintjük azonban feladatunknak a megjelent munkák számbavételét.

vizsgálatok sorába illeszkedik.¹³³ A *Kurzer Unterricht* alapján azonban véleményünk szerint nem lehet megállapítani, hogy a szerző valóban végzett-e analízist Balfon, mielőtt ezen munkáját megírta.¹³⁴ A mű ugyanis nem tartalmazza a víz fizikai és kémiai tulajdonságainak leírását. Népszerűsítő kiadvány ez, s nem egy módszeres gyógyvízelemzés eredményeinek összefoglalása. Mindezt a *Kurzer Unterricht* stílusa is tükrözi: gördülékeny, szemléletes, mindenki számára könnyen érthető, olvasmányos tudósítás tárul a szemünk elé. Megtudhatjuk, hogy a fürdő ebben az időben a városi magisztrátus tulajdonában volt.¹³⁵ Fürdőzésre a nyár elejétől annak végéig tartó időszakot javasolja,¹³⁶ különösen, ha erős, verőfényes, napsütéses meleg nyárról vagy időjárásról van szó.¹³⁷ Hangsúlyozza, hogy az emberi test különféle betegségeinek gyógyításában a megfelelő ásványvizek szervezetbe juttatása vagy akár a fürdőkúrák nagyon fontosak – a balfi hőforrás is e két módon fejt ki hatását –, mindez tapasztaláson, biztos megfigyelésen alapul.¹³⁸ Az ide látogatók nemcsak kényelmes és tiszta, újonnan épített fürdőt találnak, hanem szükség esetén további alapos tájékoztatást is kaphatnak a magisztrátus jóvoltából.¹³⁹ A víz gyógyereje már igen rövid kúra alatt is tapasztalható, a fáradtságot, a kimerültséget szinte azonnal megszünteti, mivel serkenti a vérkeringést.¹⁴⁰ A továbbiakban a szerző a víz hasznát írja le: javasolja erős gyomorégés, különféle gyomorbajok ellen,¹⁴¹ izzadás, gyors véráramlás, vértodulás esetén és a vizelet gyakori megindulásának visszafogására.¹⁴² Ivókúraként alkalmazva lázcsillapító hatású.¹⁴³ Naponta a leghasznosabb fürdőidő a reggeli utáni és az ebéd előtti délelőtti órák valamint a kora délutáni, ebéd utáni időszak.¹⁴⁴ Az orvosdoktor megállapítása szerint minél intenzívebb és hosszabb a kúra, annál hatékonyabb: napi egyszeri fürdőzéssel 4–5 nap elteltével, kétszeri fürdőzéssel 3–4 nap alatt érhető el a kívánt hatás.¹⁴⁵ Enyhébb betegségek esetén 12–15-szöri fürdőt javasol napi egy alkalommal, súlyosabb esetekben pedig ugyanennyiszor napi két fürdőt tanácsol.¹⁴⁶ A *Kurzer Unterricht* igen fontos figyelmezt-

¹³³ Kosáry 616–617.

¹³⁴ Az alábbiakban látni fogjuk, hogy ezt a kémiai analízist Crantz bécsi orvosdoktorral együtt 1772-ben elvégezte, de a *Kurzer Unterricht* ennek eredményeit nem közli.

¹³⁵ Conrad 4.

¹³⁶ Conrad 4.

¹³⁷ Conrad 10.

¹³⁸ Conrad 3.

¹³⁹ Conrad 5.

¹⁴⁰ Conrad 6.

¹⁴¹ Conrad 7–9.

¹⁴² Conrad 7.

¹⁴³ Conrad 6.

¹⁴⁴ Conrad 10.

¹⁴⁵ Conrad 11.

¹⁴⁶ Conrad 11.

tetése, hogy az étkezésben és ivásban a kúra ideje alatt mértéket kell tartani, de ügyelni kell az alvásra, kerülni kell a huzatot, és elengedhetetlen a megfelelő testmozgás is, ugyanis csak ezzel együtt van hatása a víznek.¹⁴⁷ Az ivókúra megváltoztatja az emésztést s a test fizikai állapotát, a közérzetet.

Megállapítható, hogy a *Kurzer Unterricht* inkább népszerűsítő kiadvány, mint tudományos elemzés. A balfi hőforrás vízének áldásos hasznáról olvashatunk egy kerek, jól megszerkesztett, élvezetes stílusú leírást. A betegségekről szóló részben pedig általános felsorolás található – de csak tájékoztató jelleggel. A kúrák évszakonkénti, napi alkalmazásáról adott tanácsok is az ide érkezők tájékoztatását és a fürdő népszerűsítését célozzák.

Heinrich Johann von Crantz bécsi kémikus és orvosprofesszor¹⁴⁸ *Gesundbrunnen der Oesterreichischer Monarchie* című könyve a hazai balneológiai irodalom egyik legfontosabb forrása. De ezenkívül nemcsak a korabeli ásványvízforgalmazás szempontjából jelentős,¹⁴⁹ hanem természetesen tudománytörténeti és művelődéstörténeti szempontból is. Hiszen Crantz a Van Swieten által vezetett bécsi orvosi iskola tanáraként¹⁵⁰ és a Mária Terézia által végrehajtatott közegészségügyi intézkedések¹⁵¹ egyik megalkotójaként nem csupán az udvar gazdasági haszonszerzését kívánta előmozdítani a hazai ásványvizek számbavételekor, hanem elsősorban gyógyhasznuk miatt vizsgálta őket. Crantz gyógyvizanalízise 1777-ben jelent meg nyomtatásban Bécsben. A tizenegy oldalas előszóból megtudhatjuk, hogy közlései valódi elemzéseken, fizikai és kémiai vizsgálódáson alapulnak (azt tudjuk, hogy nem mindet végezte maga Crantz¹⁵²). Számba vette, hogy a vizekben mennyi gáz, vitriol, só, ásványi anyag található. Az összesen 656 forrást felsorakoztató munkát szerzője orvosoknak, patikusoknak és a gyógyulni kívánóknak egyaránt ajánlja – a könnyebb érthetőség kedvéért német nyelvvű fordításban (latinból).

A 304. számú leírás a balfi kénas ásványvizeket mutatja be, melyeket 1772 májusában analizált.¹⁵³ A balfi fürdő vizét külön vizsgálta, a 305. szám alatt tájékoztatván az olvasót, hogy a kémiai vizsgálatokat Conrad soproni orvosdoktorral közösen végezte el.¹⁵⁴ A savanyúvíz legfontosabb fizikai tulajdonsága, hogy erősen kén-szaga van és sokat tartalmaz. Részletesen ismerteti a kémiai tulajdonságokat (mennyi só vonható ki egy adott mennyiségből bizonyos eljárások során). A víz ásványi anyagokat, meszet, nagy mennyiségű ásványi alkáliát, sokat egyaránt tartalmaz. Ennek következtében ivókúráként alkalmazva a gyomorsavtúltengést

¹⁴⁷ Conrad 13.

¹⁴⁸ Tevékenységéről lásd bővebben Kosáry 499., 508.

¹⁴⁹ Borszéki 24–25.

¹⁵⁰ Van Swieten tevékenységéről, a bécsi orvosi iskoláról lásd Kosáry 499., 508., 603. – Crantz egyéb tevékenységéről Kosáry 603., 605., 617.

¹⁵¹ Bővebben Kosáry 499–502.

¹⁵² Borszéki 25.

¹⁵³ Crantz 171.

¹⁵⁴ Crantz 171–172.

csökkenti, jótékony hatása van a bél működésre, a vérkeringésre, a vizeletkiválasztásra. Szállítható, borral keverve is fogyasztható. Mint fürdővíz kénese illatú és ízű, tárolás során az amúgy tengerkék színű vízben fehér mészréteg ülepedik le. Az olvasó a továbbiakban részletes információt talál arra vonatkozóan, hogy különböző kémiai és ásványi anyagok hozzáadása során a víz hogyan viselkedik, állaga hogyan változik meg, s hogy hányféle, s mekkora mennyiségű só, ásványi anyag vonható ki egy bizonyos mennyiségből. Azoknak a betegségeknek a felsorolásakor, melyeket ezen a helyen gyógyítani lehet, ismételten Conrad leírására hivatkozik, s a balfi fürdőről szóló részt a *Kurzer Unterricht* rövid összefoglalásával zárja.

Crantz professzor munkája igen alapos vizsgálódásokat tükröz. Szerkezetét áttekinthető, világos. A birodalom területén a savanyúvizek, ásványvizek, kén-, réz-, vastartalmú vizek, források, a kutak, tavak stb. számbavételkor szól először a vizek fizikai és kémiai tulajdonságairól, majd orvosi hasznukat ismerteti, végül pedig – az eredeti célnak megfelelően – tájékoztatást ad a szállíthatóságról, a nem helybeli alkalmazhatóságáról.

La Langue János 1783-ban Nagykárolyban kiadott, a magyarországi gyógyvizekről és ezek hasznáról szóló műve¹⁵⁵ tulajdonképpen Crantz credményeinek magyar nyelvű összefoglalója.¹⁵⁶ A Varasd vármegyei főorvosnak, aki Van Swieten tanítványaként szintén a már említett bécsi orvosi iskolához és az uralkodót körülvevő tanácsadói testülethez tartozott,¹⁵⁷ fő célja az volt, hogy a „köznép” számára is érthető, népszerűsítő orvosi kiadványokat bocsásson közre. Így a falusi orvoslásról és a szülészetről írt munkák után¹⁵⁸ jelent meg latin, s azonnal magyar nyelven is ...a' *Magyarországi orvosvizekről...* szóló összefoglaló ismertetése.¹⁵⁹

Balf vonatkozásában szintén Crantz megállapításait olvashatjuk e könyvben, de a szerző elhagyta a víz fizikai és kémiai tulajdonságainak ismertetését, s a praktikumot szem előtt tartva kizárólag a gyógyvíz hasznáról értekezik. Véleménye szerint a kénese, ásványi sókban gazdag víz köszvény, kólika, vesebaj, külső sebek ellen a leghatásosabb, ezenkívül pedig különféle méhbajok gyógyítására¹⁶⁰ (ez utóbbi nem bizonyított). Ez a munka azonban nem pusztán a Crantz-féle vízelemzések összefoglalójának szolgai másolata vagy egyszerű tartalmi kivonata, fordítása, mivel a szerzői szándékoknak köszönhetően általános és igen részletes tájékoztatás olvasható a javasolt fürdőzési módokról, a higiéniai követelményekről, a fürdőket felügyelő fürdősök és borbélyok feladatairól, az ivókúrák szabályairól, stb.¹⁶¹

¹⁵⁵ La Langue műve.

¹⁵⁶ Borszéki 25.

¹⁵⁷ Kosáry 606.

¹⁵⁸ A *Medicina ruralis* 1776-ban, a *Brevis institutio* pedig rá egy évre jelent meg latinul. Kosáry 606.

¹⁵⁹ Kosáry 617.

¹⁶⁰ La Langue 72–73., 150–151.

¹⁶¹ Az említett tanácsok az Elöl-Járó Beszédben, „A' savanyu viz italról” című első részben és „A' fürdőkről” szóló második részben olvashatók. La Langue 3–122.

A munka ugyan nem szigorú értelemben vett tudományos mű, de mivel megállapításai a már elvégzett elemzéseken alapulnak, tartalmilag mindenképpen az analízisek, s nem a leírások közé sorolható.

A 17. század első harmadától folyamatosan megjelenő leírásokat mind természettudósok, elsősorban orvosdoktorok készítették – akár népszerűsítő céllal, akár tudományos szempontokat is szem előtt tartva. A balfi vizek modern gyógyvíz-analitikai vizsgálatai igazolták megfigyeléseik és elemzéseik eredményeinek helyességét a víz összetételére és gyógyhatásaira vonatkozóan egyaránt. A kora újkori fürdőzők tapasztalati úton megszerzett ismeretei a víz gyógyerejéről igazolást nyertek.

Tanulmányunkban a soproni városi és a balfi fürdők kora újkori történetét igyekeztünk bemutatni a források tükrében. A 16–18. század folyamán mindkét fürdő folyamatosan üzemelt, a 17. század végén kerültek csak válságba, amikor is a városi magisztrátus anyagi okokból el akarta adni a különben mindvégig városi tulajdonban lévő fürdőket. A tulajdonlás nemcsak egyféle bevételi forrást jelentett Sopronnak, hanem állandó és szigorú felügyeletet is: a mindenkori bérlők munkájának ellenőrzését, a megfelelő színvonalú fürdőházak felállítását, karbantartását, bővítéseket; a tisztasági, higiéniai követelmények betarttatását és a fürdőkben folyó gyógyító tevékenység folyamatos ellenőrzését.

1. sz. melléklet

A soproni fürdősök névsora a 16–18. században

A fürdősök névsorát a forrásadottságok miatt az eddig nyomtatásban megjelent adatsorok alapján állítottuk össze, mivel a feldolgozott, soproni fürdők és a városhoz tartozó balfi fürdő történetére, működésére vonatkozó dokumentumok: gazdasági elszámolások, fürdőleírások, árszabások, instrukciók stb. sajnos egy esetben sem tartalmazták a fürdősök neveit.

A *-gal jelölt személyek nemcsak fürdősként, hanem seborvosként is működtek.

A fürdősök nevét többnyire magyarosított változatban közöljük, mivel Házi Jenő, akinek adataira elsősorban támaszkodhattunk, ebben a formában írta a neveket. Eredeti német változatukat, változataikat – amennyiben a kiadott művekben is szerepelnek – zárójelben közöljük. Ott, ahol csak német változattal találkoztunk, természetesen az eredeti alakot adjuk közre.

A szövegben szintén zárójel közé írtuk a családi vonatkozásokat (ugyanis megfigyelhető, hogy olykor azonos mesterséget űző családok kerültek kapcsolatba egymással, a fürdőmesterek nem egy esetben fürdős és seborvos özevegét vették el, ezzel hivatali működésüket biztosíthatták).

Springinkle Frigyes

(1495–1509 között működött.) A felső fürdőt bérli a várostól.

Hagyatékáról a város 1509. február 12-én intézkedik.

Mollay 1995. 134.

Házi 1938. 40., 49., 55., 36., 71.

Servatius (Zyrfuss)

Springinkle mellett vagy ténylegesen helyette működő fürdős a felső fürdőben 1495–1509 körül.

Mollay 1995. 134–135.

Házi 1938. 123., 125., 126., 143.

Hösch Máté (Mathes pader, Mathess Hechss)

1523–1536 között működött mint bérlő a felső fürdőben.

Házi 1938. 296.

Mollay 1995. 135.

Man Máté (Matheus Man)

Címere: két keresztbe tett érvágó szerszám 1530-ból maradt fenn. Polgárjogot 1540-ben kapott, neve 1540-es, 1543-as adásvételi szerződésekben tanúként szerepelt. 1540-ben végrendelkezett.

Házi Jenő: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1–2. kötet. Budapest, 1982. 2. kötet 654. (a továbbiakban: Házi 1982.)

Tompos Ernő: Soproniak középkori pecsétai. Soproni Szemle, 1973. 301.

Mollay 1993. 121., 212., 214.

Sigmund Ruef

„...pader zu Odnburg”. Adásvételi ügyben tanúként 1544-ben szerepelt.

Mollay 1993. 131.

Hofwirt Zsigmond

1577-ben végrendelkezett. (Halála után második felesége Hiller Mihály fürdős-höz ment feleségül.)

Házi 1982 1. kötet 570.

* Schnitzer József

Városi seborvos és fürdős, 1565-ben kapott polgárjogot. 1594-ben fölmondta a soproni fürdőbérletét.

Házi 1982. 2. kötet. 817.

Hiller (Hilber) Mihály

Balfi fürdős, 1566-ban szerzett polgárjogot. (Felesége Margit Hofwirt Simon fürdős özvegye volt, aki végül is harmadszor is férjhez menvén Unger Bálint polgár nejeként 1599-ben végrendelkezett.)

Házi 1982 1. kötet 563.

Walrin

1594-ben beperelték, mert egy lábtörést rosszul kezelt.

MOE 3. 119.

Neuss Míllós

Polgárjogot 1596-ban kapott, egy 1598-as királyi leirat szerint sebészként is működhetett ekkortól Sopronban.

MOE 3. 273.

Házi 1982. 2. kötet 706.

Gschwender, Balthasar

A soproni fürdőt (a középkori Alsó-fürdőt) 1606-ban bérelte ki évi 40 dénárért.

Mon. 256.

MOE 3. 307.

Schönberger Márton

1610-ben szerzett soproni polgárjogot, 1619-ben már nem élt.

Házi 1982. 2. kötet 820.

Würckner, David

Soproni fürdős, előtte Nagyőflányban tevékenykedett. Hagyatéki könyvtárának katalógusa 1627-ben készült.

Güll Tibor–Kevcházi Katalin–Kovács József László–Monok István–Ötvös Péter–G. Szende Katalin szerkesztette: *Lcsestoffe in Westungarn. I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* 18/1. kötet. Sorozatszerkesztő Kescrű Bálint. Szeged, 1994. 40. (a továbbiakban: *Lcsestoffe*)

Perschmann, Christoff

Hagyatéki könyvtárának katalógusa 1649-ben készült.

Lcsestoffe 137.

Pessel (Pöschl, Pessler, Pázel, Passler) János

(?–1651) Polgárjogot Sopronban 1628-ban szerzett, 1644-ben tanúként egy peres ügyben szerepelt. Magyary-Kossa Gyula állítása szerint 500 ezer forint értékű vagyont hagyott maga után.

MOE 3. 258.

Házi 1982. 1. kötet 99.

* id. Koller (Khöller) Keresztély

Fürdős és sebész, 1652-ben szerzett polgárjogot, 1657 előtt halt meg. (Özvegye Katalin Frieze András fürdőshöz ment feleségül 1657-ben.)

Házi 1982. 1. kötet 259.

* Frieze (Freyse, Froise, Friess) András

(?–1698) 1657-ben kapott polgárjogot. 1682-ben megvásárolta a városi fürdőházat. Külső tanácsos, 1688-ban a „vormund” tiszttét töltötte be. (Első felesége Id. Koller Keresztély fürdős Katalin nevű özvegye, második felesége pedig az ő halála után 1700-ban Müller János Henrik fürdőssel kötött házasságot.)

Végrendeletében 10 hold földet, szőlőskertet, 600 császári forintot hagyott maga után.

Winkler 35.

SKM. 248–249.

Házi 1982. 1. kötet 466.

(A végrendelet: SVL Lad. F. Fasc. 3. Num. 107.)

* *ifj. Koller (Khöller) Keresztély*

Balfi fürdő, 1682-ben szerzett polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 259.

Müllner Miklós

(?–1685) Balfi fürdő, 1660-ban kapott polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 689.

* *Schönermann Sámuel*

(?–1696 előtt) Balfi fürdő. (Özvegye Zsuzsanna 1696-ban Kleinrath János sebészhez és fürdőshöz ment feleségül.)

Házi 1982. 1. kötet 246.

Müllner János Henrik

(?–1727) Polgárjogot 1700-ban szerzett Sopronban. (Feleségét Poch Annát, aki előbb Freyse András fürdő és seborvos özvegye volt, 1700-ban vette el.) 1701-ben Ábrahám és Dávid Salamonnal rendez peres ügyét.

Házi 1982. 2. kötet 690.

Magyar–zsidó oklevéltár. Szerkesztette Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor. Sopron, 1600–1746. 6. kötet, Budapest, 1961. 240.

* *Kleinrath János*

(1666–1747) 1698-ban kapott polgárjogot. Ennek előtt, 1696-ban Tarcsa-fürdőn volt sebész és fürdő (és ekkor vette el Schönermann Sámuel balfi fürdő és sebész Zsuzsanna nevű özvegyét.) 1715-ben Rákoson fürdősként, 1724-ben és 1729-ben Pinkafőn fürdősként és seborvosként működött.

Házi 1982. 1. kötet 246.

Ernst Lipót

(1711–1770 k.) (Anyja Freyse András fürdő és sebész Katalin nevű leánya volt.) 1734-ben külső, 1744-ben pedig belső tanácsos volt.

Házi 1982. 1. kötet 404.

Pusch János András

(?–1783 után) Fürdő és sebész, polgárjogot 1756-ban szerzett. Külső tanácsos, 1781-ben mint Sopron megye sebészeként végrendelkezett.

Házi 1982. 1. kötet 189.

Gallus (Gallist) Pál

(1736–?) 1762-ben kapott polgárjogot Sopronban.

Házi 1. 480.

* *Jentsch János Pál*

Sebész, fürdősz, 1770-ben szerzett polgárjogot. 1778-ban műhelyét Schnitzler Ferenc Ignác sebész- és fürdősnak adta.

Házi 1982. 2. kötet 601.

* *Schnitzler Ferenc Ignác*

Seborvos, fürdősz, Jentsch János Pál fürdősz üzletét vette meg 1778-ban, ugyan-
ebben az évben szerzett polgárjogot Sopronban.

Házi 1982. 2. kötet 817.

Hurtig Antal

1783-ban kapott soproni polgárjogot, 1794-ban folyt bűnpercé.

Házi 1982. 1. kötet 584.

2. sz. melléklet

1597. december 22. *Decretum Matthiae Archi-Ducis Austriae ad Magistratum Soproniensem: Ut Civi, et Balneatori Soproniensi Nicolao Ness Artis Balneatoriae, et Chyrurgicae liberum Exercitium admittatur.*

Lelőhelye: Soproni Városi Levéltár, Lad. X. Articuli cæuales antiqui et alia acta, (1505–1740). Fasc. 1. Num. 18.

Címzés:

Prudentibus ac Circumspectis N(obilibus) N(ostreis) Magistro Ciuium Iudici et Iuratis Ciuibus Ciuitatis Regiæ Sopronien(sis) etc. Nobis dilectis.

A címzés alatti megjegyzés:

P. S. 13. Aprilis Anno 1598.

Mandatum a' Nicolao Ness impetratum et exhibitum ut utramq(ue) artem tam balneatoriamq(ue) chirurgicam exercere posset, utq(ue) in a' magistratu Sop(ron)niensi defendat(um).

Az oklevél szövege:

Matthias Dei Gratia Archidux Austriae
Dux Burgundiae, Styriae, Comes Tyrolis etc.

Prudentes et Circumspecti nobis dilecti, Supplicatum est nobis in persona Prudentis et Circumspecti Nicolai Neß Ciuis et Balneatoris Ciuitatis istius Sopronien(sis), Vt cum ipse non balneatoriam solum, verum etiam chirurgicam artem a' iuuentute sua, debito tempore, et completo certi termini curriculo didicerit, Eidem penes artem balneatoricam, chirurgicam quoque liberum exercitium, in ista Ciuitate Vestra concederemus. Cum itaq(ue) ipsum in utraque arte non postremum profectum fecisse et Vtrique satisfacere posse, atq(ue) ex eius exercitio nihil tam Ciuitatis, quam reliquorum barbitonsorum iuribus aut consuetudini derogatum iri intelligamus. Ideo auctoritate Sacr(atissi)me Cæsar(e) Regiæque Maiestatis qua fungimur uobis committimus et [ma]ndamus, Vt dicto Nicolao Neß [utrius]que artis tam

balncatorice quam chirurgice usum et exercitiu(m) in ista Ciuitate V(cst)ra liberum permittatis, nec ipsum tam uos ipsi in dictarum artium libero exercitio impediatis nec etiam per reliquos barbitonsores et Chirurgos ipsum quouis modo impediri aut molestari patiamini. Secus non Facturi, Datum Viennæ uigesima [secun]da die mensis Nouembr(is) Anno dominj [1500] Nonagesimo Septimo.

Aláírás: Matthias.

( ) zárójel között a rövidítések feloldása szerepel.

[ ] zárójelben a dokumentum megsérülése miatt olvashatatlaná vált részek találhatók.

3. sz. melléklet

A soproni városi és a Balfi fürdő árai a 16. század vége és a 17. század első fele között.

A pénzgységek átszámításakor Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban című tanulmányát használtuk föl. In: Dányi Dezső–Zimányi Vera: Soproni árak és bérek a Középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. 23–61.

Ennek alapján:

1 garas = 3 krajcár = 15 bécsi dénár

1 krajcár = 5 bécsi dénár

1 magyar dénár = 3 bécsi dénár

A táblázatban előforduló rövidítések:

B. = a balfi fürdőben

v. = a városi fürdőben

den = bécsi dénár

m. den = magyar dénár

Teljes sz. = Teljes szolgáltatás

Fürdő = Egyszeri alkalommal történő fürdés

Inas = Az inasnak járó pénz a fürdő elkészítéséért

Borravaló = A legénynek járó pénz, tetszés szerinti összeg

* = Egyszeri alkalommal a fürdés 4 magyar dénárba került, ismétlés esetén, vagyis kétszeri alkalommal 6 magyar dénárba.

A források lelőhelye:

1592 B. v.

MOE 3.

1624. 09. 18. B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 6.

1626 v.

Mon. 442.; említi: MOE 3. 339.

1631. 05. 02. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 2.; említi: MOE 3. 344.

1631. 05. 02. B.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 3.; említi: MOE 3. 344.

1633. 05. 11. B. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 19. Fol. 5.; említi: MOE 3. 344.

1633. 06. 06. B. v.

SVL Lad. X. Fasc. 1. Num. 20.; említi: MOE 3. 344.

1633 B. v.

Mon. 457.

1633 B.

Corp. Sat. 182.

17. sz. I. fele v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/1. Fol. 10.

17. sz. I. fele B.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/1. Fol. 10.

17. sz. I. fele B. v.

Winkler 51.

Domonkos 161–162.

17. sz. I. fele B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/3. Fol. 2–3.

17. sz. I. fele B. v.

SVL Lad. XXXI. Num. 23/4. Fol. 12.

Év, hely	Teljes sz.	Fürdő	Gőzfürdő	Fürdő és hajvágás
1592 B. v.		1 garas = 15 den	12 den	
1624. 09. 18. B. v.		18 den		
1626 v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1631. 05. 02. v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1631. 05. 02. B.	16 m. den = 48 den	6 m. den = 18 den		
1633. 05. 11. B. v.	16 m. den = 48 den	18 den	12 den	
1633. 06. 06. B. v.	12 m. den = 36 den		4 m. den = 12 den	6 m. den = 18 den
1633 B. v.	16 m. den = 48 den		12 den	18 den
1633 B.	16 m. den = 48 den	18 den	12 den	
17. sz. I. fele v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B.		4-6 m. den* = 12-18 den		
17. sz. I. fele B. v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B. v.	12 m. den = 36 den	6 m. den = 18 den		
17. sz. I. fele B. v.	16 m. den = 48 den			

Hajvágás	Köpölyözés	Köpölyözés kétszer	Inas	Borravaló
	1 garas = 15 den		2 krajcár = 10 den	
12 den	24 den		3 den	van
	1 garas = 15 den			
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den		van
		1 m. den = 3 den	3 den	van
12 den		2 den	3 den	van
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den		van
12 den		2 den	3 den	van
12 den		2 den	3 den	van
4 m. den = 12 den		1 m. den = 3 den	1 m. den = 3 den	van
		1 m. den = 3 den		
4 m. den = 12 den			1 m. den = 3 den	van
			1 m. den = 3 den	van
12 den			3 den	van

KATALIN KINCSES

The baths of Sopron in the early modern age

The paper surveys the history of the baths of Balf in the vicinity of Sopron, as therapeutic institutions, with a summary of the mediaeval antecedents until the end of the early modern age.

Its sources belong to three groups: 1) the relevant passages in municipal statutes and in the minutes of the magistrate, which make examining the frame of operations possible; 2) documents in the Sopron Archives concerning leases, price lists, tax records and assorted accounts; 3) published descriptions of the Balf thermal springs, publications popularizing the baths, and scholarly analyses.

In addition to describing the history of the baths and bathing, the author has intended to reconstruct the place, role, and function of the bath as a municipally owned institution, with a view to guild structures, contemporary economic forms, and the relevant decrees of the magistrate. Both baths operated continuously in the 16th to the 18th centuries, excepting the crisis at the end of the 17th century, due to the general deterioration of economic conditions. The town of Sopron profited from the baths by way of leases. The lesee had to be a citizen of the town with solid financial background and adequate professional expertise, the latter to be guaranteed by his guild membership and master's examination. Proper standards were vouched for by the strict maintenance of hygienic and health requirements, from time to time supervised and, if necessary, renewed by the magistrate. The paper analyses bathing customs in detail, with a view to the medical effect of the cures, well-known for contemporary bathers.

The methods of historical ecology have revealed an important detail in the history of mentality: people during these (16th to 18th) centuries were perfectly aware that their health was fundamentally affected by, besides bathing cures, a satisfactory, pleasant natural environment as well as by fair climatic conditions.

The appendices contain lists of the operators of the baths as well as of various services along with prices.

GÜNTNER PÉTER

A soproni prostitúció története (1862–1918)

A legősibb mesterség a századvég polgári világában élte egyik virágzó korszakát. A prostituáltak a városi élet elmaradhatatlan résztvevőinek számítottak, a korabeli városok egyes utcáinak jellegzetes szereplői voltak. Budapest bordélyházairól, hírhedt kéjnőiről már sokat írtak, többek között Krúdy Gyula is megörökítette A vörös postakocsi című regényében egy pesti bordélyház életét. A fővárosban a bejegyzett prostituáltak száma rendkívül magas volt: az első világháborút megelőző években Párizs és Berlin után Budapest következett a harmadik helyen az európai statisztikában.¹ Vidéki városaink prostitúciójának a vizsgálata azonban az eddig kevésbé kutatott területek közé tartozik. Sopron a századfordulón közepes nagyságú város, lakosainak a száma 33 478,² akiknek több, mint fele német anyanyelvű,³ s a városban állomásozó katonák száma csaknem elérte a 3000 főt.⁴ Így Sopron vizsgálatánál több kérdés is felmerül; a következőkben arra keresek választ, hogy Sopron középváros jellege, a katonaság jelenléte, a német polgárság hogyan befolyásolta a prostitúciót.

Szabályozás

Korszakunkban a prostitúcióról külön törvény nem született, a közegészségügyi törvény (1876: XIV. tc. 91. paragrafus) a szabályozást rendeleti útra terelte. A rendeletalkotásnak megfelelően a prostitúciót a törvényhatósági jogú városok esetében a törvényhatósági bizottság, rendezett tanácsú városok esetében a képviselőtestület szabályozta.⁵ A bordélyházak működésébe így a helyi szabályrendeletek engednek bepillantást. Az első, átfogó szabályozást Pest városa adta ki 1867-ben,⁶ melyet 1884-ben⁷ és 1907-ben újabbak követtek.⁸ A soproni⁹

¹ Doros Gábor–Melly József: A nemi betegségek kérdése Budapesten I–II. Budapest, 1930. 755–756. (a továbbiakban: Doros–Melly)

² A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség általános leírása közszéngenként. Budapest, 1902. 126. (a továbbiakban: 1900. évi népszámlálás)

³ 1900-ban a lakosság 53.5%-a a németet jelölte meg anyanyelveként. 1900. évi népszámlálás 127.

⁴ 1900-ban a katonaság létszáma 2850 volt. 1900. évi népszámlálás 516.

⁵ A városok szabályrendelet-alkotásáról lásd Kajtár István: Városi önkormányzatok (1848–1918). Pécs, 1993. 107–128.

⁶ Szabályok a kéjlegés-bordellházak és kéjhölgyekről. Pest, 1867. október 31.

és valószínűleg a többi vidéki szabályrendeletet is a pesti alapján készítették el,¹⁰ a legtöbb cikkely szó szerint megegyezik; a rendeletek közös vonása például az, hogy bordélyházat csak büntetlen előéletű, 30 évnél idősebb nő vezethetett. A bordélyházakban csak 17 évnél idősebb,¹¹ egészségügyi bizonyítvánnyal, és türelmi bárccal rendelkező „lányok” dolgozhattak. A „madám”, a bordélyház üzemeltetője 20 forintnál¹² többet nem hitelezhetett a lányoknak, valószínűleg abból a megfontolásból, nehogy a kéj nők adósságaik miatt anyagi és személyi függésbe kerüljenek. A bordélyházban a függönyöket egész nap elhúzva kellett tartani. A szesz italok felszolgálatát és a zenés, táncos mulatságokat tiltották, az utóbbi azonban gyakran előfordulhatott a bordélyházakban, például Sopronban a Kőszegi út 3. szám alatt is, mivel az épület szalonjaiban (szalon, „piros” szalon) két zongora is funkcionált.¹³

A szabályozás fő motívumát a prostituáltak egészségügyi ellenőrzésének igényében kell keresni. A korabeli nemi betegségek közül a szifilisz, magyar néven „bujakór” volt a kéj nők által leggyakrabban terjesztett kór. 1880-ban a városi tanács több levelet is kapott a Sopronban állomásozó katonai parancsnokságtól, melyekben a katonák között terjedő bujakór „terjedésének megakadályozása végett kellő intézkedések fogamatba vételét kéri”.¹⁴ A katonaság sürgető levelei számottevő szerepet játszhattak a soproni szabályrendelet közeli megszületésében. A betegség továbbadásának megakadályozására a prostituáltak szigorú orvosi felügyelet alá helyezték, mely a mai helyzettel szemben meglepően rendszeres volt: orvos Budapesten elcinte négy naponta,¹⁵ majd hetente kétszer vizs-

⁷ Szabályrendelet a bordély-ügyről. 837/1884.

⁸ Szabályrendelet a prostitúcióról. 881–1008/1907. A rendelet csak 1909-ben lépett életbe.

⁹ Szabályrendelet a kéjlegés, bordélyházak és kéj nőkről. Sopron, 1884. március 13.

¹⁰ Az egri szabályrendeletet is a pesti alapján készítették. Horváth László: Adatok az egri prostitúció történetéhez. In: Archivum, 14. Eger, 1996. 180. (a továbbiakban: Horváth)

¹¹ Sopronban az 1884. évi szabályrendelet írta elő a 17 év feletti korhatárt (6. paragrafus). Pesten az 1867. évi rendelet a 17 év alatti nők alkalmazását türelmi bárca vagy egészségügyi bizonyítvány kiállításához kötötte (I/9. paragrafus), az 1907. évi viszont már csak 20 év feletti lányok működését engedélyezte a bordélyházakban (7. paragrafus).

¹² Budapesten az 1884. évi szabályrendelet (17. paragrafus) 20 forintról 40 forintra emelte fel ezt az összeget.

¹³ A bordélyház adásvételi szerződése tételesen felsorolja a szobák bútortartatát. Az épületben található három szalon közül kettőben működött zongora. Adásvételi szerződés. Közjegyzői okirat. Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, VII. 152. 3/1907. (a továbbiakban: SVL)

¹⁴ SVL IV. 1403/a. Tanácsulési jegyzőkönyv. 1079, 2024./1880.

¹⁵ Szabályok a kéjlegés- bordélyházak és kéjhölgyekről. II/6. és III/2. paragrafus. Pest, 1867. október 31.

gálta meg őket.¹⁶ Sopronban az 1884. évi szabályrendelet még heti kétszeri orvosi vizsgálatot írt elő (15. és 36. paragrafus), de 1888-tól már heti háromszori vizsgálat volt a kötelező.¹⁷ Betegség előfordulása esetén a kéjnéőtől igazolványát elvették, s azonnal kórházba küldték a mielőbbi gyógyulás érdekében. A szifilisz, ha idejében felismerték, korszakunkban már nem számított halálos betegségnek, de a gyógyulás hosszú időt igényelt. Az általános egészségügyi szempontok mellett a prostituáltak szigorúbb orvosi ellenőrzése Sopronban főképp a katonaság jelenlétével magyarázható. A „bujakór” elég gyakori betegségnek számított; évente a „lányok” közel 30–40 százaléka betegedett meg Sopronban. Az orvosi ellenőrzés fontosságát bizonyítja, hogy a Kőszegi út 3. szám alatti bordélyházban a vizsgálatok számára külön helyiséget is fenntartottak.

A különféle prostituáltak

A budapesti szabályrendeletek többféle prostituáltat különböztettek meg. Az engedélyezett kéjnök bárcával vagy igazolvánnyal (korábban egészségügyi lappal) rendelkeztek.¹⁸ Az előbbiek főfoglalkozásként, míg az utóbbiak csak időnként, mellékfoglalkozásként üzték a prostitúciót. Az igazolványt kiváltók foglalkozásukat tekintve legtöbbször cselédlányok, pincérnők, varrónők voltak. A bárcát kiváltó kéjnök a munkahelyet tekintve három részre oszlottak: a bordélyházakban, a lakásokon (magánkéjnök) és alkalmi helyen, az utcán, illetve a találkahelyeken, a magánkéjnök-telepeken, és az éjjeli kávéházakban és mulatóhelyeken dolgozókra (futó-bárcás). Az igazolványos kéjnök a nyilvánosházak kivételével ezen helyek mindegyikén dolgozhattak.¹⁹

Sopronban a hivatalosan bejegyzett kéjnök közül a bordélyos, a magánkéjnök és az igazolványosak²⁰ jelenléte mutatható ki a századfordulón, valamint

¹⁶ A heti kétszeri orvosi vizsgálatot az 1884. évi szabályrendelet írta elő (37. paragrafus), melyet az 1907. évi rendelet (51. paragrafus) is megerősített.

¹⁷ Finck János: Sopron szabad királyi város polgármesterének 1888. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1889. 47.

¹⁸ A bárcás és egészségügyi lappal rendelkező kéjnök rendszerét az 1900. december 1-jén kiadott rendőrfőkapitányi rendelet alakította ki. Közreadta: Széchenyi Mihály: A bordélyrendszer Budapesten. In: Rubicon, 1993. 8–9. 60. (a továbbiakban: Széchenyi)
Az igazolványos kéjnök fogalmát az 1907. évi budapesti rendelet hívta életre.

¹⁹ Találkahelyek engedélyezését a rendőrfőkapitányi rendelet (Széchenyi 30–37. paragrafus), a magánlakással bíró igazolványos kéjnök kategóriáját (korábban csak a bárcás kéjnök fogadhattak lakáson vendéget), valamint a magánkéjnök-telepek engedélyezését és az éjjeli kávéházakban és mulatóhelyeken való tartózkodást (csak tartózkodást!) az 1907. évi szabályrendelet vezette be.

²⁰ Sopronban az igazolványosok jelenlétére csak Schreiber Emil könyvéből lehet következtetni. Schreiber Emil az összes törvényhatósági jogú város (27) és 79 rendezett tanácsú város bordélyházainak számát táblázatban közli. A táblázat „orvosrendőri felügyelet alatt álló egyéb

a polgármesteri jelentésekben feltűnt a „kóborló”, „csavargó” elnevezés. Ezekre a szigorú orvosi ellenőrzés nem terjedt ki, évente egyszer-kétszer vizsgálta meg őket az orvos. Az orvosi felügyelet hiánya miatt körükben a „bujakór” sokkal gyakrabban fordult elő, a szifiliszesekek többsége közülük került ki. Mivel engedélyezett kéj nők nem lehettek, mert akkor szigorú orvosi ellenőrzés alatt álltak volna, a „kóborló” elnevezés alatt csak az engedéllyel nem rendelkező, titkos prostituáltakat lehet érteni.

A rendőrségnek az egész korszakon keresztül komoly gondot okozott a titkos prostitúció. Az engedéllyel nem rendelkező prostituáltak száma a századfordulóra megnőtt, számuk akár meghaladhatta az engedélyezettekéit is. A „titkon kéjlegők” száma pontosan nem állapítható meg, nagy számuk gyengítette a bordélyrendszert, s az utcai prostitúciót erősítette. A soproni „titkon kéjlegők” fő kerítőhelye, mint ahogy az egész országban, a kávéház volt.²¹ A kávéházi prostitúciót Márai Sándor már idézett könyvében részletesen leírja: „Üzem kettő dolgozott a házban: nappal az emeleten foglalkoztatta a bank, éjjel a földszinten kasszírővel, malacbandával fosztogatta a könnyelmű nyárspolgárokat egy kávéháznak keresztelt lebuj... A 'kávéház' oly keveset törődött a kávézó és újságot olvasó nappali vendégekkel, hogy napközben ki sem nyitott... A prostitúciónak egyik finomabb és nyilván költségesebb válfaja volt az, amit a házukbeli 'kávéházban' éjszakáról éjszakára kimértek; megessett késelés is, egy éjjel női sikongásra ébredt fel a ház, gyermekek, felnőttek éjszakai kacabajkákban kitódultak a folyosóra, s az udvaron a házmeister seprűvel ütlegelt egy csizmás, macskabajszos s főként vérszomjas kupecet, aki tíz körömmel kapaszkodott egy szalmasárgahajú kávéházi alkalmazott nő kényelmesen megmarkolható, lágy testrészébe... De a lebuj, úgy látszik, borsos bért fizetett a banknak, mert még az ilyen közbotránkozást okozó, szemérmetlen csendháborítást is eltűrték.”²²

A soproni kávéházakban működött prostitúció visszaszorítására éppen a soproni kocsmárosok és kávéosok ipartársulata kérte fel a városi közgyűlést. A társulat indítványozta, hogy szabályrendelet útján korlátozzák a kávéházi prostitúciót, ugyanis a kávéházak „közt nem egy bordélyház, a mit már közerkölcsi tekintetből sem volna szabad megtűrni”.²³ A kérelemnek is szerepe lehetett abban, hogy már egy hónappal később megszületett a Szabályrendelet a fogadó, vendéglő, kávéház és kávémérés iparokról,²⁴ mely a kéjlegést az előbbi helyeken szigorúan tiltotta. A kávéházakban például csak férfi kiszolgáló személyzet alkalmazását engedélyezte.

---

nők (pincérnők stb.) száma” rovata az igazolványos prostituáltakkal feleltethető meg. Schreiber Emil: A prostitúció. Budapest, 1917. 99–102. (a továbbiakban: Schreiber)

²¹ A kávéházi prostitúcióra lásd Forrai Judit: Kávéházak és kéj nők. In: Budapesti Negyed, 1996. 2–3. 110–120.

²² Márai Sándor: Egy polgár vallomásai. I–II. Budapest, 1990. 24–26. (a továbbiakban: Márai)

²³ Soproni Napló, 1901. május 16.

²⁴ 1901. december 30.

Soproni bordélyházak, számuk országos összehasonlításban

Sopronban a bordélyházak a nyomtatott sajtóban egyáltalán nem fordultak elő, az évenként kiadott címtárakban nem szerepeltek, az újságokban hirdetéseket nem közöltek. A hirdetésekre a bordélyházak mellett a kevés számú magánkéjű nő sem volt rászorulva, ugyanis hasonlóan a bordélyokhoz általánosan közismertek voltak. A rendelkezésre álló források azt mutatják, hogy Sopronban a bordélyházak száma a századfordulón a lakosság számához viszonyítva magas volt; az egy bordélyházra jutó lakosok száma még Budapestnél, a prostitúció központjánál is alacsonyabb volt.²⁵

Az ellen, hogy a belvárosban, az Új utca 2. szám alatt (Seybold-ház), Schram Lajos parókásnál kéjhölgyek laknak, s ő maga bordélyházat üzemeltett, először 1862-ben érkezett panasz. A szomszédok többször tiltakoztak, de tiltakozásuknak az előjáróság nem adott helyet. 1874-ben a városi tanács a ház lakóinak a bordélyház áthelyezésére vonatkozó kérelmét ismét elutasította, mivel annak belvárosi elhelyezkedését a közbiztonság szempontjából kifejezetten előnyösnek vélte: „... közbiztonsági szempontok is tiltják, hogy a bordélyház a város távoli részeiben nyitassék meg, még pedig azon oknál fogva, nehogy így a mondott intézet az alsóbb néposztály, leginkább pedig az ottan semmitől sem tartózkodó fiatalágnak is könnyen hozzáférhetővé tétetvén”.²⁶

Bordélyház nyitására engedélyt – alapos mérlegelés után – a városi tanács adhatott,²⁷ azonban nem minden kérelmező nyerte el a szükséges hozzájárulást. Így járt Müller Katalin, kőszegi lakos, aki az Uszoda utcában szeretett volna bordélyházat nyitni. Kérelmét 1876. július 5-én elutasították, mert „ugyanazon utcában” volt a Lähne tanintézet, így az ifjúság erkölceit rontotta volna a közeli bordélyház.²⁸

Az 1870-es évek végén három bordélyház működhetett Sopronban; az Új utcában, a Szent Mihály kapunál és a Hegy utcában. Wolf Anna a Szent Mihály

²⁵ Ha összehasonlítjuk a két város lakosainak és bordélyházainak számát, a következő eredményt kapjuk. 1910-ben Budapest népessége 880 371 fő volt, bordélyház pedig 18 működött. Így egy bordélyházra mintegy 48 909 fő jutott. Sopron (33 932 lakos, kettő bordélyház) esetében ennél kisebb lesz a számítás végeredménye: 16 966 lakosra jutott egy bordély. A különbség még nagyobb lesz, ha Budapest lakosainak számát vonzáskörzetével együtt értelmezzük, mely 1910-ben meghaladta az egy millió főt. (A városok népességére vonatkozóan lásd Thirring Gusztáv: A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évfolyam. Budapest, 1912. Budapest bordélyházainak számáról: Doros-Melly 800.)

²⁶ Tanácsülési kivonat. 1874. szeptember 30. SVL IV. 1403/c. XXV. 18 031.

²⁷ Szabályrendelet a kéjclgés, bordélyházak és kéjnlőkről. Sopron, 1884. március 13. 3. paragrafus. „Türelmi engedélyt bordélyház nyitására, a város kapitányának meghallgatása, illetőleg véleményezése alapján a városi tanács adja ki”. Budapestben bordélyház nyitását a rendőrfőkapitány engedélyezte a városi tanács belecgezésével. Szabályok a kéjclgés- bordellházak és kéjhölgyekről. I/3. és IV/22. paragrafus. Pest, 1867. október 31.

²⁸ SVL IV. 1403/c. XXV. 18 765.

kapunál üzemeltetett bordélyt, melyet a városi tanács a Hegy utcába helyezett át 1882 novemberében, mivel forgalmas, központi helyen működött. Arra, hogy a Hegy utcában már korábban is volt bordélyház, Wolf Anna egyik levele szolgál bizonyítékkal, melyben a következőket írja: „... azon körülmény, hogy ezen utcában emberemlékezet óta bordélyház volt és kéjhölgyek most is ott tanyáznak, a nélkül hogy a világ összedült volna”. Wolf Anna a bordélyház áthelyezését elfogadta, s a határozatnak megfelelően a Hegy utcában 900 forintért házat vásárolt. Az áthelyezés azonban nagy vihart kavart; a Szent Mihály templom plébánosa s az evangélikus konvent is tiltakozott a bordélyház létesítése ellen. A tiltakozások hatására a városi előjáróság visszavonta a Hegy utcai engedélyt, ami ellen viszont Wolf Anna fellebbezett. Végül az erős tiltakozás sem tudta megakadályozni az áthelyezés belügyminisztériumi jóváhagyását, mely 1883-ban érkezett meg.²⁹

Az 1880-as évektől kezdődően koncepcióváltás figyelhető meg a nyilvánosházak engedélyezését illetően; Sopronban ezután csak a külvárosokban nyíltak bordélyházak, s a Szent Mihály kapunál működött bordélyt is áthelyezték a forgalmas helyről egy csendes mellékutca. A bordélyházak kiszorulását a belvárosból általános tendenciának tekinthetjük, amit jól mutat az 1884. évi budapesti szabályrendelet is. A 7. paragrafus tiltotta bordély nyitását forgalmas helyen, „kéjnőtelepek csak félreeső utcában lehetnek... oly utcában, hol templom vagy iskola van, kéjnőtelep nem létezhetik, s amennyiben oly utcában, hol ily telep engedélyeztetett, a nyert engedély után templom vagy iskola létesíttetnék, a kéjnőtelep megszüntetendő, illetőleg áthelyezendő”. Később ezt a rendeletet úgy pontosították, hogy bordély „templomtól, iskolától, nevelőintézetből vagy hasonló jellegű közintézetből” legalább 200 méter távolságban nyitható.³⁰

Sopronban az éves polgármesteri jelentés az 1880-as évek közepén³¹ még három, 1890-ben már csak kettő bordélyházat³² említ. Feltehető, hogy az Új utcai szűnt meg elsőként, a Hegy utcában két bordélyház is volt: az első még 1882 előtt zárt be (létezésére csak Wolf Anna sorai a bizonyíték), s a második, melyet Wolf Anna nyitott, valószínűleg 1889-ben.³³ 1890-re csak két új alapítású nyilvánosház maradt talpon. Nézzük először a Híd utcai bordélyház történetét.

1883. november elsején nyílt meg a Híd utca 12. szám alatti (Híd és Malom utca sarka) bordélyház, mely hosszú évtizedekig meghatározó szerepet töltött be a soproni prostitúció történetében. A nyilvánosházat a Starkmann házaspár nyitotta, Starkmann György betegsége miatt azonban azt 1894-től a Bruck-

²⁹ SVL IV. 1403/c. XXV. 21 840.

³⁰ Szabályrendelet a prostitúcióról. 881–1008/1907. 30. paragrafus.

³¹ Finck János: Sopron szabad királyi város polgármesterének 1885. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1886. 47.

³² Finck János: Sopron szabad királyi város polgármesterének 1890. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1891. 49.

³³ Az 1886. évi polgármesteri jelentés három, az 1890. évi már csak kettő bordélyházat említ. Az biztos, hogy a két évszám között szűnt meg a nyilvánosház, s mivel 1889-ben a nyilvánartott kéjnök száma 13-mal csökkent, ezért valószínű, hogy ekkor zárták be a bordélyt.

ner házaspár vezette. Brucknerék 1892-ben telepedtek le Sopronban, s a Starkmann házaspár alkalmazta őket. Arra, hogy ténylegesen Brucknerék vezették a Starkmann-féle bordélyt, bizonyítékként Bruckner Erzsébetnek a kéj nők egészségügyi vizsgálatáról vezetett könyve szolgál.³⁴

Brucknerék az üzemeltetést 1898-ban szerződésben rögzítve is átvették – mely 6 évre szólt –,³⁵ s a szerződéskötéskor Brucknerné 2500 forintért a bordélyház teljes berendezését megvásárolta Starkmann Györgynétől.³⁶ A Híd utcai intézményt a Bruckner házaspártól Küttel Olga vásárolta meg 1907-ben.³⁷ Mivel higiéniai okok miatt a bordélyház üzemeltetésére az engedélyt 1910-ben visszavonták, Küttel Olga annak érdekében, hogy tovább nyitva tarthasson, a hatóságokat évekig kijátszotta. A felszámolásra hat hónap haladékat kapott, de végül a határozat nem került végrehajtásra. Küttel a hatóságokkal hosszú időn át elhitette, hogy új bordélyházat akar nyitni; engedélyt kapott, hogy amíg a másik fel nem épül, tovább működhessen a Híd utcában. 1913-ban az építkezéshez telket vásárolt, azonban mint kiderült, terveket nem készítettett, a munkálatokat el sem kezdte. Ekkor már csak öt kéj nővel dolgoztatott, s újra felmerült a bezáratás közeli lehetősége. Küttel azonban talpon tudott maradni, 1914. január 17-én újabb haladékat kapott: ha szeptember elsejéig elkezd az építkezést, az új nyilvánosház elkészültéig nyitva tarthat. A huzavona évekig eltartott, az építkezést időnként elkezdte, majd abbahagyta. Az idő mindenesetre neki dolgozott: 1917-ben a városi főorvos javaslatára a polgármester a bordélyház megszüntetését kimondó határozatot felfüggesztette. A főorvos a működést azért tartotta kívánatosnak, mert a városban jelenlévő nagyszámú katonaság ellenére Sopron csak két bordélyházzal rendelkezett.

A Híd utcai nyilvánosházzal egy időben nyithatott ki a Kőszegi út 3. szám alatti bordélyház. A bordélyt befogadó házra az építési engedélyt Wischy Samu kérvényezte 1882-ben.³⁸ A ház eredetileg nyolc szobából (3 utcai, 5 udvari) állt, melyhez még négy udvari szoba épült 1901-ben.³⁹ A ház felépülése után azonnal bordélyházként üzemeltetett, bár erre nincs közvetlen bizonyíték. Az 1890-es évek végétől 1906-ig a váci születésű Székler Mária üzemeltette a bordélyházat.⁴⁰ Mivel az elég messze esett a városközponttól, a vendégforgalmat növelhette annak villamossal való megközelíthetősége. A villamosforgalom 1900. május 26-án indult meg a Kőszegi út mellett, a Várkerülettől a Vágóhídig üzemelt a Győri úton. A bordélyház 1901. évi kibővítése talán kapcsolatba hozható a megnöve-

³⁴ SVL IV. 1413. a–b. 45/1900.

³⁵ Bérleti szerződés. Közjegyzői okirat. SVL VII. 152. 285/1898.

³⁶ Adásvételi szerződés. Közjegyzői okirat. SVL VII. 152. 284/1898.

³⁷ SVL IV. 1403/d. XV. 59/1907.

³⁸ SVL IV. 1403/c. XXIV. 8365.

³⁹ A házbéradó kivetési lajstrom szerint 3 utcai és 9 udvari szobája volt. SVL IV. 1409/c. 1902. Házbéradó kivetési lajstrom.

⁴⁰ SVL IV. 1413. a–b. 1172/1906.

kedett vendégforgalommal, a vágóhídi szárnyvonal azonban az alacsony kihasználtság, a be nem váltott remények miatt már elég hamar, 1903-ban megszűnt.⁴¹

Székler Máriától a nyilvánosház üzemeltetését Starkmann Györgyné vette át 1906. február 1-jén, aki – miután 1898-ban átadta Híd utcai bordélyát – bordélyházának bérbeadásából származó jövedelméből élt, a személyével kapcsolatos különböző hivatalos okiratokban magánzóként szerepelt.⁴² Bordélyház nyitásánál és zárásánál az ott dolgozó kéjnőkkel a tulajdonosnak szerződést kellett kötnie, illetve azt felbontania. Székler Mária is így járt el bordélyházának átadásakor; megszüntette kéjnőivel az előzőleg megkötött szerződést. A szerződés felbontását engedélyező rendőrségi határozatból ismert a Székler Máriánál foglalkoztatott 13 kéjnő neve.⁴³ Starkmann-nének mind az átvételhez szükséges tőke előteremtésével, mind az üzemeltetéssel problémái támadtak. Az átvételhez szükséges elegendő pénz híján más társakat is bevont az üzleti vállalkozásba, és csak kölcsön felvételével tudta megvásárolni a nyilvánosház berendezését.⁴⁴ A berendezést így három személy vette meg, de a házra már nem sikerült szert tenniük.

Starkmann-nének a városi rendőrség 12 kéjnő foglalkoztatását írta elő, de ezen létszám fenntartása komoly gondot jelentett; a kerületi tiszti orvos jelentése szerint március végén az engedélyezett 12 kéjnő helyett csak hét dolgozott.⁴⁵ Starkmann-né a lányok létszámának feltöltését Bécsben próbálta megoldani, a leánykereskedő Johann Kapatával vette fel a kapcsolatot. A kalandos vállalkozás kudarcba fulladt; Starkmann-nét 1906. április 7-én Bécsben letartóztatták, de miután tisztázta magát, tíz nappal később szabadon engedték.⁴⁶ Az előírt létszámot végül más csatornán keresztül érték el – különben a rendőrség bezáratta volna a nyilvánosházat –, de feltételezhető, hogy nem mindig dolgozott 12 lány a bordélyban. A bordélyház-tulajdonosnő a létszámcsökkenésről nem akart lemondani, s augusztusban kérelmezte, hogy a 12 fős kötelező létszámot nyolcra szállítsák le. A rendőrfőkapitány a létszámcsökkenést elutasította, indoklásában fő érvként azt hozza fel, hogy Sopronban csak kettő bordélyház létezik, s ezek kéjnőinek együttes létszáma az egész országban egyedülállóan alacsony. A Híd utcai bordélyban ekkor 15 lány „működött”, így a két bordélyban összesen 27 lány dolgozott. Figyelembe véve, hogy Sopron lakosainak száma 1900-ban elérte a 33 ezret, s ebből katona 3 ezer volt, a két bordélyház „egészségügyi” jelentősége miatt a létszámcsökkenést nem engedélyezte.⁴⁷ A rendőrfőkapitány indok-

⁴¹ Lovas Gyula: A soproni villamos vasút. In: Soproni Szemle, 1966. 2. 114.

⁴² SVL IV. 1403/d. XV. 7/1906.

⁴³ Inke Sára, Nemes Mariska, Farkas Mária, Derhán Rozália, Hermann Alice, Koncs Margit, Horváth Mária, Kundlák Ernestina, Nyaka Vera, Koch Anna, Víg Mária, Várady Teréz, Kovács Eszter. SVL IV. 1413. a–b. 1172/1906.

⁴⁴ Közjegyzői okirat. SVL VII. 152. 22/1906.

⁴⁵ Schönberger Gusztáv kerületi tiszti orvos jelentése. SVL IV. 1413. a–b. 3257/1907.

⁴⁶ SVL IV. 1403/d. XV. 45/1906.

⁴⁷ SVL IV. 1413. a–b. 8374/1906.

lásában Starkmann-né alkalmasságát is kétségbe vonta, mivel a másik bordélyház (Bruckner-féle bordély a Híd utcában) 15 lányt foglalkoztatott sikerrel.

Starkmann-né a bordélyt ugyan üzemeltette, maga a ház azonban nem került tulajdonába, így ezt kihasználva Bruckner Adolfné március 28-án megvásárolta a házat.⁴⁸ Brucknerné eredetileg a Balfi utcában akart új bordélyházat építtetni, ezért kérelmezte, hogy az Ikva patak mentén bordélyt építhessen. A Balfi utcai kérelmét azonban visszautasították,⁴⁹ ezért vásárolta meg a Kőszegi úti házat, melyben a működést saját maga csak 1907-ben kezdte meg. A Bruckner házaspár számára a Kőszegi úti bordélyház megvásárlása egyfajta felemelkedést jelentett: a Híd utcaival szemben ez volt az elegánsabb, „jobb osztályhoz tartozó férfiak által látogatott”.⁵⁰ Az elegánsabb belső magasabb árakat is jelentett; a „szolgáltatásokért” kapott minimális ár 2 korona volt, míg a Híd utcában ugyanazért 1 koronát kértek. A rosszul menő bordélytól Starkmann-né végül kénytelen volt megválni; így 1907-ben megismétlődött az 1898. évi átadás, mindkét esetben Starkmann-né volt az eladó és a Bruckner házaspár a vevő. Brucknerékkel a bordélyház vezetése új lendületet kapott, amit az is bizonyít, hogy 15 lánnyal nyitották meg a nyilvánosházat.⁵¹

A bordélyházak közötti minőségi különbség nemcsak Sopronra volt jellemző; Márai Sándor Kassára vonatkozóan tesz hasonló megállapítást. „A mindennapos, egészségügyi szükségletek céljaira két nyilvánosház is akadt a városban: egy olcsóbb és közönségesebb, a Bástya utcában s egy másik, finomabb, a „tishti”, földszintes ház a Fegyvertár utcában, ahová a magasabb rangú hivatalnokok és katonatisztek jártak”.⁵²

A Kőszegi út 3. szám alatt működött bordélyház szobánkénti berendezését adásvételi szerződésből ismerjük.⁵³ A sok szobás ház bútorzata pazar volt, rengeteg függöny, drága bútor szerepel a listán, például az egyik szalon berendezése a következőképpen nézett ki: „öt függöny kék pluche-ból, két ablak rauleau, két ablakvánkos, két belső ablakfüggöny (horgolt kézimunka), egy nagy tükör, gyöngyházzal kirakva, két plusche fauteuille, egy fauteuille, két kék plusche díván vánkossal, két darab márványasztal (tea), egy kék plusche kördíván, egy fekete ébcnfá zongora aczélelmezzel, egy ruhafogas, két nagy gobelin (a zongora megett), két kép kék plushebe foglalva, egy kópóláda, egy kályha és egy ellenző, egy tűzfőgő, egy kályhaeleje, egy háromágú sárgaréz Auer csillár, öt karnis”.

A bordélyház további története nem ismert. 1917-ből származik egy főorvosi jelentés, mely két bordélyházat említ Sopronban. Mivel a bordélyházak virágzó korszaka már rég letűnt, újak alapítására nem került sor, feltételezhető,

⁴⁸ Adásvételi szerződés. Közjegyzői okirat. SVL VII. 152. 239/1906.

⁴⁹ SVL IV. 1403/d. XV. 24/1906.

⁵⁰ SVL IV. 1413. a–b. 8374/1906.

⁵¹ SVL IV. 1413. a–b. 852/1907.

⁵² Márai 26.

⁵³ Adásvételi szerződés. Közjegyzői okirat. SVL VII. 152. 3/1907.

hogy a Kőszegi úti bordély tovább működött, 1917-ben a Híd utcai mellett az tarthatott nyitva.

Ha a lakosság és a bordélyházak számát együtt nézzük, akkor a következők állapíthatók meg. A lakosság növekedésével Sopronban a bordélyházak száma nem emelkedett, hanem csökkent, így az egy bordélyra eső lakosok száma állandóan emelkedett. Azonban ha nem Budapesttel, hanem a többi vidéki várossal vetjük össze az egy nyilvánosházra jutó lakosok számát, meglepő eredményre jutunk. Kiderül, hogy az egyes vidéki városokhoz képest Sopronban nagyon alacsony volt a bordélyházak száma. 1915-ben például Debrecenben, Szegeden 11, Pozsonyban, Szabadkán 10, Újvidéken 9, Gyulaférvárott 4 bordélyház működött.⁵⁴ Az egy bordélyra jutó lakosok számában mind Sopron, mind Budapest a sor végén helyezkedett el: a Schreiber által közölt 106 város közül Sopron a 85. helyet foglalta el. Ezeket az adatokat figyelembe véve⁵⁵ a többi vidéki városhoz képest Sopronban a bordélyházak száma a századfordulón – ellentétben a fejezetünket indító kijelentéssel – a lakosság számához képest alacsony volt.

A prostitúáltak száma

A vizsgált időszakban a kénjők számára vonatkozó legkorábbi adat 1869-ből származik.⁵⁶ A belügyminisztériumi körlevél a kénjők és a „bujasenyvesek” (szifiliszben megbetegedettek) száma után érdeklődött. A számon tartott kéjhölgyek száma ekkor 20, a „titkon kéjlgőke” körülbelül 15 volt. Ezek közül öt volt „bujasenyves”.

Az engedélyezett kénjők és a „csavargók” számát az 1885–1903 közötti időszakra vonatkozóan az évenkénti polgármesteri jelentésekből ismerhetjük. Mivel a „titkon kéjlgők” számáról is pontos információ áll rendelkezésünkre, ezért egyedülálló módon a prostitúció egész szerkezetét tanulmányozhatjuk. A táblázat üresen hagyott rovataira nézve nincs információ.

⁵⁴ Schreiber 99–102.

⁵⁵ Mint ahogy korábban megállapítottuk (lásd 25. lábjegyzet), 1910-ben Budapesten egy bordélyháza 48 909, Sopronban 16 966 fő jutott. Ugyanezt a számítást elvégezve azokra a városokra, ahol működött nyilvánosház, a következő eredmények kaphatók növekvő sorrendben: Gyulaférvárott 2916, Újvidéken 3732, Pozsonyban 7823, Debrecenben 8429, Szegeden 11 832, Kecskeméten 17 106, Szatmárnémetiben 17 446, Kassán 22 105, Pécsen 24 911, Miskolcon 51 459. Így a bordélyháza jutó lakosok száma 2916 és 51 459 fő között mozgott. (A számítás pontosságát csökkenti, hogy a városok népességszáma vonatkozó adatok 1910. évi, míg a bordélyok számát illetően 1915. évi.)

⁵⁶ SVL IV. 1106/c. VI. 1322.

Év	bordélyházi kéjnök száma	magánkéjnök száma	kóborlók száma	összes kéjnök	buja- kóros
1869			15	20	2
1885	94	4	51	149	51
1886	68	3	48	119	39
1888	60	1	38	99	34
1889	47	1	31	80	28
1890	51	1	40	92	32
1891	60	1	37	98	47
1892	63	1	50	114	43
1893				103	40
1894				124	52
1895				122	57
1896				192	92
1897				230	65
1898				202	58
1899				85	21
1900	101	1	72	101	55
1901	61	1	91	153	
1902	77		149	226	72
1903	80	1	85	166	48

A hiányos adatok ellenére a kéjnök számából néhány következtetés levonható. Sopronban 1869-től 1885-ig a prostitúció jelentősége növekedett, a kéjnök száma megsokszorozódott. Az 1880-as évek elején új bordélyházakat alapítottak, a bordélyházi kéjnök nagy számából következően az ügyfelek többsége ezeket a házakat látogatta. 1885 és 1895 között viszont jelentős visszaesés mutatkozott, a bordélyházak száma háromról kettőre csökkent. 1895 után ismét növekedés figyelhető meg, mely azonban már nem a bordélyházi kéjnök, hanem a „kóborlók” számának emelkedéséből származott, ami az utcai prostitúciót erősítette. Valószínű, hogy Sopronban az utcai kéjnök, a „csavargók” száma már 1896-ben meghaladta a bordélyházi kéjnök számát (magánkéjnök évente általában egy létezett), s ez a prostitúció korai szerkezetváltását tükrözi.

Budapesten szintén megfigyelhető a bordélyok háttérbe szorulása. A századfordulóra a bordélyházak száma gyorsan csökkent, 1894-ben még 44,⁵⁷ 1910-ben már csak 18 működött. A nyilvánosházak csökkenésével együtt a prostitúció más területei nyertek teret: a lakásban és az egyéb helyeken dolgozó igazolványos és bárcás kéjnök száma nőtt. Az igazolványosok száma 1912-ben haladta meg először a bárcával rendelkező bordélyházbeli és magánkéjnök számát.⁵⁸ A budapesti titkos prostituáltakról számszerű adat nem áll rendelkezésünkre. Mégis számuk, szerepük a prostitúcióban a sopronihoz hasonló lehetett; az igazolvá-

⁵⁷ Széchényi 61.

⁵⁸ Doros-Melly 800.

nyok kiadását leginkább az a törekvés motiválta, hogy a titkos prostituáltak ellenőrzés alá vonják.

Sopronban 1895 után erősen hullámzó tendenciát mutat a prostituáltak száma, 1898-ban 202, 1899-ben már csak 85 volt a számuk. A hullámzást a „csavargók” számának hirtelen ingadozása okozhatta, ami összefüggésben lehetett például a városban lakó katonák számának változásával; csökkenhetett a katonaság létszáma egy nagyobb hadgyakorlat, csapatmozgás esetén, s ezzel együtt a kéj nők közül a leginkább mobil „csavargók” tudtak leggyorsabban reagálni a változásra, máshol keresni jobb felvevőpiacot.

A fenti adatok mellett rendelkezésünkre állnak a kéj nők éves orvosi vizsgálatainak adatai 1886 és 1892 között. A vizsgálatok száma azonban nem egyezik meg a kéj nők számával, több évet figyelembe véve az elvégzett vizsgálatok kétszeresére, háromszorosára lett volna szükség. Az előírásoknak megfelelően például 1890-ben a két bordélyház 51 kéjnőjét hetente háromszor, összesen 7956-szor kellett volna megvizsgálni. Ehhez képest a polgármester jelentésben a következőket írja: „A városban tartózkodó kéj nők a városi orvos által hetenként 3-szor vizsgáltatnak meg. A két engedélyezett bordélyházban 51 személy 2412-szer, 1 magán lakó 153-szor, 40 kóborló 74-szer lett megvizsgálva, kórházba küldetett bujakór miatt bordélyházból 10, egyéb 22, összesen 32”.⁵⁹

Mielőtt tévútra vezető következtetéseket vonnánk le, figyelembe kell vennünk, hogy a vizsgálható prostituáltak száma alacsonyabb volt, mint a nyilvántartottaké. A két soproni bordélyház ugyanis nem alkalmazhatott állandóan 51 „leányt” (1892-ben például 63-at), a házak nagyságától függően bordélyházanként legfeljebb 10–15-öt.⁶⁰ Az éves bordélyházi állomány három részből állt: az egészséges dolgozókból, az éppen betegekéből és a szűkésben levőkéből: az örömlányok ugyanis a mostoha körülmények miatt gyakran elmenekültek a bordélyokból. Így a kéj nők számára előírt orvosi vizsgálatok száma nem is egyezhet a fentivel, mivel az összes nyilvántartott lány nem dolgozott egész évben.

A prostituáltak tényleges számára Bruckner Erzsébet könyvéből lehet következtetni, melyet a Híd utcai bordély kéjnőinek egészségügyi vizsgálatáról vezetett. Az 1894–1898 között vezetett könyvbe Brucknerné minden orvosi vizsgálatot feljegyzett, s a dátumokból kiderül, hogy az előírt heti háromszori orvosi vizsgálatot minden esetben betartották, néha az előírtnál többszöri vizsgálat is

⁵⁹ Finck János: Sopron szabad királyi város polgármesterének 1890. évi jelentése a városi közigazgatás összes ágairól. Sopron, 1891. 49.

⁶⁰ Pesten például az 1867. évi szabályrendelet bordélyházanként 5–10 prostituált jelenlétét engedélyezte (I/6. paragrafus). A székesfehérvári szabályrendelet 4–10 (Székesfehérvár szab. kir. város Szabályrendelete a bordélyházakról és kéj nőkről. Székesfehérvár, 1904. 9. paragrafus), az egeri pedig 3–10 kéj nő munkáját engedélyezte nyilvánosházanként. (Eger város bordélyházainak rendszabályai. Eger, 1890. 6. paragrafus. Közreadta: Horváth 177–180.) Az 1907. évi budapesti rendelet a bordélyház nagyságától függően a főkapitány hatáskörébe utalta a létszám megállapítását (33. paragrafus), s mint ahogy ezt Székler Mária esetében láthattuk, Sopronban is ez volt az ügymenet.

előfordult. A négy év alatt évente 8–9 lány dolgozott a bordélyházban, de a lányok többsége évente, félévente kicserélődött.

A polgármesteri jelentésekben között éves orvosi vizsgálatok számából és a Híd utcai bordélyház gyakorlatából az következik, hogy 1889-ig 3 bordély működött Sopronban,⁶¹ körülbelül 28–30 kénővel. 1886-ban például az éves polgármesteri jelentés 2575 egészségügyi vizsgálatot említ – tudva azt, hogy a vizsgálatok számát pontosan betartották –, ez összesen 25 kénőnek felel meg. Az egészségügyi könyv tapasztalata alapján a létszámon felül körülbelül 1–2 lányt lehet számítani bordélyonként, akiket betegségük miatt nem vizsgáltak, így abban az időpontban nem is szerepeltek a megvizsgáltak között, de a létszámhoz tartoztak. Ezért az orvosi vizsgálatok számából kiszámítható prostituáltszámhoz hozzá kell adni a feltételezhetően beteg kénők számát, így határozható meg a körülbelül 28–30 fő. 1890 és 1892 között hasonló számítással a két engedélyezett nyilvánosházban közel 19–22 prostituált dolgozott. 1892 után az orvosi vizsgálatok számáról nem áll rendelkezésünkre adat, de mivel a bordélyházak száma korszakunkban nem változott, ezért feltehető, hogy a lányok száma sem változott számottevően.

Érdekes megfigyelni, hogy a magánkénők Sopronban alig voltak jelen. A legtöbb lakáson dolgozó kénőt 1885-ben és 1915-ben⁶² tartották nyilván, akkor is csak négyet. Budapesten a magánkénők kiterjedt ügyfélkörrel rendelkeztek, számuk az első világháborúig növekedett: 1894-ben 529, 1912-ben már 769 magánkénő tartotta fent magát.⁶³ A magánkénők⁶⁴ hiánya nemcsak soproni jelenség volt, hanem a többi közép- és kisvárost is jellemezte. A vidéki városokban 1915-ben a 3655 bordélyházbeli kénővel szemben csak 489 magánkénő volt nyilvántartva.⁶⁵ Schreiber Emil szerint ennek a legfőbb oka az volt, hogy több magánkénőt a közérköcs nem tűrt volna el, tevékenységük a közép- és kisvárosokban jobban szem előtt folyt volna, mint Budapest egymillió forgatagában. Schreiber adataiból azonban épp az olvasható ki, hogy a városok tűrés-szintje nagyon eltérő volt. Máramarosszigeten például 46, Nagyváradon 30, Kassán 24, Szegeden 22, Gyöngyösön 17 magánkénő működött.⁶⁶ Így bár országos szinten Budapesthez képest számuk alacsony volt, számukat mindig a helyi társadalom toleranciája és igényei szabták meg.

Sopron és a többi város prostituáltjainak száma annak ellenére is nehezen hasonlítható össze, hogy a soproni évenkénti polgármesteri jelentések 1885–1903 között négy számadatot közölnek: a bordélyházbeli kénők, a magánkénők,

⁶¹ A polgármesteri jelentések 1886–1892 között közlik az összes prostituált orvosi vizsgálatainak éves számát.

⁶² Schreiber 99.

⁶³ Széchényi 61.

⁶⁴ Magánkénők 1909-től Budapesten mind bárcások, mind igazolványosok lehettek, arról, hogy Sopronban is működhetek igazolvánnyal magánkénők, nem áll rendelkezésünkre adat.

⁶⁵ Schreiber 109.

⁶⁶ Schreiber 99–102.

a kóborlók és az összes kéjő számát. A bordélyházbeli kéjők számáról kiderült, hogy az adatok túlzottak, magánkėjők éppen hogy csak jelen voltak (1–4 fő), az összes kéjő száma pedig nem hasonlítható össze, mert más városok titkos prostituáltjainak számáról nem áll rendelkezésünkre adat. Ezért az orvosi vizsgálatok számából következtetett adatokon kívül nincs megbízható forrásunk a soproni prostituáltak számát illetően, kivéve az 1915-ös esztendőt.⁶⁷

Az 1915. évi adatok alapján az egész országban összehasonlítható a bordélyházi kéjők, a magánkėjők és az igazolványosak száma. Mint ahogy Sopron nem bővelkedett bordélyházakban, bejegyzett kéjőinek száma is alacsony volt. A 106 magyarországi városban az egy kéjőre jutó lakosok száma nagyon eltérő volt: 8729 (Makó) és 96 (Losonc) között mozgott. Sopronban egy prostituáltra 1094 lakos jutott, mely számadattal Sopront a középmezőnyben lehet elhelyezni.⁶⁸

A hatóságilag ellenőrzött prostitúció országos szerkezete

A Schreiber által közölt adatok alapján – csak a bejegyzett kéjők számáról tájékoztat – nagy körvonalakban a városok prostitúciójának kétféle szerkezete figyelhető meg.

Az első típusba azok a városok tartoznak, ahol szerkezetváltás híján a prostitúció főszereplői még a nyilvánosházak voltak, a magánkėjők és az igazolványosak nem bírtak igazi jelentőséggel. A forgalom döntő része a nyilvánosházakban bonyolódott, sok helyen a prostituáltak más típusai elő sem fordultak. Sopronhoz képest a legtöbb vidéki város bordélyházainak száma magas volt, ide sorolható a városok közel 70 százaléka. A nyilvánosházak számát a városnagyság mellett az eltérő igények szabhatták meg. A bordélyok száma 11 és 0 között, az egy nyilvánosházra jutó lakosok száma 0 és 51 459 között mozgott.

A második típusra az jellemző, hogy a századfordulóra a nyilvánosházak szerepe már visszaszorult, a prostitúció főszereplőivé többnyire a magánkėjők és igazolványosak váltak. A bordélyházak szerepe minden városban eltérő lehetett, de sok helyen az igazolványos és magánkėjők száma már meghaladta – Budapesthez hasonlóan – a bordélyházbeli kéjők számát. A városok közül ebbe a típusba kevesebb tartozott, körülbelül 30 százalék (Budapest mellett például Kassa, Miskolc, Eger, Gyöngyös, Jászberény, Máramarossziget, Eperjes, Nyitra). A bordélyházak térvészését mutatja, hogy 1915-ben hét városban nem is működött nyilvánosház (Bártfa, Dobsina, Korpona, Makó, Nagyrőce, Selmec- és Bélabánya, Szamosújvár).

---

⁶⁷ Schreiber az 1915. évről vonatkozóan a bordélyházak, a bordélyházbeli és a magánkėjők, az orvosi felügyelet alatt álló kéjők számát, valamint a városok 1910. évi népességének nagyságát közölte. 99–102.

⁶⁸ A Schreiber által közölt városok közül Sopron a 69. helyet foglalta el.

Schreiber adataiból hiányzik a titkos prostituáltak száma, melynek jelentőségéről azonban nem feledkezhetünk meg. Például Schreiber Emil statisztikája alapján Sopron (2 bordélyház, 25 bordélyházbeli és 4 magánkéjű, 2 orvosi felügyelet alatt álló, összesen 31 kéjű) besorolása az első típusba lehetséges. Magánkéjű négy, igazolványos kettő: nincs más, csak nyilvánosházbeli kéjű. A városban állomásozó katonaság létszámát is tudva, a számok nem tükrözhetnék a valódi helyzetet, a felmerült igény kiszolgálása csak jóval nagyobb kapacitással volt lehetséges. A titkos prostituáltak számával azonban a besorolás árnyalható, ugyanis a táblázatban nem szerepel a „kóborlók” száma, mivel rendszeres orvosi felügyelet alatt nem álltak. A többi város „titkon kéjelgőinek” számáról adat ugyan nem áll rendelkezésünkre, azonban Sopron példája alapján feltételezhető, hogy azokban a városokban, ahol nagyon magas volt az egy bordélyra eső lakosok száma, vagy egyáltalán nem volt nyilvánosház, és ahol sem a magánkéjűk, sem az igazolványosok nem voltak nagy számban jelen, a titkos prostitúció jelentős szerepet játszott. A táblázat alapján például valószínűleg ide sorolható Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nagykovács, Mezőtúr, Pécs, Szatmárnémeti.

Mindez jól mutatja, hogy pusztán a hatóságilag ellenőrzött kéjűk adatai alapján sok esetben nem lehet pontosan felrajzolni a városi prostitúció szerkezetét. A titkos prostituáltak számával az egyes városok besorolása megváltozhat, így a fentebb leírt kétféle szerkezet semmiképp sem jelent éles határvonalat.

PÉTER GÜNTNER

The history of prostitution in Sopron (1862–1918)

The paper describes the history of the prostitution in Sopron between 1862 and 1918 through the regulations and histories of the brothels in Sopron as well as the classification and number of prostitutes, with a brief look at national conditions.

The functioning of prostitution in Hungary during the years of the Austro-Hungarian Monarchy, in want of special laws, was controlled by local regulations. The municipal regulations of Sopron and other towns followed those of Budapest, most of the articles being entirely identical. The most important difference between the regulations of Sopron and the capital was the maintenance of stricter medical control in Sopron.

The analysis of the data on various prostitutes in Sopron at the turn of the century reveals the existence of officially registered prostitutes (operating in brothels, or private operators, or certificate-bearers), but the reports of the mayor indicate the presence of clandestine operators as well. Since we have exact data on the numbers of these illegal prostitutes, too, in a unique way it is possible to study the complete structure of prostitution in that town.

Studying the history of the brothels in Sopron at the end of the last century, we can observe that the brothels in Sopron, just as in Budapest, were losing impor-

tance. In the mid-1880s Sopron had three brothels, in 1890 it had only two. Along with the decline of brothels, the number of illegal prostitutes was increasing, street prostitution becoming more pronounced. If we compare the number of inhabitants per brothel in Sopron and in Budapest, we can say that the number of brothels was high in Sopron with respect to the number of inhabitants. A comparison with other towns in the country, however, reveals that that number was relatively low in Sopron.

BÓDY ZSOMBOR

A legintelligensebb magyar falu: Porvár!

„Ha létesíthetnénk egy oly városrészt, melyben a hivatalnokok nagy száma telepednék le állandóan, ez igen rövid idő alatt egyike lehetne Budapest legelőkelőbb városrészeinek, mely bizonyára nagy vonzerőt gyakorolna számos más, nem hivatalnok, a középosztályhoz tartozó családra is.”¹

„Úgy volt a terv, hogy csak művelt emberek szövetkezzenek, a durva, értelmetlen, kapzsi tömeg maradjon távol.”²

1883 tavaszán Budapesten a Koronaherczeg – ma Petőfi Sándor – utcai postahivatal főnökének, Gaál Ferencnek szobájában gyakran beszélgetett néhány posta- és távírdatiszt; Baló Géza, Konty Antal, Kaiser Nándor és mások. A téma a tisztviselők életviszonya volt, és azok javításának lehetőségei. Hogy pontosan miről folyt a szó, nem tudható, a beszélgetések eredményeként azonban megszületett a Budapesti Tisztviselők Házépítő Egyesülete.³ Nem az első ilyen kezdeményezés volt ez, 1871-ben már alakult egy hasonló egyesület, de az nem kapott építkezéseire kölcsönt, így megszűnt.⁴ Szintén 1883-ban alakult egy másik egyesület is, ennek elnöke Szász Károly, aki akkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa, későbbi református püspök volt.⁵ A két egyesület között

¹ Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. A fővárosi lakbizottság megbízásából összeállította Neményi Ambrus. Budapest, 1883. 26.

² Tolnai Lajos: Új föld, új szerencse című regényének 7. része. Pesti Napló 1890. október 16. 285. sz. 1. (a továbbiakban: P. N.)

³ Gaál Mózes: Huszonöt év. A tisztviselőtelep története. Budapest, 1911. 9–13. (a továbbiakban: Huszonöt év) A kötet a Tisztviselőtelep hivatalos története.

⁴ Pedig tekintélyes – főként jogász – hivatalnokokból állt, vezetői: Zádor Gyula, az Igazságügyminisztérium osztálytanácsosa, Jánosi Ferenc, az Országos Törvénytár szerkesztője, Grubiczy László szintén az Igazságügyminisztériumból, valamint Máday Izidor, Wagner Sándor, Gecző János. Huszonöt év 6–8.

⁵ További vezetői: Szász Róbert miniszteri titkár, Kálosy József törvényszéki bíró, Lung György fővárosi tanácsjegyző. Huszonöt év 7. Egy másik tudósítás szerint az 1882–84-es „lakásszükség és drágaság” idején több más egyesület, szövetkezet is alakult, de később sikert

természetesen azonnal vetélkedés bontakozott ki. A kevésbé fényes nevek ellenére azonban a postatisztek kezdeményezte egyesület tudott megállni a lábán, a másik megszűnt. Sajnos nem tudható, minnek köszönhette sikerét Szász Károly egyesületével szemben, talán egyszerűen realisabbak voltak elképzelései.⁶ A Gaál Ferenc elnöklete alatt megalakult egyesület – melynek kezdeti taglétszáma bizonytalan⁷, főként postai és fővárosi tisztviselőket egyesített – telepszerűen, egy helyen kívánt építkezni, míg a másik egyesület a városban szétszórtan szerette volna felépíteni tagjainak házait. Valószínűleg igazuk volt Gaál Ferencének abban, hogy egyszerre több házat olcsóbb volt felépíteni, egy telephez könnyebb volt kedvezményeket szerezni. Talán helyzeti előnyt is jelentett számukra, hogy a Postán nagy létszámú tisztviselő dolgozott együtt, így megpróbálhattak nagyobb kört közvetlenül is bevonni az egyesületbe.⁸

Családi házak telepszerű felépítése a múlt század 80-as éveiben újszerű gondolat volt nemcsak Magyarországon, hanem a kontinensen is. A múlt század utolsó harmadában Angliából – több hullámban – kiinduló középosztályi életmódreform-mozgalmak egyik központi eleme volt a lakásviszonyok átalakításának célkitűzése. Ebben az időben már Európa legtöbb nagyvárosában álltak vagy épülőfélben voltak a villanegyedek – Budapesten az Andrássy út Városliget felé eső végén és környékén –, de ezek általában a leggazdagabb rétegek lakóhelyei voltak, és kevés közülük volt – az angliai Bedford Park⁹ kivételével – a különféle művészeti törekvésekkel is összefonódott életmódreform-mozgalmakhoz. Ha a kontinensen ilyen villanegyedek szervezeten, valamilyen kezdeményezés nyomán létrejöttek – mint például az 1870-es években Bécsben a kifejezetten előkelő Wiener Cottage Verein keretében –, akkor azokban általában építészeti szem-

---

nem ért el. Építő ipar. (korábban Építési Ipar.) XII. évf. 1887. június 24. 1–2. (a továbbiakban: É. i.)

⁶ Gaál Mózes nem említi munkájában a két egyesület rivalizálását, ő csak a másik egyesület alakításáról tudósít, némiképp az előzmények közé sorolva azt.

⁷ A Budapesti Hírlap (a továbbiakban: Bp. H.) tudósítása szerint (augusztus 3. 213. sz. 5.) 160 taggal alakult, Gaál Mózes 300 főről írt. Huszonöt év 11.

⁸ Kis nyilatkozatháború zajlott a két egyesület között. Bp. H. július 27. 206. sz. 3–4. Szász Károly egyesülete érvel nyilatkozatában a városban szétszórtan történő építkezés mellett. Válaszként: Bp. H. augusztus 2. 212. sz. (Melléklet 1–2.) Gaál Ferenc, Baló Géza és Konty Antal kijelentik, hogy az előző nyilatkozat keltette látszat hamis, nincs két pártja a hivatalnokok házépítő mozgalmának, mert a másik egyesület nem is létezik. Ez igaz is volt, de az ő egyesületük is csak másnap, augusztus 3-án tartotta alakuló ülését a Posta és Távírdapalota dísztermében. Bp. H. augusztus 3. 213. sz. 5. Szász Károly egyesülete csak augusztus 14-én vette közbe alakuló közgyűlésének hírért. Bp. H. augusztus 14. 224. sz. 5. Erre a gyűlésre – elkerülendő azt a heves vitát, ami Gaál Ferencék egyesületének alakuló ülésén zajlott le – csak az előzetesen felíratkozottak léphettek be külön meghívóval.

⁹ Sármany Parsons Ilona: Villa és családi ház. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerkesztette Hanák Péter. Budapest, 1992. (a továbbiakban: Sármany 1992.)

pontból, és a lakások beosztása, következésképp az életmód szempontjából kevés valósult meg nemcsak az életmódreform célkitűzéseiből, hanem a hagyományosnak tekinthető angol családi ház és a hozzá kötődő életforma sajátosságaiból is.¹⁰ Az életmódreform-elképzelések egyik központi elemének tekinthető családi ház, kertvárosi életforma igényének ilyen korai és ilyen – a villanegyedek lakóihoz képest – viszonylag alacsony társadalmi helyzetű rétegeknél való jelentkezése eddig feltáratlan jelenség.¹¹ Az 1900-as és 1910-es évek ilyen jellegű törekvéseit, illetve megvalósult telepeit és épületeit (Bírák és ügyészek telepe a Svábhegyen, mátyásföldi telep, egy-egy kiemelkedő építész alkotásai), valamint a művészethez kapcsolódó hasonló törekvéseket már alaposan elemezték¹² épp úgy, mint a munkáslakás-építések történetét, s azt is kimutatták már, hogy a családi ház, életmódreformhoz kapcsolódó ideálok már az 1880-as, 1890-es évtizedben is jelen voltak Magyarországon.¹³ Mindezidáig azonban feltáratlanul maradt, hogy ezek a törekvések elszórt újságcikkeken kívül már a gyakorlatban is jelentkeztek ebben a korai időszakban is. Pedig a Tisztviselőtelep létrejöttén keresztül legalábbis egy aspektusból megragadható a Budapesten formálódó középosztály életmódjának, életeszményének kialakulása. A telep létrejötte ugyanakkor azt is megmutathatja, milyen mozgástérben, milyen stratégiákkal érhetett el eredményeket egy „civil kezdeményezés” a századvég Magyarországon.

A „Házépítő Tisztviselők Egyesületének” vezetése a megalakulás után hamar kijelölte az építkezések jövődő helyszínét az Üllői út végén, a vámon kívül, a korábbi marhavásártér helyén (a mai Népliget és Orczy-kert között). A területet tulajdonosa, a főváros akkoriban mezőgazdasági művelésre bérbe adva hasznosította. Az egyesület kérvényezte a városi tanácstól, hogy négyszögölnkénti 1 Ft-os áron engedje át az összesen 33 109 négyszögölnyi területet, melynek leltári ára négyszögölnként 8 forint volt.¹⁴

A főváros a kérelem kapcsán megpróbálta a budapesti lakáviszonyokat egészében áttekinteni és meghatározni a maga lehetséges szerepét a lakáshelyzet

¹⁰ Sármány 1992.

¹¹ Angliában is csak 1900 körül indult meg a tisztviselői rétegek családi házakba települése. Sármány 1992. Az építészeti törekvésekben is megnyilvánuló életmódreform megindulását Hanák Péter is 1–2 évtizeddel későbbre teszi és a nagypolgársághoz köti inkább. Hanák Péter: A kert és a műhely. Budapest, 1988. 52.m 62,

¹² Sármány Parsons Ilona idézett munkája, valamint Sármány Parsons Ilona: Villa Colonies in Vienna and Budapest. 1870–1914. In: Urban Space and Identity in the European City 1890–1930s. CEU History Department Working Paper Series. no. 3. Ed. Susan Zimmermann. Budapest, 1995., Sármány Parsons Ilona: A polgári lakáskultúra változásai a századfordulón. Pavilon, 1990. 4. és Gábor Eszter: Az epreskerti művésztelep. Művészettörténeti értesítő, 1990. 1–2.

¹³ Buzinkay Géza: A középosztály lakásideálja. In: Polgári lakáskultúra a századfordulón. Szerkesztette Hanák Péter. Budapest, 1992.

¹⁴ Huszonöt év 13–19.

alakításában. E célból a középítészeti, közegészségügyi és pénzügyi bizottságok egyes tagjaiból egy lakásügyi bizottmányt hoztak létre. E testület 1883. június 17-én tartotta első ülését, ahol is „minthogy a bizottság tagjainak nagy része a nyári évszakban a fővárosból eltávozik, s így ezen időszak a szőnyegen lévő kiváló fontosságú ügy megvitatására nem alkalmas, minthogy továbbá a bizottság előtt semmiféle konkrét előterjesztés nincs”,¹⁵ megbízta Neményi Ambrust, hogy a kérdéshez egy tanulmányt és egy javaslattervezetet készítsen. Neményi szeptemberre – külföldi városok, London, Párizs, Hamburg hatóságaival és a téma szak tekintélyeivel levelezve – el is készítette jelentését. A munka aktív fővárosi lakáspolitikát szorgalmazott a „szegény osztályoknak emberekhez nem méltó lak viszonyaiból az előkelőbb osztályokra háramló veszélyekre” és „a társadalmi békének zavartalan fenntartásához fűződő” érdekre hivatkozva.¹⁶ A jelentés szerint különösen veszélyes, hogy a „lakásínség szintjére” ... „leszáll a jobb osztályoknak számban és műveltségben nem megvetendő része is. A tanítók, tanítónők, a hivatalnoki osztály alsóbb fokozatai, egyáltalán azon széles rétege a művelt középosztálynak, mely egy városnak egészséges, tiszteletre méltó és rokonszenves részét képezhetné.”¹⁷ Neményi szerint e rétegeken túl még „a magánvállalatok hivatalnokai, a jobb kézművesek” is támogatást érdemelnek lakáshelyzetük javításában, mert ezek képezik a „szegényebb osztályoknak” azon segítségre szoruló rétegeit, amelyeken egyúttal lehet is segíteni. „Ezekben és csak is ezekben tehető fel az érzék a nagyobb és egészségesebb lakás értéke iránt, valamint kiválóan ezekben található fel azon erély is, mely szükségeltetik, hogy valamely egyén kilépve eddigi szokásaiból, helyzete emelésén működjék.”¹⁸ A javaslat nem a főváros saját lakásépítési programját irányozta elő, hanem az építkezni vágyókat igyekezett támogatni, illetve kedvezményekkel az építési vágyat felkelteni, pontosabban sajátos irányba terelni. „Családi házak” és úgynevezett „munkásházak” építését szerette volna előmozdítani a tervezet, oly módon, hogy a feltételeknek megfelelő építőket olcsón megszerezhető telekkel, 30 évi állami és községi adók alóli mentességgel, a 60 házat meghaladó csoportos építkezés esetén a csatornázás és vízvezeték-fektetés munkáinak az építkezésekkel egy időben történő elvégzésével támogatja. A javasolt feltételek a következők voltak: egy telek nem lehet nagyobb 200 négyszögölnél, húsz év előtt nem adható el, egynél több telket egy ember nem vásárolhat meg, a teleknek maximum 3/5-ét lehet beépíteni úgy, hogy az egy család számára legyen lakásnak alkalmas, és a felépített házban a tulajdonosok albérlőt nem tarthatnak.¹⁹ A „munkásházakkal” szemben támasztott feltételek ettől annyiban tértek el, hogy ott egy házban két lakás is lehetett,

¹⁵ Jelentés a budapesti lakásügy tárgyában. A fővárosi lakbizottság megbízásából. Összeállította Dr. Neményi Ambrus. 1883. Budapest, 1. (a továbbiakban: Jelentés)

¹⁶ Jelentés 3.

¹⁷ Jelentés 3.

¹⁸ Jelentés 71.

¹⁹ Jelentés 37–40., 67–71.

a szobák számát pedig lakásonként kettőben maximálták, ilyen korlátozás a „családi házakat” illetően nem volt.²⁰

E szabályokról remélte Neményi Ambrus, hogy a főváros támogatásait nem lehet majd spekulációs célokra felhasználni, s nem egy új privilegizált háztulajdonosi csoport jön létre, hanem valóban a megcélzott rétegek használják majd fel a kedvezményeket, mégpedig a támogatni kívánt háztípusok építésére. A bérkaszárnnyával szembeállított családi ház pozitív vonásaiként Neményi a „családi élet bensőségét” emelte ki, mely minden nemzet „crejének fő forrása”, valamint a higiéniai szempontból jobb életkörülményeket és a tulajdonnak az erkölcsi egészséget erősítő hatásait. Ezzel szemben a bérkaszárnnya – számára – az erkölcstelenység fogalmával kapcsolódik össze a telekspekuláció²¹ és a lakóit jellemző életmódon keresztül. Egyedül 1883 augusztusában 14 000 család költözködött Budapesten, amikor összesen 84 000 család és 71 000 lakás volt a fővárosban.²² Ez Neményi szerint hatalmas szám, még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy augusztus egy negyedév utolsó hónapja, és így a bérletek lejárta miatt talán többen költöznek ekkor, mint más hónapokban. „Kiféjlődik így a vándorszellem ... a könnyű szívvel évnegyedről évnegyedre lakhelyet változtatókban.”²³ A jelentés szerzőjének elképzelései szerint viszont az ideális a saját tulajdonban lakás, és az ebből következő ragaszkodás a házhoz, utcához, környékhez, végső soron pedig a felelősségérzet a közösség iránt. A bérkaszárnnya amellett, hogy ezt nem segíti elő, még az egészségtelen életmódnak, a betegségeknek is melegágya.

Neményi Ambrus javaslatára az egyesület a fővárosi közgyűlés határozatával megkapta a kért területet a kívánt kedvezményes áron. A döntés előtt az egyesület küldöttségekkel igyekezett hatni a város vezetésében fontosabb szerepet játszó

²⁰ Ekkor csak a családi ház kategóriába tartozó házak épültek föl, de a következő évtizedben már munkáslakások is épültek. 1897-ben alakult a Munkás Otthon Szövetkezet, amelynek keretében Rákosligetben 1906-ig 408 lakás épült fel. Gyáni Gábor: Bérkaszárnnya és nyomor-telep. Budapest, 1992. 54–55. (a továbbiakban: Gyáni)

²¹ A telekspekuláció, a bérházépítés és a magas lakbérek kölcsönös összefüggését már a korban is mindenki nyilvánvalónak látta. Mivel bérházakat építettek a nagyobb nyereség reményében érdemes volt telkekkel spekulálni, s hogy a spekulációból hasznot szerezhessenek, bérházakat építettek, ennek eredményeként folyamatosan emelkedtek a lakbérek. Gyáni 16–31. Ez egész Európában megfigyelhető jelenség volt. Daunton, M. J.: A munkáslakás európai összehasonlításban, 1850–1917. In: Változás és folytonosság. Történelmi figyelo 3. Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. Szerkesztette Gyáni Gábor. Debrecen, 1992. Családi házak építésénél viszont nemigen lehetett spekulálni.

²² Jelentés 11. E valóban nagy szám valószínűleg nem jelenti, hogy a főváros egész lakossága lakhelyet változtatott néhány év leforgása alatt, feltehetően volt egy gyakran költözködő és egy lakóhelyet szinte sohasem váltó réteg, vagy pedig a költözködés az életpálya fontos eseményeihez, elsősorban a házassághoz kapcsolódott. Érdekes lenne tudni, hogy a különböző társadalmi csoportokat mi jellemezte ebből a szempontból. A telepre kiköltözők mindenestre állandó lakhelyre igyekeztek szert tenni.

²³ Jelentés 11.

személyekre. Sikertől is megnyerniük ügyüknek Gerlőczy Károly alpolgármestert és Alkér Gusztáv tanácsnokot. A feltételek azonban némileg eltértek a Neményi-féle javaslatban foglaltaktól. Kikötötték, hogy a házak maximum egy emeletesek lehetnek, de nem egy, hanem maximum két lakást tartalmazhatnak, s az egyiket a tulajdonosnak kell laknia.²⁴ A belügyminiszter először megvétózta a főváros döntését, utóbb azonban újabb petíciók és deputációk után a budapesti közgyűlés megismételt határozatát ő is elfogadta. E második határozat után, amely már 1884. október 1-jén született, 1885 januárjában felparcellálták a területet. Jó újabb egy év múlva, 1886 márciusában kisorsolták a parcellákat az egyesület tagjai között, s a főváros csak ekkor mondott fel a terület addigi bérleti-
nek.²⁵ Ezt követően a földmunkák után – el kellett egyengetni a talaj jelentősebb szintkülönbségeit – megindult az útépítés, csatornázás, megoldották a közvilágítást, egyelőre jobb hűjány utcai petróleumlámpákkal, fákat ültettek (a főváros adta ingyen a facsemetéket).²⁶ Még 1886-ban fölépült 46 ház a telepen. Az első építő Kaiser Nándor volt. 1887 végére pedig már 117 családi ház állt „Magyarország legintelligensebb falujában.”²⁷

Az egyesület vezetősége nem valami előzetesen átgondolt terv szerint dolgozott a telep létrehozásáért, sikerüket talán ennek köszönhatték. Ügyeiket három éven át úgy vezették, hogy a majdani építkezések pénzügyi fedezete hiányzott. Ennek ellenére szereztek meg a területet, kezdtek bele a talajegyengető, útépítő, csatornázó munkákba, tervezették meg a házak egy jó részét Bobula János építésszel. E munkák költségeit a tagok belépti díjából és tagdíjából fedezték, de Bobula például hitelre dolgozott. Kölcsönt végül a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank adott; az egyesület minden tagja tervezett háza becsült értékének 50%-át kapta,²⁸ ami a továbbiakban jelzálogként terhelte az ingatlant.²⁹ Az építővállalkozó ezen felül a költségek 15–20%-át kérte még az építetőkötől, s a hátralevő részt 8–10 év alatt részletekben kellett neki törleszteni. Később, 1889-ben – újabb hosszas huzavonák után, amelyek során még Tisza Kálmánt is megkeresték egy küldöttséggel – még 95 ház számára kaptak telket a fővárostól, amelyen hamarosan be is fejeződött az építkezés.³⁰

²⁴ Huszonöt év 14–18.

²⁵ Huszonöt év 19–36.

²⁶ Huszonöt év 37–47.

²⁷ Huszonöt év 61.

²⁸ Huszonöt év 50. „A törlesztés időtartama 38 és fél év volt, a tőketörlesztés és a kamatjárulék minden 200 Ft. után 6,15% volt.” Huszonöt év 48–51. Az egyesület tagjai a fővárossal és a bankkal is egyénileg szerződtek.

²⁹ A jelzálog szokatlanul új formája volt a magánépítkezések finanszírozásának, általánossá csak az 1890-es évek építőipari fellendülése idején vált. Gyáni 32–59. Ez magyarázza, hogy az egyesület miért járt végig sok bankot hiába, míg hitelezőre talált.

³⁰ Huszonöt év 55–60. A két alkalommal együttesen 400 családi ház számára kértek területet, chelelyett összesen 217 épült fel. Huszonöt év 61.

Eredetileg minden ház számára kis előkertet is terveztek, azonban az egyes építtetők igényei szerint ezeket gyakran elhagyták. Pótlásukra hozták létre a fasorokat az utcák szélén.³¹ Sok házból építészeti szempontból nem családi ház lett, nem „pavilon rendszerben” épült, ahogyan a korabeli építészeti szaknyelv nevezte, hanem inkább vidéki városok sorházaira emlékeztető épületek születtek (a homlokzatok stílusa vegyes, tervezők szerint változik). Mégis Magyarországon először itt épültek kertben álló lakóházak nagyobb számban, s ez újdonság volt a kastélyokhoz, nyaralókhoz, bérházakhoz, sorházakhoz képest. Azonban nem csak az építtetők nem voltak tisztában a családi ház fogalmával.³² Amikor a Tisztviselőtelep létrejöttét eredményező mozgalmakhoz kapcsolódóan a Magyar Mérnök és Építész Egylet pályázatot írt ki családi ház tervezésére, a legtöbb beérkezett pályaművet nem tudták elfogadni, mert a tervek drága nyaralókra, villákra vonatkoztak, vagy pedig szerény sorházakra.³³ A családi ház és a hozzá kapcsolódó életmód eszménye még nem volt tehát széles körben ismert, még az építész szakmában sem, éppen a tisztviselőtelepi építkezés és annak publicitása következtében – az Építési ipar például több cikkben számolt be róla alaprajz- és homlokzatvázlatokat is közölve – fordult a téma felé a közfigyelem először.³⁴ A Tisztviselőtelep létrehozását tehát nem annyira az életmódreform elvont eszméi ihlették – még ha a létrejötte körül bábáskodók egy része ennek elveivel tisztában is volt³⁵ –, mint inkább a lakosainak közvetlenül átértézt spontán igényei. A legkisebb telek a telepen 647 m² volt, a legnagyobb pedig 1440 m²; Bobula, aki az első hullámban épített házakból 52-t épített, négy szabott árú háztípussal dolgozott. A legkisebb, háromszobás fürdőszoba nélküli volt, de ehhez is tartozott veranda és pince, 4064 Ft. volt. A második már négyszobás és fürdőszobával ellátott, de pince nélküli volt, ennek ára 5693 Ft. A harmadik típus, amely az

³¹ É. i. XI. évf. 1887. május 29. 1–2.

³² Ennek lényege a „humanizált magántájbán” álló ház, amely egyszerre jelentette a jómodort, társadalmi rangot, a szabadságot, a városi kötöttségektől való mentességet, a természettel való harmóniát, a bensőségesség szigetét, a család magánéletének védett keretét, a civilizáltságot. Előzményének a barokk kastélyok parkjaiban álló pavilonok tekinthetők. Sármány 1992.

³³ É. i. VIII. évf. 1884. március 30. 1–2.

³⁴ Ezen kívül napilapok és hetilapok, mint például az Ország Világ (1888. 173.) is tudósítottak a telep épüléséről.

³⁵ Bobula fiatalabb korában angliai és franciaországi tanulmányúton is járt, később részt vett újabb telepek létrehozására irányuló törekvésekben: az 1890-es évek közepén egészében, középületekkel együtt megtervezte a Mátyásföld mellett felépítendő Pest-Szent-István telepet, ez azonban valószínűleg nem jött létre. E telep érdekében tartott előadásai az akkor korszerű várostervezési-építészeti elgondolásokban elég járatosnak mutatják; ezekben New York városnegyedével és az ottani középosztály életformájával is foglalkozott. Építészeti Szemle. 1898. VII. évf. IV. füzet 16–21. (a továbbiakban: É. Sz.), és É. Sz. VII. évf. V. füzet 13–17.: Bobula két, sokban azonos tartalmú, felolvasásának szövege, amelyeket az „Otthon” írói körben és a Magyar Mérnök és Építész Egyletben tartott.

előzőhöz hasonló volt, csupán egy boltnak, házmesterlakásnak alkalmas szuterént foglalt magába, már 8033 Ft-ba került. A negyedik típus pedig, amely egy emeletes, pincés, kétlakásos ház volt, 16 300 Ft-ért volt megépíthető.³⁶ A házak tehát a középosztályi igényeknek még éppen megfelelő típusoktól indultak, de az igazán nagy, 6–8 szobás lakások szintjére már nem jutottak el. Magánépítkezés-ként, vagyis nem építési vállalkozó által felépítve, hanem az építetők közvetlen irányításával, esetleg munkájával mindössze három ház készült a telepen.

Az egyesület tagjai a fővárosban lakó állami, fővárosi, megyei tisztviselők lehettek, ideértve a tanárokat és tanítókat is; a tagság feltétele volt, hogy a házakra vonatkozó terveket bemutassák jóváhagyás végett a vezetőségnek.³⁷ A 217 telepes közül 161 foglalkozását sikerült megállapítani.³⁸ A valóságban nem mindegyik telepes volt köztisztviselő; 11 magántisztviselő is akadt köztük, sőt egy órásmester és egy kádár is, ez utóbbi talán szülésznő felesége révén került a telepre. A köztisztviselők között legnagyobb arányban a következő intézmények tisztviselői szerepeltek: a vasúttól 20 fő (elsősorban MÁV, de néhány más társaság is), a postától 18, a távírdától 13 (e kettő együtt a vasutasoknál is nagyobb csoport tehát), 11 tanár és ugyanennyi tanító lakott a telepen, a fővárost 10 személy képviselte, s ugyanennyi pénzügyminisztériumi tisztviselő is volt az alapítók között. Az igazságszolgáltatásban dolgozott további 10 telepes, 7 tisztviselő a Közmunka-, és Közlekedési Minisztériumban dolgozott, akiknek nagy része postatiszt volt. Megyei tisztviselők alig telepedtek le a Tisztviselőtelepen, mindössze 2 főt találunk.

A rangkülönbségek skálája a Tisztviselőtelepre költözötteknél igen széles volt, de a kevés szélső eset mellett a döntő többséget a beosztott tisztviselők alkották. A legalacsonyabb társadalmi helyzetű telepeseket a tanítók jelentették, továbbá az Állami Gépgyár művezetői (4 fő), akiket talán a gyár főmérnöke hozott magával. Ez utóbbi már a Tisztviselőtelep legrangosabb lakói közé tartozott. Ugyanebbe a csoportba sorolható még két curiai bírósági elnök, Pest P. S. K. K. vármegye főjegyzője, Budapest két tanácsnoka, a Fővárosi Bejelentőhivatal főnöke, a Budapesti Központi Postahivatal főnöke, egy egyetemi magántanár, egy nyugállományú honvédtörtnagy, aki a képviselőház tiszteletbeli tagja volt, valamint egy aktív honvéd százados. A magasabb társadalmi helyzetűek közé tartozott még a minisztériumi hivatalnokok közül a Pénzügyminisztérium Jogügyi Igazgatóságának egy főtanácsosa, valamint a tanárok közül az, aki nem polgárban, felsőkereskedelmi-ben, hanem főgimnáziumokban, főreáliskolákban tanított; közöttük előfordul egy akadémiai levelező tag és a Kisfaludy Társaság egy tagja is.

³⁶ É. i. XI. évf. május 22-i és 29-i száma 1–2. oldalak mindkét esetben.

³⁷ Huszonöt év 55–60. Az egyleti szabályok szerint pincelakást csak házmesterek számára volt szabad építeni.

³⁸ A *Huszonöt év* közölte az első tulajdonosok névjegyzékét; ezeket a neveket a Budapesti lakcímgjegyzékben visszakeresve – a név és a tisztviselőtelepi cím itt lehetővé tette az azonosítást – az itt talált körülbelüli foglalkozási megjelölés és a név alapján megkereshetők voltak az első telepesek a Tiszticímertárban.

A telep többségét azonban számtisztek, tisztviselők alkották. Megfigyelhető, hogy egyes konkrét munkahelyekről csoportosan léptek be az egysületbe az ott dolgozók, illetve talán egy-egy vezető hozta magával több beosztottját, mint például a Budapesti Főpostahivatalból (6 fő). A MÁV Központi Igazgatóság Ellenőrzési Szakosztálya Pénztári Szolgálat Ellenőrzési Osztályáról például 9 tiszt is letelepedett, a Koronaherceg utcai Budapesti Központi Távírdáállomásról, ahonnan az egysület szervezése elindult, szintén 9 tiszt építettett végül házat, a Közmunka és Közlekedési Minisztérium Posta Szakosztályáról 7 tisztviselő került a tisztviselőtelepi lakosok közé, s ugyanígy egy-egy kisebb csoporttal képviseltette magát a Pénzügyminisztérium Jogügyi Igazgatósága, a Budapesti Sós-jövedéki Hivatal, a II. (pesti) Állampénztár, a Fővámhivatal és a MÁV Budapesti Főpályaudvarához tartozó Mozdó Postahivatal. Az egy-egy munkahelyről származók gyakran ugyanabban az utcában telepedtek le.

Tulajdonos volt a Tisztviselőtelepen Szász Károly és több hozzátartozója is, ami azt mutatja, hogy a két egymástól függetlenül indult családi házas mozgalom, valamikor egysült. A Szász család tagjai azonban nem laktak a telepen s ezzel nem álltak teljesen egyedül, rajtuk kívül is akadt néhány tulajdonos, aki nem lakott ott. De az sem volt ritka, hogy egy családból többen, rokonokkal együtt – esetleg egy utcában – építkeztek.

A Tisztviselőtelep lakossága az alapítás után gyorsan cserélődött.³⁹ Huszonöt évvel az alapítás után a telep lakosságának óvatos becsléssel számolva is legfeljebb egyharmada került ki az alapítók, illetve azok leszármazottai közül.⁴⁰ Az 1910-es évek elejére a telep lakossága között valóban megnőtt a nem köztisztviselők aránya. A legnagyobb kategória – ha egyben kezeljük a különféle csoportokat – az önállóké, bár valószínű, hogy a magánzók egy része valójában nyugdíjas vagy nyugdíjas özvegy, és valószínű, hogy a háztulajdonosok egy része is csak a tisztviselőtelepi házat birtokolta. Van azonban öt kereskedő és egy gyártulajdonos is, továbbá négy nagyobb vállalat vezetője. Nem nőtt viszont a magántisztviselők száma, mindössze négy került 1912-ig a telepre. A köztisztviselőket tekintve valamivel előkelőbbé vált a telep; részben, mert az egykori alapítók időközben magasra értek karrierjükben, részben pedig, mert az újonnan odaköltözők között is viszonylag kevesebb volt az egyszerű tisztviselő (13 fő), művezető (2 fő), tanító (4 fő) és több a valamilyen magasabb pozíciót betöltő személy. Ez utóbbiak közé tartozott két arisztokrata: gr. Csáky László, és özv. br. Radvánszky Béláné, született Tisza Paulina, Tisza Kálmán lánya, továbbá egy vezérkari ezredes, 5 honvédtiszt, valamint 3 honvéd főállatorvos, 5 bíró, 4 egye-

³⁹ A telep, a legtöbb ház tervezője, Bobula János szerint az 1898-ra tisztviselő jellegét már teljesen elvesztette. Bobula János felolvasása a Magyar Mérnök és Építészegyletben április 18-án. É. Sz. 1898. IV. füzet 16–21.

⁴⁰ A *Huszonöt év* közölte az 1911-es tulajdonosok listáját is, teljes pontossággal azonban nem állapítható meg, hogy ki a nem beházasodással odakérült új tulajdonos, másrészt a gyakoribb vezetőknek is bizonytalanságot okoznak, továbbá az is nehezíti a pontos azonosítást, hogy a telep lakosai a telepen belül is költözködtek.

temi tanár, egy kerületi előjáró és egy rendőrkapitány, az állami Gépgyár két vezetője és hét különféle tanácsos.

Gyakorivá vált, hogy a házak tulajdonosai nem laktak a telepen, és az is, hogy egy család több házat birtokolt. Földváry Imre férfidivat-kereskedőnek például két háza volt a telepen, egy további házat birtokolt a felesége, és találunk az adatok között egy Földváry Vilmos nevű tulajdonost is; s elképzelhető, hogy Földváry Imrécék nem laktak a Tisztviselőtelepen.

Milyen viszonyok után vágytak a telepesek, milyen igényeket követve választották a városból való kiköltözést? A telep vonzó értékeinek megfogalmazásánál a vidéki életmód eszménye jelenik meg.⁴¹ A nagyvárosban „házzól házra vándorolnak”, s „a bérházakban nincs kert, gyümölcsfa”, új otthonaikban viszont „a napi munka után jól esik a pihenés, s a gyerekeket nem zavarja el az udvarról a goromba házmeister.”⁴² A bensőséges családi élet, mint a munkával szembeállított pihenésnek, szabadidőnek a tere új elem a századvégen a középosztálybeli családnak az egyének életében betöltött szerepében. Korábban a lakás nem az a teljesen privát jellegű tér, ahová a családtagok visszavonulnak a munkából, külvilágból, mint ahogyan a család sem feltétlenül az a közeg, ahol az emberek a legfelszabadultabban érzik magukat, és amelynek tagjaiból erős érzelmi kötődések formálnak kifelé zárt, szoros közösséget.⁴³ Ebben a korszakban a más háztartásokkal egy lakótérben élő családok száma nagyon nagy: Pesten 1870-ben még csak a háztartások 32–37%-a élt egyedül, ez az arány 1930-ig körülbelül kétharmadra nőtt.⁴⁴ A vidéki élet ideálja összekapcsolódik a saját tulajdon eszményével s mindkettő az otthon, a megfelelő presztízsű otthon⁴⁵ fogalmával, amely a család ben-

⁴¹ A telepesek egy jó része, figyelembe véve a Budapestre való bevándorlás korabeli arányait, valószínűleg vidéken nőtt fel.

⁴² Huszonöt év 6–7.

⁴³ Hogy a tisztviselőtelepi családok ebből a szempontból már a mai családmódel felé mutató vonásokat hordoztak, jelzi az is, hogy a Lakcíkjegyzékben sokszor a férj mellett a feleséget is gyakran bejelentették ugyanazon a címen, sokszor foglalkozásával együtt – tanítónő a legtöbbször, de előfordul távírdakezelő is. Ez utóbbi tény azt mutatja, hogy a fenti szemponton kívül (azzal összefüggésben) ezek a családok sokszor már a pénzkereset, a munkamegosztás szempontjából is a mai általános gyakorlathoz közelítettek. Mindez azt valószínűsíti, hogy a telepre költöző középosztályi családok egy részében legalábbis a férj és feleség viszonya már nagyobb érzelmi elkötelezettséget és a korábbiakhoz képest partneribb viszonyt jelentett.

⁴⁴ Faragó Tamás: Családok és háztartások Budapest (1850–1944). In: Közletések. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára. Szerkesztette Mohay Tamás. Debrecen, 1992.

⁴⁵ Babits Mihály egyik regényében is előfordul egy tisztviselőtelep. Babits Mihály: Kártyavár. Egy város regénye. In: Összegyűjtött munkái VI. 1945. 93., 98. Itt Partos Kálmán Szokolcáról Újpestre helyezett járásbíró úgy érzi „még szebb és urasabb dolog így, nem Pesten, hanem Pest mellett valahol, kertes házban, talán villatelepen: a gyerekeknek sem árt a jó

sőséges életének színtere. A családi otthon a bérházakban nem tud kialakulni – ez a gondolat megjelenik Neményinél is⁴⁶ –, de ez véleménye szerint nemcsak a bérházak jellegéből következik, hanem a tisztviselők anyagi viszonyaiból is: jövedelmük túl alacsony a lakbérekhez, a megfelelő otthon megteremtéséhez szükséges összegekhez képest.⁴⁷ Ez utóbbi gondolat egy másik, közel egykorú munkában is megjelenik,⁴⁸ és az egész gondolatmenet később is fölbukkan.⁴⁹ A bérházak túl magas lakbércei gyakran arra kényszerítették a bérlőket, hogy albérlőket fogadjanak be lakásukba, néha egész bérleti láncolat alakult ki,⁵⁰ ezért kívánta Neményi feltételül megszabni, hogy a házakban csak egy lakás lehessen, és tiltotta tervezetében az albérlőtartást. A két lakás engedélyezése egy házban valószínűleg annak következménye, hogy a tisztviselők nyitva akarták hagyni

---

levégő” ... „Ó micsoda gondolat! Villatulajdonosnak lenni Budapest közelében! Milyen büszke lesz a feleség!”

⁴⁶ Jelentés 8. „Ezen viszonyokban találjuk kútforrását annak az elszomorító szokásnak is, hogy a családfő nem otthon, hanem – állása és foglalkozása szerint – kávéházakban, vendéglőkben vagy pálinkaházakban keres üdülést és feledést”. „Midőn látjuk, hogy mulató helycink, pl. kávéházaink pompában és számban vetélkednek sokkal nagyobb és gazdagabb városok mulató helycivel, nem találhatjuk-e magyarázatát ezen jelenségnek abban, hogy Budapest lakosságának nagy része lakásában, otthonában lehetetlen, hogy jól érezze magát.”

⁴⁷ Jelentés 20. „...egész határozottsággal állíthatjuk, miszerint a Budapesten lakó állami vagy városi hivatalnokoknak (a tanárokat és a tanítókat is ideértve) alig 5 százaléka az, aki lakbérilletményével egyedül, egy állásának megfelelő lakást bérelhetne”. Egy postatisztnek – a X. fizetési osztályba tartozván – 600–800 Ft. volt a fizetése, amihez Budapesten még 200 Ft „lakpénz” jött. Csikvári Jákó: Tisztviselői mozgalmak története. 1867–1908. Budapest, 1909. Az 1890-es években ugyanakkor egy Ferenc körüti egy szobás udvari lakás bére, ami a középosztályi igényektől nagyon távol állt, 140 Ft. volt. Gyáni 62. Az 1870-es évek közepén egy kétszobás – szintén nem középosztályi – lakás évi bére 120–270 Ft között változott, kerületek szerint. Budapest története IV. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1978. 238.

⁴⁸ A magyar állami tisztviselők helyzete és ennek javulhatása. Budapest, 1890. Szerző nélkül. 35. (a továbbiakban: A magyar állami tisztviselők) „...nincs családos tisztviselő, legalább Budapesten, ki a rendszeresített lakpénzért viszonyainak megfelelő lakást kaphatna; ha pedig drágábban lakik, miből pótolja, ha rendes évi fizetése rendes szükségletei fedezésére sem elegendő.”

⁴⁹ Pásztor Mihály: Az eladósodott Budapest. Budapest, 1907. 7. (a továbbiakban: Pásztor) „A fővárosi ember azért szereti annyira a kávéházat, mert nincs rendes otthona: nem telik rá a jövedelemből.” Pásztor 135. „Rosszul élnek, kényelmetlenül élnek az emberek Budapesten és az a tömérdek, fényes kávéház arról beszél, hogy nincs otthona a fővárosi embernek”... „Nincs otthona, mert a bútorozott hónapos szoba, meg a hiányosan bútorozott éves lakás nem otthona.” Ugyanez a gondolatmenet a kávéházak szerepének magyarázatával megtalálható: É. Sz. III. évf. 1894. május 31. 3–5.

⁵⁰ A jelenséget leírja a Jelentés 16., Pásztor 158–159. és Gyáni 62–74. Ez utóbbi szerint a lakbér 50%-a bejött egy albérlőtől és 20–25%-a egy ágybérlőtől; Pásztor szerint ügyes ember a teljes lakbérét visszakaphatta albérlőktől és/vagy ágyrajárokktól.

maguknak a pótlólagos jövedelemszerzésnek ezt a lehetőségét, anélkül azonban, hogy a családi életet egy idegen jelenléte a lakásban megzavarja.

A kiköltöző tisztviselők azonban a vidékies életmód eszményéért egyáltalán nem akarták feladni a nagyvárosi civilizáció vívmányait, ezt mutatja a járda, a csatornázás, a vízvezeték, a közvilágítás gyors létrehozása. Ezt követően kiharcolták maguknak – 1892-ben Baló Géza tagtárs segítségével – a postai kirendeltséget, majd a saját postahivatalt és távíróállomást – Zeiller Kálmán tagtárs közreműködésével – mindketten a Budapesti Posta és Távírdaigazgatóság főtisztjei voltak –, s a telep kapott egy lóvasútvonalat is.⁵¹ A telepesek élelmiszerekkel és szolgáltatásokkal való ellátását is meg kellett oldani. Kezdetben „mozgó kofák” jártak ki a telepre, előzetes rendelés alapján hordva ki a különféle árukat, ezt Kaiser Nándor szervezte meg, majd egy fogyasztási szövetkezet alakult, és az foglalkozott az áruk kiszállításával.⁵² Az egyesület a telep teljes kiépülése után is fennállt, részben a társas élet szervezőjévé alakult, részben pedig a telepesek további igényeit igyekezett érvényre juttatni. Emellett különféle sportegyesület és dalárda is létezett a telepen.

1894-től ünnepelték közösen az egyesület tagjai március 15-ét. Kezdetben ez egy társas vacsora volt, ahol a résztvevők kezükben a „szabadság serlegével” mondtak tósztot, s a szónoklatokat beírták egy piros kötésű könyvbe örök emlékeztül. A vacsorát megelőzte egy ünnepély, ahol is beszédek, szavatelok, énekek követték egymást, a vacsorát pedig táncmulatsággal kapcsolták össze, ahol a résztvevők magyaros viseletben jelentek meg, s magyar táncokat jártak. Az ünnepek fő szervezője sokáig Zseny József volt, 1910 körülől ezt a szerepet tölte Gaál Mózes, a telep gimnáziumának igazgatója és a telep hivatalos történetének szerzője vette át. A táncmulatság helyére ekkor az ő, „az ünnepel összefüggő komoly társadalmi kérdéseket feszegető” beszéde került.⁵³

Sikeres volt az egyesület a telep presztízst emelő és a telepesek igényeit is szolgáló oktatási intézmények létrehozásában is. Bár első folyamodványukat a főváros elutasította, másodjára – adatgyűjtés és a kérdésben befolyással bíró emberekhez küldött szokásos deputációk után – elrendelik egy elemi iskola fölállítását. Az 1893/94-es tanévtől már egy nyolc osztálytermes iskolaépülete is van a telepnek.⁵⁴ A következő nagy esemény a gimnázium létesítése volt. 1904-ben a főváros gimnáziumi épületeiből kiszorult 97 tanulót a VI. kerületi főgimnázium két kihelyezett osztályaként a telepi elemi iskola épületében helyeztek el. Ez az egyesület akkori elnökének, Lung György tevékenységének volt köszönhető.⁵⁵

⁵¹ Huszonöt év 63–71., 95–96.

⁵² Huszonöt év 97.

⁵³ Huszonöt év 101–104. Gaál Mózes rendkívül termékeny ifjúsági író volt.

⁵⁴ Huszonöt év 80–91.

⁵⁵ Lung György, aki ekkor a főváros Jogi, Ipari és Rendészeti Ügyosztályának vezetője volt, eredetileg a Szász Károly-féle mozgalomban vett részt, nem tudni, mikor csatlakozott a másí, végül sikeres mozgalomhoz. Személye körül mindenesetre már az 1890-es években is torzalkodások zajlottak a telepen, az 1900-as években pedig már ő az egyesület elnöke.

Szász Károly miniszteri tanácsos értesítette őt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból, hogy a rendes gimnáziumi épületekből kiszorult diákoknak helyet keresnek, ő pedig azonnal elintézte a főváros tanügyi osztályánál, hogy az ajánlja föl a telepi elemi iskola épületét a diákok számára.⁵⁶ Az ezekből a kihelyezett osztályokból várhatóan kialakuló önálló gimnáziumért megindult a versenytűzés Kőbánya és a Tisztviselőtelep között. A fővárosi közgyűlés először Hock János kőbányai plébános (az 1918-as Nemzeti Tanács elnöke) és Vázsonyi Vilmos agitációjának hatására Kőbánya mellett döntött, de az egyesület, maga mellé állítva Kispest, Szentlőrinc, Erzsébetfalva és a külső Józsefváros vezetőit, ismét deputációkat küldött a kérdésre befolyással bíró személyekhez, s a minisztérium végül a Tisztviselőtelepet részesítette előnyben.⁵⁷ 1909 és 1911 között felépült a gimnázium szecessziós épülete, első igazgatója – aki már a kihelyezett osztályokat is tanította – Gaál Mózes lett.

Tolnai Lajos: *Nem fog megjelenni* című tárcája szerint⁵⁸ 1890 novemberében különös deputáció járt a Pesti Napló szerkesztőségében. A kis elbeszélés tanúsága szerint a főszerkesztő számára csak lassan lesz világossá, hogy ez a küldöttség nem a kézdivásárhelyi regálé ügyben, nem is a kassai Dóm ügyében, nem is a tanítók fizetésemelésének kivívása érdekében az országgyűléshez küldött deputáció ügyében kívánja megnyerni a lap támogatását, még csak nem is egy állandó színházat szeretnének, hanem egy regénnyel van problémájuk. A segédszerkesztő felvilágosítása nyomán – „őszintén megvallom, hogy a regényből annyit ki találtam húzni, hogy annak most már se füle se farka. És még így sem elég nekik”⁵⁹ –, és a delegáció tagjainak egymás szavába vágó, dagályos, de töredezett mondataiból fokozatosan kiderül, hogy a regény, amellyel a küldöttség tagjai csúffá téve érzik magukat „éppen tisztelt nagy hazánkfiaink, a főszerkesztő úrnak becses lapjában”⁶⁰ jelenik meg folytatásokban, és a deputáció célja az, hogy a főszerkesztőt rávegyék a folytatások közlésének leállítására.⁶¹

A regény, amely így fölkaparta a kedélyeket, Tolnai Lajos *Új föld, új szerencse* című műve, amely 1890. október 3-tól jelent meg részletekben a Pesti Napló tárcarovatában. November 14-ig – amikor Tolnai karcolatában kegyetlenül ki-gúnyolta a Tisztviselőtelep deputációját – már 16 folytatása jelent meg. Tolnai

⁵⁶ Dr. Szalai György: Kőbánya története. Budapest, 1970. 87–88.

⁵⁷ Huszonöt év 80–91. Kicsivel később mégis létrejött Kőbányán is a gimnázium.

⁵⁸ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁵⁹ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶⁰ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶¹ „– Tché! egy regény.

– Igén, Szerkesztő Úr.

– El fogom olvasni.

– Ugyan kérjük, ne is olvassa. Az egy országos bűn!” P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

maga is a telepen lakott, a regényben az alapítást és a telep életét ábrázolta.⁶² Művében a tisztviselők egy képzeletbeli szabad királyi városból, Héderből⁶³ költöznek ki, a telepet megalapítva, egy Porvár nevű területre. A szerző ebben a regényében is valódi személyeket szerepeltetett,⁶⁴ mégpedig oly hűséggel ábrázolva körülményeiket és egyéniségüket, hogy könnyűszerrel felismerhetők voltak. A regény és más források összevetése további adalékokkal szolgálhat a tisztviselőtelepi lakosok életvitelére, életviszonyaira nézve.

A főszereksztő előtt a deputáció tagjai nehéz helyzetbe kerültek. Hiszen tagadniuk kellett, hogy a Tolnai által épésen leírt házasságtörések, mulatozások, csalogások, a 217 házból álló telepen közéletet játszó kisszerű figurák hitelesek, ugyanakkor meg kellett indokolniuk felháborodásukat, amely nem lett volna érthető, ha a regény nem tartalmaz sok valóságos elemet. Tolnai a következő szavakat adja a küldöttség vezetőjének szájába: „Hetek óta kínos izgatottságban tartja kedves új városunkat egy nyomorult regény. Igen e férczelményt így nevezzük magunk között. Vétkes kezekkel nyúl e hitvány mű családi szentélyünkbe, nem kímélve férfiút és nőt, özvegyet és ifjút. Eddig nyugodtan szerethettük el egymás feleségét, köthettünk benső viszonyokat, éjszakázhattunk kedélyes ferbli mellett, senki sem dúlta fel békés társaságunkat. Igaz történtek közöttünk csendes részeg pofozkodások, férfias pofonígérések tanárok között, a mi máshol is megcsik – de pellengérre nem állítottunk – és most...”⁶⁵ Itt a szónok szavai végképp elfulladtak, s a küldöttség tagjainak zavaros felkiáltásaiból az derült ki, hogy ha kell, ők felmennek az országgyűlésig vagy akár a királyig, de az a regény nem jelenhet meg. „Nem, nem, tisztelt nagy hazánkfia, az a regény nem jelenhetik meg. Mi hajlandók vagyunk a főszereksztő urat kaszinónk, dalárdánk főtisztelbeli elnökének megválasztani, de a regény ...

– Mi lefestetjük az arcképét – gyönyörű arc ...

– Szoborba vésetjük ...”⁶⁶ A hasonló hízelkedésekkel megszakított további előadásból kibomlik az eladósodott, de mégis tíz–tizenkétezer forintért építkező tisztviselőkből álló telep képe, ahol majd mindenki betölt valami tisztséget valamely egyesületben vagy kaszinóban, és ahol intrikák és torzsalkodások között egymástól feldicsérve „nagy férfiúnak” képzelik magukat a tanárok és postatisztek, ahol festményben örökítik meg az elnökök arcképeit, és ahol ez utóbbi dicsőség kivívásáért van, aki képes a tagtársak traktálására költeni egész maradék vagyonát.

⁶² Tolnai Lajos egyetemi magántanár, református lelkész, ekkoriban szabadúszó író, újságíró volt, később tanár, majd a Ferencvárosi Polgári Iskola igazgatója. Gergely Gergely: Egy fejezet a magyar regény történetéből. Tolnai Lajos pályája. Budapest, 1966.

⁶³ A valódi Tisztviselőtelep egyik utcáját Hédervári utcának hívják. Tolnai a Rezső tér 6. szám alatt lakott.

⁶⁴ Tolnai gyakran tette ezt regényeiben, számos ellenséget szerezve magának. Bíró János: Tolnai Lajos. Magyar Irodalomtörténeti dolgozatok III. Debrecen–Budapest, 1933. 48.

⁶⁵ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

⁶⁶ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2.

A küldörség tagjainak minden háborgása dacára,⁶⁷ miután távoztak, a főszerkesztő megdicséri a segédszerkesztőt „a pompás reklámregényért”, amelyet a lapnak szerzett, Tolnainak pedig ír, hogy regényét csak bátran folytassa. E kis tárcá után az valóban folytatódott is a lapban, de november 23-án a 21. résszel Tolnai befejezte a regényt egy szemmel láthatólag összecsapott happy end-del. Az imént idézett tárcával valószínűleg már végképp túl messzire ment el, s regényét be kellett fejeznie. Az utolsó részekben már, nyilván nem véletlenül, hiányoznak is a gúnyos jellemábrázolások, botrányos esetek.

A regény olvastán jól érthető a telepiek felháborodása. Az egyesület alapító elnöke, Peterdy Károly Héder város kincstárnoka – a valóságban Gaál Ferenc – a regényben adósságai elől menekülné a telepre, s főként feleségét akarná kiragadni a városi társaságból, ahol az a törvényszéki elnökével férje anyagi lehetőségeit messze meghaladó vetélkedésbe kezdett a reprezentáció tekintetében – toilették és kocsik kell neki –, és ahol veszedelmesen közeli viszonyba került Péter Tamással, aki a legfőbb negatív szereplő a történetben, s talán Rózsa Péter fővárosi tanácsnokkal, az egyesület második elnökével azonos. Könnyen azonosítható a regény szereplői közül Hauser bácsi (Hauser Nándor), a telep uzorása is; a *Huszonöt év*, azaz a telep hivatalos története alapján ő egyértelműen Kaiser Nándorral azonos. Kaiser szintén távírdatiszt volt, az ő „praktikus eszéről” a *Huszonöt év* is megemlékezik. Az övé volt az első elkészült ház, udvarán azonnal kutat fúratott, amelynek friss vize a telep hivatalos történetében ugyan a szép jövődő jelképe,⁶⁸ de mivel innen látták el az építkezést vízzel, valószínűleg ez üzlet is volt számára. Emellett udvarán egy deszkabódéban pálinkamérést nyitott, ami a nagy létszámú építkezések közelében ismét csak jól jövedelmezhetett, építők és építtetők egyaránt megfordultak ott. Az utóbbiak, tehát a hivatalnokok társas életének ezt az első fórumát a *Huszonöt év* nosztalgikusan emlegeti, Tolnai regényében viszont a telepesek egyszerűen nem merik megtenni, hogy ne térjenek be Kaiser Nándorhoz, mivel mindnyájan lekötöttek. Kaiser igazi üzletei azonban a telep felépülte után kezdődnek. Alakját Tolnai egy másik rövid elbeszélésben is megörökítette.⁶⁹ Ebben „a telep anyala, Hauser bácsi, ki valamikor szatócs volt és jó credménnyel bukott, onnan hivatalt vett, mely mellé temérdek apró hivataloskát ragasztott, mozgott, forgott a legszorgalmasabban” a telep ügyében. Mikor már állt a telep, tovább buzgólkodva a köz érdekében megszervezte a telep ellátását az élelmiszerektől kezdve az orvoson át az elemi iskoláig. Mindenkivel megrendelési íveket íratott alá, amelyeken a telepesek részletfizetésre megrendeltek a pálinkát, bort, kenyeret, húst és más élelmiszereket Kaiser különböző sogo-

⁶⁷ P. N. 1890. november 14. 313. sz. 1–2. „... a hivatalban rólunk beszélnek ... Escedezünk főszerkesztő úr, mi itt mindnyájan le vagyunk írva, hogy szomszédaink – a kik még nem szerepelnek, kaczagnak bosszankodásunkon – annak a regénynek tovább folyni nem lehet. Borzasztó az a regény, még a fogunkat is leírja.”

⁶⁸ *Huszonöt év* 51.

⁶⁹ Tolnai Lajos: A telep anyala. Képes Családi Lapok, 1890. március 30. XII. évf. 13. sz. 1–3. (a továbbiakban: A telep anyala)

rainál, egy orvost (természetesen szintén sógora) szerzett a telepre, akinek a telepesek évi szabott összeget fizettek, s ugyanígy egy tanítónőt is (ő is rokon), ki magániskolát nyitott. Emellett megszervezte a kaszinóépítést is, s amikor „hirtelen tíz apró, kulturális és nemzetgazdasági egyesület alakult a telepen, csodálatos egyhangúsággal a pénztárnok mindenütt Hauser bácsi lett. Jó előre eljárt az útját és szíves szolgálataiért azt a csekély elismerést kérte, hogy az egyesület pénztárnoka lehessen.”⁷⁰ Kölcsönöket néha szinte rátukmálta barátaira, majd egyszer csak ő is, valamint az összes szállítók is követelni kezdték a részleteket, s a kétségbe esett hivatalnokoknak rendszerint nem maradt más választásuk, ha el akarták kerülni az árverezést, mint elfogadni Hauser bácsi ajánlatát, aki mindig tudott egy vevőt a telepes házára, rendszerint egy rokonát, aki természetesen jóval az építési költségeken alul vette meg a házat. A regényben Hauser Nándor ugyanígy jelenik meg, csupán valamivel még kiterjedtebb üzleteket folytat: a telepesek és családtagjaik temetését is ő szervezi, csakúgy, mint a nagyobb banketteket, természetesen sógorai és családtagjai közreműködésével, továbbá házasságközvetítő intézetet is fenntart – a regény egyik korosabb hölgy szereplőjének férjét ígér öt éven át fizetendő havi 10 Ft. ellenében.

Nem elsősorban a telep hivatalos történetével egyező részletek és az, hogy Tolnai két helyen is szerepelteti a figurát, teszi Kaiser–Hauser alakját ebben a korban és közegben elképzelhetővé, hanem a budapesti hivatalnokok korabeli életéről beszámoló egyéb források is valószínűvé teszik a figurát, leszámítva Tolnai nyilvánvaló túlzásait. A hivatalon kívüli az egyéb pénzkercső elfoglaltságok elég természetesnek számítottak akkoriban.⁷¹ A szerkesztőségénél járó deputációról szóló tárcájában Tolnai is említi a jelenséget éppen egy Hauser védelmében szóló küldött szavaival. Elképzelhető tehát, hogy Kaiser sokféle tevékenységet folytatott.⁷² De a másik oldalon, a hivatalnokok eladósodottsága felől is valószínű a Tolnai által festett kép. Az eladósodott Budapest megdőbbséget adatai szerint például 1901-ben a főváros 3 166 330 koronát adott ki tanítói fizetésekre, amelyből 1 741 489 korona volt a végrehajtók által valamilyen tartozás miatt letiltva.⁷³ Ugyanekkor a fővárosban összesen mintegy 12 000 fizetésletiltást foga-

⁷⁰ A telep anyyala.

⁷¹ Ezt megerősíti az állami tisztviselők helyzetéről szóló tanulmány ismeretlen szerzője is. A magyar állami tisztviselők. 35.

⁷² 1900-ban Magyarországon közszolgálati, illetve szabadfoglalkozású önálló és tisztviselő kereső és eltartottjaik száma összesen 114 761 fő volt, ebből megélhetése érdekében összesen 48 058 fő tevékenykedett bevalottan valamilyen mellékállásban (bár ebből egy jelentős hányad mellékállása a mezőgazdaságban volt, vagyis a hivatal mellett gazdálkodókat is tartalmazza ez a szám), valószínűleg azonban több volt a mellékállásban ténylegesen is dolgozók száma. Magyar Statisztikai Közlemények. 1900. évi népszámlálás IV és V. k. A népesség foglalkozása.

⁷³ Maga Tolnai is mások segítségével építkezett, Királyi Pál, fővárosi tanácsos, Budapest főjegyzője és Török József támogatták anyagilag az építkezés során művészeti pártolás szándékával. Föhrész József: Tolnai Lajos élete és művei. Budapest, 1935. 97.

natosítottak a végrehajtók, s ezeknek a nagyobbik része a fővárosban élő 13 432 állami és városi tisztviselőre jutott, mivel a magántisztviselők anyagi viszonyaira jobban ügyeltek a cégek, ezért ők ha csak lehetett, kerültek, hogy fizetésükből hivatalosan letiltssanak.⁷⁴ Mindez persze valószínűleg nem jelenti azt, hogy a középosztálybeli családok általában, vagy éppen a tisztviselőtelepiek állandóan a csőd szélén álltak volna, de valószínű, hogy ha a sok kisebb-nagyobb tartozásukat, amelyeket folyamatosan fizettek és megújítottak – bekalkulálva az esetleges fizetéstiltást is –, egyszerre követelték tőlük hitelezőik, ami általában nem fordult elő, akkor valóban nehéz helyzetbe kerültek. Az is valószínű azonban, hogy a tisztviselőtelepi lakosok az építkezések miatt a szokásosnál jobban eladósodtak, s így talán anyagilag kiszolgáltatottak voltak.

A telep közéletének regénybeli leírása is összecsengeni látszik a *Huszonöt év* szolid közléseivel. A nagy cél elérése – vagyis a telep létrehozása – után az egyesület a szétesés jeleit mutatta. A telep közlete egy tipikus kisváros viszonyaira emlékeztetett (valószínűleg a hétköznapi élet is sok szempontból hasonlított egy kisvároséhoz.) Az 1890-es évek a pártharcok jegyében teltek el a telepen. Az egyesület és a telep kaszinója között dúló háborúság kiváltó oka az volt, hogy az egyesületi házra, amelyet a kaszinó bérelt, az egyesület március 15-e alkalmából kitűztett egy nemzeti lobogót. A kaszinó ezt – bérlői jogaira hivatkozva – sérelmezte, és a zászlót, hangsúlyozva, hogy nem maga a zászló ellen van kifogása, levette. A hosszan elhúzódó háborúság során végül egy harmadik oldal is kialakult, mivel Lung Györgyöt, a kaszinó elnökét a posztjából kibuktatták, s ő egy külön asztaltársaságot alapított. Évek múltán a kaszinó és az egyesület összeolvadt, az elnök pedig Lung György lett.⁷⁵

Az intrikák, hízelkedések, kicsinyes harcok ugyanígy megtalálhatók a regényben is. Jellemző az is, ahogy az egyesület a sikereket elérte a befolyásos személyekhez küldött deputációkkal. Egy alkalommal a következő szövegű levelet vitte az egyik küldöttség: „... kérjük ... telepünk ... új névvel és pedig a Károlyváros névvel jelöltesse meg; emlékére annak, hogy ez az új telep és a jelzett környezetben minden újabb és pedig legnagyobb mértékű kiváló fontosságú közművek is azon törvényhatóság hozzájárulása és támogatása mellett jöttek létre, melynek 3 Károly nevű jeles férfiú a legelső és legkiválóbb oszlopai: Ráth Károly, Kammermayer Károly, Gerlóczy Károly”.⁷⁶ Ez ügyben azonban az egyesület nem ért el sikert, nemcsak Károlyvárossá nem nevezték át a telepet, hanem nem is választották el Kőbányától, amelynek közigazgatásilag része volt,⁷⁷ és amelytől többször megkísérelt elszakadni. Nem csak a gimnázium ügye és ezek a kísérletek rontották az eredeti Kőbánya és a Tisztviselőtelep viszonyát. A kőbányai polgárok mindig is sérelmezték, hogy míg kerületük a főváros egyik legrosszabbul

⁷⁴ Pásztor 9–11. 1905-ben a fix fizetésekből összesen 5 millió koronát tiltottak le a végrehajtók. Pásztor 122.

⁷⁵ *Huszonöt év* 74–79.

⁷⁶ Idézi Dausz Gyula: *Kőbánya múltja és jelene*. Budapest, 1913. 136–137.

⁷⁷ Csak 1950-ben csatolták át a VIII. kerülethez.

közművesített területe, a tisztviselőtelep minden lehetséges közművel el van látva, ami persze nemcsak annak a következménye volt, hogy a Tisztviselőtelep a kerületnek a „városhoz” legközelebb eső részén feküdt, hanem a telepesek igényeinek – a telep eleve csatornázással együtt épült – és érdekérvényesítő képességének is, amellyel hamar biztosították a többi kommunális beruházást is.

A Tisztviselőtelep létrehozásában a formálódó középosztály életeszményének egyik első önálló megnyilvánulását láthatjuk. Az életmódreform ideáljaitól még csak kevésbé befolyásoltatva. Születése egyrészt reakció volt a még szintén csak kialakulóban lévő nagyváros civilizációs ártalmaira. A nagyvárosi élet árnyoldalait és a gyorsan gyarapodó népességű Budapest lakásgondjait közvetlenül érzékelő tisztviselők számára – mivel valószínűleg jelentős részük rendelkezett tapasztalatokkal a vidéki életéről is – természetesen adódó elképzelés lehetett egy kertváros gondolata, illetve olyan ideal, amelyet könnyen magukévá tudtak tenni. Másrészt viszont a telep születését éppen a nagyvárosi infrastruktúra fejlődése tette lehetővé, amennyiben módot adott arra, hogy annak előnyei a város peremvidékein is élvezhetők legyenek. A családi házaspár életforma emellett adekvát keret volt a középosztályi-értelmiségi rétegekben először jelentkező új családforma számára is.⁷⁸ A telep közéletének sajátosságaiban is jelentkeznek a középosztályra később is jellemző vonások, egyrészt az „egyesületi élet” iránti hajlam, a szabadidőnek spontánul szerveződött egyesületekben különféle tevékenységekkel való eltöltése, másrészt azonban ennek formálissá, tartalmatlanná válása. A Házépítő Tisztviselők Egyesületének létrehozása mindenesetre sikeres kezdeményezésnek bizonyult, amely céljaihoz meg tudta találni a megfelelő eszközöket.

Tolnai Lajos regényét ezzel a – nyilván ironikus – sorokkal fejezte be: „Évek múltak el. A szép, a gyönyörű telep virágozik. Egy szép városná fejlődött. A régi elemek kipusztultak; a rossz, önző lelkek eltűntek; új tiszta, polgáris, egyszerű élet foly díszes házaiban, boldog családiban. Lombos, árnyékos egyenes, széles utcáin gyönyörteljesen tekint végig a szem. Áldást mondok azokra, kik az első köveket letették és lelkem mélyéből kívánom, hogy e kis paradicsom ... új föld, új szerencse legyen sokakra, ezrekre, lehessen az a késő időnkig.”⁷⁹

⁷⁸ A 80-as évek végén megkezdődött Mátyásföld kiépülése, ami a kezdetektől nem csupán nyaralótelep volt, s ettől fogva már folyamatosak a kísérletek hasonló telepek létrehozására, és folyamatos a középosztály – hol szervezett, hol spontán – kiáramlása a zöldvezetési területre.

⁷⁹ P.N. 1890. november 23. 322. sz. 21. rész.

ZSOMBOR BÓDY

Porvár, the most intelligent village in Hungary

The paper describes the beginnings of the first suburban estate of family houses with gardens in Budapest. Building one-family houses was a new phenomenon not only in Hungary but on the whole continent in the 1880s, and the “Tisztviselőtelep” [‘civil servants’ housing estate’] was an early manifestation of this new idea. The special feature of the project was that unlike in other cities, such as the *Wiener Cottage Verein* program, the instigators were not members of the richest circles, but came from middle class state employees (railway personnel, post office workers, teachers). The paper discusses in detail the social composition of the population of the housing estate on the basis of the annual registers of civil servants and Budapest address lists. The new initiative was not the result of the ideals of the new middle class way of life, which had reached the Continent from England in several waves in the last third of the 19th century, but rather a spontaneous response to the disadvantages of great city life and the housing shortage then common in Budapest. Thus it can be regarded as one of the first manifestations of the ideals of Hungarian middle class way of life. Also, the building of the housing estate was made possible by the fact that various benefits of city life, such as draining, street lighting, etc., were available in the peripheries as well. The inhabitants of “Tisztviselőtelep” wished to enjoy the benefits of both rural and city life. The paper uses literary sources to scrutinize the social relationships among the inhabitants of the estate.

BENKES MIHÁLY

Mobutu-ellenes vallási énekek^{*}

A kelet-közép-európai szocialista, szovjetizált rendszerek összeomlása az egész világra hatással volt. Mindenütt, ahol diktatórikus, önkényuralmi viszonyok uralkodtak, megélenkültek a demokratikus ellenzéki erőik. Fekete-Afrikában, ahol a függetlenné válást követően az új államok többségében rövid időn belül egypártrendszerek jöttek létre, a '80-as években már megkezdődött a személyi uralommal tetézett egypárturalom felváltása a többpárti parlamenti modellel. Zairében, miután *Mobutu Sese Seko* 1965-ben a nyugati hatalmak leplezetlen támogatásával végrehajtott állampuccsal ragadta magához a hatalmat, a pártállami diktatúra oligarchikus elnyomó rendszerre alakult át.

1990 folyamán Mobutu elnök-diktátornak számolnia kellett a következménnyel, amit az Európai Közösség és a vele szolidáris AKP-országok nyilvánítottak ki; eszerint Zairében is meg kellett kezdeni a demokratizálás előkészítését.

A zairei gazdasági szférában érdekelt külhatalmak és magánszereplők elentmondásos magatartása következtében azonban továbbra is tág mozgástér állott rendelkezésre a diktátor személyes ambícióinak kiteljesítéséhez. Mobutu, aki hosszabb ideje, mint egy „imperátor és császár” viselte elnöki tisztét, sajátos módon igyekezett megfelelni a Zairének címzett biztonságpolitikai és stratégiai előírásoknak. Minden erőszakos tettét országa belső rendjének megtartásával indokolta, s a mindenáron való rendcsinálás bűvöletében taktikusan folytathatta politikáját. Egyfelől visszaállította a többpártrendszert, beleegyezett az átmeneti parlamenti köztársasági intézmények újraélesztésébe (átmeneti kormány, a parlamentet helyettesítő Főtanács megalakítása), másfelől viszont mindennemű kritikára fegyveres megtorlással, a másként gondolkodók megnyilvánulásaira üldöztetéssel, megsemmisítéssel válaszolt. Ezt a merev és elvakult személyes diktatúrát 1992-ben külön deklarációban is elítélte az Európai Közösség, s a polgári és katonai segítségnyújtást beszüntették.

A zairei-kongói népek életkörülményei az egykori gyarmatállam idején ismert alacsony szintre, esetenként és térségenként a kritikus pont alá süllyedtek, több helyütt éhínség ütötte fel a fejét. Az ország keleti tartományaiban, ahol a sorozatos tuszi–hutu összecsapások következményei rendkívüli állapotokat teremtek, az egész régióra veszélyes válsággóc alakult ki 1994-ben és az azt követő években.

A mobutizmus által lezüllesztett, tönkretett Zairében mindvégig komoly erőket képviseltek az egyházak, amelyek miután még a gyarmati korszak végén

^{*} A jelen tanulmány a „Zaire irodalmi élete napjainkban” című előadás része, mely az ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program keretében hangzott el 1995 őszén.

elhatárolták magukat a kolonialista és egyéb természetű bennszülöttellenes politikától, a kongói lakossággal szoros kapcsolatot tartottak. Kezdetben Kinshasa és egész Kongó főpapa, *Malula* püspök, napjainkban pedig Kisangani érseke, *Monsengwo* mondott ellent a diktátornak, jelezve, hogy a kongói egyházak azonosulnak az üldözöttek és kizsákmányoltak tömegével. Az úgynevezett *zairizáció* programja, melyet a '70-es évek elejétől az egységes modern kongói nemzet megteremtésére adott ki a mobutista vezetés, a program ideológiai-kulturális alapját alkotó autenticitáselmélet meghirdetésével egyaránt szűkítette és korlátozta a katolikus és protestáns egyházak szabadságát. (A lakoságnak közel 50%-a a keresztény egyházhoz tartozónak vallja magát, másik része főként természetvallások híve.) Az afrikai, kongói ősök tiszteletéhez való visszatérítési mozgalom, bármennyire is megfelelt az afrikai mivolt lelki, tudati és kulturális szükségleteinek – amint rövidesen kiderült –, csupán a központi hatalom birtokosának való feltétlen engedelmesség megteremtését volt hivatott szolgálni; eszköz volt csupán a zairi monarchia megteremtéséhez.

A dél-afrikai rendszerváltást túlélő mobutista rezsim elleni illegális politikai szervezetek, felkelő csoportosulások és a békés változást szorgalmazó egyházi körök egyaránt aktívvá váltak. A pártok „föld alatti” tevékenysége nem kaphatott megfelelő nyilvánosságot, a fegyveres ellenállási kísérleteket a központi hadsereg expedíciós csapatai szétzúzták. Sikeresnek bizonyult viszont az utca emberének az egyházak tevőlegesen támogatásával indított „imádságos” mozgalma: a rendszert elítélő üzenetet hordozó dalszövegek jelentek meg a katolikus egyház soraiban, amelyeket már ismert egyházi dalok dallamára énekelve, esetenként táncolva adtak elő a hívők, amit a más vallásúak is átvettek tőlük. Ezek az egyházi énekek már-már elszakadtak az európai kánontól. A dalok lelkes fogadtatása láttán az egyházak kiadói (*Szent Pál Kiadó, Központi Protestáns Kiadó*) megkezdtek az egyházi énekek és dalok kereskedelmi forgalmazását is. Ily módon nem pusztán a templomi gyülekezetben, hanem az utcákon és piacokon is – hordozható rádió-magnetofonról – megszólalhattak a dalok.

A passzív és aktív ellenállás határán hatásos vallási dalok születtek, amelyek széles körben terjedtek. Nem előzmények nélkül jelentek meg, hiszen a zenei, illetve a táncos kifejezőmód a kongói népeknél, akárcsak más fekete-afrikai népek életében, szinte minden más közlési formával szemben elsőbbséget élvez. Zairében a muzikalitás jellemzően három forrásból táplálkozik: a *hagyományos zenekarok*, a „modern” *zenekarok* és az „*énekarok*” tevékenységéből. Mellettük a „*táncgyűttek*” szerepe is jelentős nemcsak a vidéki társadalomban, hanem az úgynevezett városi „törzsi” közegben is. Ezek közül az énekarok mindenekelőtt a vallási propaganda eszközeként szolgáltak, eltérően a zenekarok működésétől, azokat ugyanis inkább a szinkretikus produktumok, valamint a személyes átélés megjelenítése jellemzi.

A zairi dalkultúra az egyházi éneklés keretei között több fejlődési szakaszon át afrikanizálódott. 1988 tavasza óta a sajátos zairi-kongói katolikus misét, annak rituáléját a Vatikán is elismerte. Az átalakulás során az egyházi-vallási énekek szövegeiben fokozatosan megjelentek a *világi-laikus elemek*, mígnem a '90-es években nyíltan kibontakozott ez az irányzat. Sikerüket egyrészt az bizto-

sította, hogy a válságos viszonyok közt visszaidézték a függetlenség és szabadulás éráját, másrészt olyan lázadási formát és magatartást „ajánlottak”, amelyre a mobutista hatalom nem tudott azonnali megtorló intézkedésekkel válaszolni.

A *kikongó* és *lingala* nyelven íródott dalokat – ritkábban a *csibula* és *szuahéli* nyelvről – termékeny szerzői kör alkotta meg, akik között papokat is találunk. Így *Makamba* abbét, aki a legelkötelezettebb, mondhatni, radikális versekkel jelentkezett társai közt (lásd a *Miért – Miért?* című dal szövegét). Hozzá hasonló példa *Tabu Ley*, aki párizsi száműzetéséből küldte haza verseit (lásd a *Demokrácia* című hosszúverset).

A rendszerváltást előkészítő, közszájon forgó dalok alapvetően négy kategóriában keletkeztek: a *hivatalosan elismert vallási énekek* (A), az *imagyülekezetek énekei* (B), a *világias vallási dalok* (C), valamint a *népi felforgató tartalmú dalok* (D), amelyek zeneileg is és „üzenet”-tartalmuk szerint is jól elkülöníthetők. Ez az „osztályozás” egyszersmind jelzi az éneklés jellemző színhelyeit is, a templomtól (A) a tágabb környezetig (B, C, D). Tematikailag is különféle célzatú dalok különíthetők el. Eleinte a „halál”, a „bűn”, a „megpróbáltatás” és „szenvedés” gondolatvilága áradt a dalokból (döntően az A – B kategóriához tartozó imák, könyörgések és fohászok esetében), majd megjelent az Istenhez, Jézushoz – mint Megváltóhoz – való „megtérés” hirdetése. E két témakörben a zairei politikai-társadalmi tragédiával összhangban a rezignáció és a melankólia érzésvilága teljesedett ki. Új irányultságot jeleztek a „szeretet és szerelem himnuszát” zengő énekek és dalok (A, C), illetve az „aktivista programversek” (C – D). Bizonyos, hogy a látszatra belenyugvást sugalmazó egyházi költemények üzenetértéke is a mozgósító, erkölcsi és politikai, lelki és fizikai ellenállásra indító darabokéval megegyező hatást váltott ki a szenvedő, kiútkereső zairei-kongói társadalomban (lásd az *Ó, Istenem* című éneket). A halál vállalása, a halál elfogadása az igazságtétel aktusaként, megváltó győzelemként tudatosodott a nyomorgó nép körében, mint valami visszavágó, üdvözítő cselekvés a kiváltságos gazdag réteg ellenében.

A vallási énekek sorából kiválnak azok a hosszúversek és dalok, amelyek valójában „előadások”, oktató költemények. Ezek mindegyike az 1991 utáni hatalmi átmenethez kapcsolódó felvilágosító küldetés termékei. Profetikus figyelmeztetések a közelgő korszakos változásra utalva (lásd a *Demokrácia* és a *Miért – Miért?* című énekeket). Ezzel szemben a népi énekek aktuálpolitikai utalásokban gazdag, szemrehányó és indulatos megnyilatkozások (a politikusokat a nevükön szólítják meg), sőt nemritkán kampányfűzők, mivel a szövegekben felbukkannak az átmeneti szakasz politikusainak nevei, illetve azok méltatása és elmarasztalása (lásd például a *Te, Mobutu* és a *Mobutu* című dalokat). A daloknak ez a csoportja fedte fel legtisztábban a diktátor uralmának súlyos kártevőseit, akit az ország „sírásójaként” említene a szövegekben (lásd a *Ki pusztítja el Zairét?* című dalt). A népi szövegek gyakorlatilag a demokráciát mint az éhséget azonnal megszüntetni képes jelenséget értelmezték. Az 1996 végén megindított fegyveres felkelés vezetői is ezt ígérték a kongóiaknak, jól tudva, hogy az éhség elleni „hadüzenet” alapjaiban ingatja meg Mobutu uralmát.

A *Laurent D. Kabila* vezette erők viszonylag akadálymentes 1997 májusi hatalomátvétele mutatja az egyházi-vallási dalok kivételes hatását az önmagát

túlélő mobutista rezsim ellenálló képességének megsemmisítésében. Olyan eredmény ez, amelyet igazán csak az afrikai és különösen a kongói szellemi élet sajátosságainak ismeretében lehet méltányolni. Zaire a „boszorkányságok” (boszorkánymesterek), a „bálványimádás”, a varázslók és mágusok földje. Ezek a mestersegek Mobutu fénykorában igencsak felerősödtek a Kongó vidékén. 1969-ben a diktátor felkereste a híres mágust, *Nsinga Udjut*, hogy elnyerje misztikus támogatását. Ám az afrikai obskurantizmusból nyerhető előnyök elvesztek a kedvezőtlen és káros reál folyamatok sodrában. A fegyveres felkelést és a rendszerváltást sürgető dalok elérték céljukat: áthangolták a kongóiak tömegeit a demokratikus éra befogadására kész állampolgárokká, s Mobutunak dicstelenül el kellett hagynia országát. Az így elültetett várakozásokat azonban sem a győztes fegyverekkel és dalokkal, sem a demokratizálás kezdeti lépéseivel nem lehet kielégíteni. A mobutizmus-ellenes egyházi dalok nemcsak a legnagyobb afrikai katolikus ország, hanem Fekete-Afrika egészének kiütkereséséről tanúskodnak. A kongói egyház dinamizmusa egy olyan mozgalom alapjait vetette meg, amely a mai afrikai társadalmakat is átalakítja, akár azon az áron is, hogy felbomlasztja azok elnyomó politikai rendszereit.

A tanulmányban idézett verseket keletkezésük és terjedési körük szerinti csoportosításban közöljük. (A: *egyházi ének, himnusz*; B: *csoportos könyörgő ének*; C: *világi vallásos énekek*; D: *népi dal*.) A dalszövegeket a tanulmány szerzője a helyi, főként lingala nyelvű, valamint francia fordítások egybevetése alapján fordította magyarra. A népi dalok egy részét a fővárosban (Kinshasa) szinte kizárólag lingala nyelven, más részüket – vidéken – szuahéli, csibula és kikongo nyelven énekeltek az éneklők etnikai hovatartozásától függően. A dalok közt előfordulnak kizárólag francia nyelven íródottak, amelyek külföldön, adott esetben emigrációban születtek.*

---

* A jelen ismertetés *Isidore Ndaywel è Nziem* (Kinshasai Egyetem) és *Odon Ngayndam* (Zairei Nemzeti Könyvtár) gyűjtésére és fordításaira támaszkodik. Ngayndam francia fordításainak egy részét Ndaywel közli a „Zaire, années 90” című publikációsorozat 3. kötetében (Afrika Studies, no. 6/1993, Bruxelles, 61–102.). A szövegek másolatait a Brüsszeli Afrika Intézet is archiválta (CEDAF/ASDOC, 65, rue Belliard, 1040 Bruxelles).

További tájékozódást szolgáló tanulmányok:

1. Ngandu, Nkashama Pius: *Églises nouvelles et mouvements religieux. L'exemple zaïrois*. Paris, L'Harmattan, 1990.
2. Isidore, Ndaywel è Nziem: *La société zaïroise dans le miroir de son discours religieux (1990–1993)*. Cahiers Africains / Afrika Studies, Zaire, années 90. vol. 3. No. 6/1993.
3. Jean-Claude, Willame: *De la démocratie „octroyée” à la démocratie enrayée*. Cahiers Africains / Afrika Studies, Zaire, années 90. vol. 1. No. 5–6/1991.
4. Benkes Mihály: *A zairei szervezett ellenállási-ellenzéki erő politikai törekvései*. Múltunk, 1997. 2. 181–198.

A

Ó, Istenem – E NZAMBI NA MONO

(Népi dal, hivatalosan elismert egyházi ének)

- 1 *Ó, Istenem nagy az én szomorúságom
napról napra nő az én szomorúságom
mert hiányt szenvedek a szeretetben.
Szomorúságom naponta nagyobb
hogy eltaszítom a fivéreket
szomorúságom naponta nagyobb
hogy elhagy akaraterőm.*

Refrén:

Ej, fivéreim megmérettetünk az Úr (rostája) által!

- 2 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket meglep, hogy megsértik.*

Ej, fivéreim ...

- 3 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket meglep, hogy megszólják.*

Ej, fivéreim ...

- 4 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akik meglepődnek gőgjükön.*

Ej, fivéreim ...

- 5 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket meglep, hogy meglopják.*

Ej, fivéreim ...

- 6 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket boszorkányságon kapnak.*

Ej, fivéreim ...

- 7 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket meglep, hogy szeretnek.
Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket az erdőben talál
másokat a boszorkányságban.
Figyelem, figyelem, figyelem*

*az anyák, az apák
és ti mind fivéreim!*

- 8 *Aznap, amelyen Isten fia eljön
lesznek, akiket az erdőben talál.*

Ej, fivéreim ...

- 9 *Íme az eső, íme az eső
oly kevés, oly kevés
íme az eső, íme az eső
oly kevés, oly kevés
oly kevés, oly kevés az eső –
lesznek, akik fennakadnak a rostán.*

Ej, fivéreim ...

Készüljünk fel jól – TOMILENGE MALAMU (Maniang)

Refrén: *Készüljünk fel jól
mert nem ismerjük a napot
nem ismerjük az órát!*

- 1 *Védjük meg magunkat, védjük meg magunkat
tartsuk meg (Isten) törvényeit
kövessük azokat!*
- 2 *Ne vétkezzünk, ne vétkezzünk
tiszteljük (Isten) törvényeit
kövessük azokat!*
- 3 *Az ősök és ti, gyermekek
tiszteljétek (Isten) törvényeit
kövessétek azokat!*
- 4 *Minden cselekedetiünket, minden munkánkat
neki (Istennek) ajánljuk –
Így nem veszünk el.*

B

Kelj fel – TELEMA

(Csoportos könyörgő ének)

*A Sátán elleni harchoz
Uram, adj nekünk erőt
mi bátran felkelünk –
Anyá, kelj fel
kelj fel
jön a Jézus Krisztus
még ma eljön
hogy megküzdjön a Sátánnal
mi bátran felkelünk –
Ifjak, keljetek fel
keljetek fel
jön a Jézus Krisztus
még ma eljön
harcba a Sátánnal
mi bátran felkelünk –*

Uram, a te neved – NKOMBO NA ZA NKOLO

*Uram, a te neved
felvidítja a szívem
és nem szeretek hallani
másik nevet.*

(egyedül énekelve)

*Otthon
az én utamon
Kinshasában
Matadiban ...*

(mindenki)

*Otthon
az én utamon
Kinshasában
Matadiban ...*

*Mindenütt, ahová lépteim vezetnek
Uram, a te neved
nem felejtethem.*

*Kérdik tőlem a pogányok
Miért magasztallak oly nagyon –
Nem szeretek hallani mások nevet
ha az nem a tiéd, Uram,
ha az nem a tiéd, Uram!*

(egyedül énekelve ismét)

C

Miért – Miért? – PO – PO – PO (Makamba abbé)

(Világi vallási ének)

Rcfrén: *Miért, miért
kétkeltetek és miben?
Miért kétkeltetek?
Az erdőből nem hiányzik az élelem.
Az erdő nincs híján a vadnak
sem a folyók a halnak
miközben nincs mit enniünk!
Miért kétkeltetek, miért?*

1 *Miért, hogy süketek vagyunk
hogy nem fordulunk Istenhez?
Miért, hogy süketek vagyunk
hogy (rá) soha nem hallgatunk?
Miért kétkelünk
miért, ugyan miért?*

2 *Forduljatok Istenhez
Isten gyermekei!
Miért kétkeltetek
miért, miért?*

3 *Számot kell adnunk Isten előtt.
Számot adunk magunkról
(mert) a földi javakban
egyáltalán nem szűkölködünk
az ember megítéltetik.*

*Miért, hogy a nap felkel
az eső lehullik, van víziünk?
Miért kételkedtünk Istenben
miért?*

- 4 *Az ember hálás a gyümölcstermő fának
jó szív csak jó gyümölcsöket terem
miért, hogy országunkban
semmi sem sikerül?
Miért kételkedtek Istenben
miért a kanyargós ösvényt választottuk?*
- 5 *Mindenütt terem a papaja.
A madár nemigen szánt
mégis mindig szedegeti a magot
micsoda szeggyen (...) emberi, amik vagyunk!
Mindenütt műveljük a földet
és nincs mit enniünk!
Ti valamennyien, miért kételkedtetek Istenben?*
- 6 *Miért olvassuk a Szent Könyvet
miért?
Süketek vagyunk – tanuljunk meg váltani!
Köszívűek, tanuljunk meg váltani
változtassunk, változtassunk!*

Demokrácia

(Tabu Ley)

- 1 *A harang szól (ütött az óra)
íme eljött az idő.
Ó, Isten, én sírtam
valóban a célhoz értünk.
Túlságosan sok a bánat az országban.
Barátok, íme itt az élet vége
az országnak nincs vezetője
a nép már nem tudja kit féljen.
Ó, Isten!*
- 2 *Legyőztük a Fehér (embert)
megnyertük a dekolonizáció csatáját.
Elnyertük a nép függetlenségét
hogy az emberek jobban éljenek.*

Örökké veszítettünk
 a vezetők közötti viszályok miatt
 csak a hatalomért vitáztak (és)
 hagyták, hogy a nép éhen pusztuljon.
 Az ország elveszett, micsoda székelyen
 a világ előtt.
 Oly gazdag ország
 gazdagsággal megáldott ország.
 Valóban, ennek az országnak vezetői
 nem szeretik országukat.
 A harang szól
 íme eljött az idő.

- 3 Kasza Vubu, Lumumba
 Bolikango, Csombe, a nagy testvér
 hol bujkáltak?
 elfördültatok az országtól?
 könyörögjete Istenhez
 tekintsen e megfáradt népre!
 Íme eljött az idő.
- 4 Malula, Kimbangu
 Kabasale, Lwambi
 oly nevetségesek vagyunk, nevetségesek és
 fáradtak. Ó, Isten
 mialatt várjuk, hogy éléd bocsátassunk
 oly fáradtak vagyunk.
 Oly nagy a bánat
 a nép minden évben ugyanarra vár
 enni reggel
 enni délben, aztán este
 a gyermekek naponta menjenek iskolába
 az apák és anyák munkát kapjanak
 a betegeket meggyógyítsák
 gyógyszerekkel
 ott, jól megértjük egymást...
 A harang szól
 ó, Isten, ó, Isten
 ó, Isten, ó, Isten!
- 5 Kasza Vubu, Lumumba,
 Bolikango, Csombe nagy testvér
 Malula, Kimbangu
 Kabasele és Lwambo nagy testvér
 a harang szól, íme eljött az idő!

6 (zsoltározva)

*Egy ország ereje és hatalma
a nép
s az utolsó szó a népet illeti meg
egyedül!*

7 *Ősök, hallgassatok meg!
Ősök, hallgassatok meg!
Itt, ahol minket hagytatok
mi elesettek vagyunk
nem tudjuk, fel tudunk-e még kelni.
Minden a ti kezeitekben van.
Ó, Isten, ó, Isten
ó, Isten, ó, Isten!*

8 *Én Istenem, én Istenem
irgalmazz nekünk
ó, Isten, ó, Isten
szánj meg minket
én Istenem, én Istenem
én Istenem!*

D

Te, Mobutu – YO MOBUTU

(Eredeti kongói vallási ének dallamára)

*Te, Mobutu
tiltsd meg Bobinak^{*}
hogy elevickéljen a
konferenciára
(mert) én, Monsengwo, nem hagyom
magam elcsábítani.
Én csupán egy pap vagyok.*

---

^{*} Bobi Mobutu elnök felesége.

Mobutu

*Mobutu ngala
Tshisekedi muluba
és Nguz?^{*}
Ő egy rabszolga – család nélkül.*

Mobutu kis fej – MOBUTU MOTU MUKE

(Egy shabai forradalmi ének dallamára)

*Mobutu kis fej
kis nyak
olyan lábakkal, mint az
égett fatörzs
(aki) nem akar távozni a hatalomból.*

Jöjjetek és lássatok

(Francia nyelvű dal egy cserkész ének dallamára)

Refrén: *Oh! Jöjjetek és lássatok (2x)
Mobutu Kongó gyilkosa!*

*Megölte, megölte a harcosokat (2x)
Mobutu Kongó gyilkosa!
Kifosztotta (2x) országunkat (2x)
Mobutu Kongó gyilkosa!
Ellopta (2x) javainkat (2x)
Mobutu Kongó gyilkosa!
Megszegett (2x) minden egyezséget (2x)
Mobutu Kongó gyilkosa!*

---

^{*} Tshisekedi és Nguz emigrációban élő ellenzéki politikusok. Tshisekedi 1992 után újra szerepet vállalt a Mobutu-érában, Nguz viszont kitartott az emigrációban. A ngala és a muluba törzsek neve.

Ki pusztítja el Zairét – BANANI BABEBISA ZAIR OYO

(Egy kongói forradalmi ének dallamára)

*Ki pusztítja el Zairét?
Mobutu, a sírásók mestere!
Ő maga az ország
a pénz sírásója
Mobutu, a sírásó!*

HERMANN RÓBERT

„A tábornok úr kézipénztára”¹

Görgei Artúr tábornok nevéhez a közvéleményben és az áltörténelmi irodalomban hosszú időn át kapcsolódott az „áruló” jelző. Az árulási legendát több-kevesebb vehemenciával hirdető nézetek legfeljebb abban tértek el, hogy Görgei a harminc ezüstpénzes Júdások, vagy a szenvedélyes árulók közé tartozott-e. Az előbbi nézet képviselői hosszan bizonygatták, hogy Görgeit az oroszok 1849 júliusától kezdve folyamatosan megvesztegették, s például a Rüdiger tábornok által ajándékba küldött díszes pisztolyok csöveibe százas bankók voltak elrejtve. A pénzdíjas árulásra ugyan sem akkor, sem később nem sikerült bizonyítékot lelteniük, legfeljebb azt emlegethették, hogy a tábornok augusztus 14-én felvett kétezzer forintot a tábori pénztárból a saját fizetéseként, majd miután ennek jelentős részét szétosztotta tisztjei között, előbb 500, majd 600 aranyat kapott Paszkevicz hercegtől.² Az árulási nézet képviselői szerint Görgeinek kutya kötelessége lett volna nemcsak főbe lőnie magát a fegyverletétel után, de előtte (vagy utána) még éhen is halni.

A tábornoknak persze voltak pénzügyei, még ha ezeknek nem is nagyon volt közük az áruláshoz. Ezek a pénzügyek pedig jól nyomon követhetők abból a kis pénztárkönyvből, amelyet a Hadtörténelmi Levéltár 1848–1849-es gyűjteménye őriz. A cérnával összefűzött nyolcadrét alakú könyvecske a *Kiadási könyv – Tábornok úr kézipénztára* címet viseli.³

A szabadságharc folyamán az illetmények első nagyarányú rendezésére 1848 decemberében került sor. Ezt az tette szükségessé, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány rendelete következtében ekkor egységesítették a magyar hadseregben szolgáló különböző típusú alakulatok illetményeit. (A honvédek és az önkéntesek ugyanis magasabb illetményt kaptak, mint a cs. kir. hadseregből átkerült seregálog- és huszárczredek). Az illetményrendezéskor a vezérőrnagyok (altábornagyok a honvédségnek ekkor még nem volt) háborús időszakban, a pótlékokkal együtt havi 1000, összesen 12 000 forint fizetést kaptak. Egy hadnagy havi fizetése a pótlékokkal 63 forint volt. (Igaz, a tábornokok száma a 170 000 fős legmagasabb létszám időszakában sem haladta meg a harmincat.)⁴

¹ A forrásközlemény az OTKA F 013416. kódszámú, Görgei Artúr 1848–49-es iratainak összegyűjtését célzó pályázati támogatásával készült.

² A nyugtát másolatban és átiratban közli Kacziány Géza: Görgeiről második könyvem. Budapest, é. n. [1936.] 2. és 43. A Görgey által kapott pénzekre lásd Görgey Artúr: Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1988. II. k. 437., 490–492.

³ HL 1848–1849. 51/39. 387–430. f.

⁴ Az illetményekre lásd Gelich Rikárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Budapest, é. n. II. k. 61–67.

Görgei kis pénztárkönyve az 1849. január 5–június 12. közötti, valamivel több, mint öt hónap időszakból tartalmazza a tábornok és környezete kiadásainak listáját. Erre az időszakra esik Görgei téli hadjárata, a kápolnai csata, a tavaszi hadjárat, Buda visszavétele és Görgei hadügyminiszteri működésének kezdete. A pénztárkönyvet nagyjából a tábornok segédtsíjára, az előbb hadnagyként, majd főhadnagyként, végül századosként szolgáló Duka Tivadar vezette. Külön jegyezte fel a kiadásokat és a bevételeket. Az említett időszakban a tábornoki kézipénztárnak összesen 11 304 forint 22 krajcár bevétele volt. A kiadások kiszámolása már nehezebb feladat. Duka ugyan akkurátusan összeadta a tételeket, de az időnkénti törlések, no meg a sajátos pénzrendszer miatt (egy forint nem 100, hanem 60 krajcár volt), becsúsztott egy-két összeadási hiba a számításba. Az első, április 15-i összesítésnél a 2992 forint 39 krajcár helyett 2982 forint 9 krajcárt mutatott az összesítés, azaz Duka 10 forint 30 krajcárral kevesebb kiadást számolt. A júniusi összesítésnél már nagyobb volt az eltérés, 10205 forint 59 krajcár szerepel a 10307 forint 24 krajcáros tényleges kiadás helyett, s ez bizony 102 forint 35 krajcár, majdnem egy gyalogsági százados egy havi illetménye. A sok javítgatás miatt persze nem nagyon csodálkozhatunk az elvétésen, legfeljebb azon, hogy további 1059 forint 30 krajcár kiadás után a hiány nem 62 forint 37 krajcár, csupán 48 forint 53 krajcár.

A kiadások között igen jelentős tétel, 303 forint 6 krajcár az, amit a tábornok és környezete szivarra költött. Az öt hónap alatt 22 alkalommal vásároltak füstölőnivalót. A darabszámot nem lehet megállapítani, de a négy szám szerinti tételnél is összesen 1400 darab szivar szerepel. Görgei szenvedélyes tubákos volt, erre összesen 4 forint 50 krajcárt költött. Az élet egyéb élvezetei sem voltak idegenek a tábornoktól és a főhadiszállás tisztjeitől. A téli hadjárat kezdetén Rétságán két forint értékű fekete kávét fogyasztott a tisztikar, s majdnem ekkora összegért hörgöltek a feketelevest a Besztercebányáról való kivonulás előtti napokban is. Február 5-én Lőcsén a vacsorára és egy ős kisüttetésére 1 forint 20 krajcárt fizetett ki Duka. (Ezen a napon ünnepelték meg Görgei születésnapját.) Február 12-én Kassán a tábornok színházban volt, a páholy 6 forintba, a színházi cukrászdában elfogyasztott sütemény 56 krajcárba került. Február 18-án a színházban már hat páholyt vett ki a főhadiszállás, ezúttal 36 forintért, az esti bál pedig 50 forintba került. (A színházi szolgák is kaptak összesen 1 forint borralvót.) Március 3-án (ezen a napon váltották le Tiszafüreden Dembinskit a fővezérségről) 2 forint 12 krajcár értékű citrom szerepel a számadásban. Március 7-én 3 forintért szalámit, 3 forint 25 krajcárért süteményt, 2 forint 20 krajcárért sajtot, újabb 1 forintért citromot, 2 forintért rumot, és 5 üveg tokaji bort (darabját 1 forint 12 krajcárért) vásárolt a főhadiszállás. A borok királya igencsak jól eshetett a tiszteknek, mert 10-én újabb 5 forint értékű tokaji szerepel a kimutatásban. Március 15-én némi tubák és szivar mellett 1 forint 24 krajcár értékű csokoládé segített felmelegíteni a főhadiszállás fagyoskodó tisztjeit. Március 21-én Miskolcon volt a főhadiszállás, cukrászat (5 forint 36 krajcár), tea (10 forint) és csokoládé (2 forint 24 krajcár) található a kiadások rovatában. A miskolci cukrászok megnyerhették a tábornok tetszését, mert 24-én újabb 2 forint 54 krajcár szerepel „cukrász” bejegyzéssel a pénztárkönyvben. Április 1-jén Egerben

40 krajcár értékben narancsot és citromot fogyasztott a tábornok és környezete. A tavaszi hadjárat időszakában a tábori körülmények között költeni sem nagyon ért rá a főhadiszállás; április 4-e (a tápióbicskei ütközet) és 14-e között igen ritkások a bejegyzések. „Rum és sütemény” bejegyzéssel legközelebb május 26-án, Buda bevétele után találkozunk.

Május végén Görgei Dukát Debrecenbe küldte, hogy készítse elő az ő utazását. (Elképzelhető, hogy ő kísérte Görgei feleségét az ideiglenes fővárosba.) Erre mutat, hogy a kiadások között szerepel „cbéd, fagylalt, borralaló” bejegyzés alatt 23 forint, a tábornoknének 100 forint, valamint június 2-án 2 forint értékű mézeskalács. Görgei Budapestre történő visszatérése után egy színházi páholy 5 forintos költségével találkozunk. A tábornok – valószínűleg az állandó ünnepléseket unva – immáron nem lovon, hanem fiákeren közlekedett; június első napjaiban majdnem minden napon szerepel egy vagy több fiáker költség.

Február 14-én fogporra költöttek 14 krajcárt. Március 18-ára ez elfogyott, mert 1 forint 16 krajcár értékben szerepel a kiadások között az újabb adag. A fogapolásra utaló következő tétellel már júniusban találkozunk: Görgey Kornél alezredes, a tábornok unokaöccse kapott 50 krajcárt fogkefевásárlásra.

A tábornoki kézipénztár kisebb-nagyobb kölcsönökkel kiegészítette a pénz-zavarba került tiszteket: összesen 600 forint értékű kölcsön szerepel a kimutatásokban.

Kémeknek adott pénzzel egyetlen egyszer, március 14-én találkozunk; igaz, ez viszonylag jelentős összeg, 70 forint. Ezen kívül titkos kiadás egyetlen alkalommal, május 6-án szerepel a pénztárkönyvben.

Május 26-án Görgei 100 forintot adományozott az ostrom alatt megsebesülteknek a kézipénztárból.

Fürdőre, szappanra és „mosdási eszközre” összesen 13 forint 15 krajcárt költött a főhadiszállás (a fogport és Görgey Kornél fogkefét ide nem számítva). A mosdási költségek 279 forint 3 krajcárt tettek ki. Igen jelentős összeget, közel 15%-ot képeztek a szállásköltségek és különböző borralalók (1434 forint, 7 krajcár). Ennek az összegnek több, mint egynegyedét három helyen fizették ki. Február 3-án Vihodnán a háziúr 100, 25-én Mezőkeresztesen az ottani szállásadó 50, március 10-én az egyeki házigazda összesen 241 forint 9 krajcárt kapott. A főhadiszállás gavadériáját jelzi, hogy április 1-jén szó nélkül kifizettek két eltűnt gyertyatartót és egy ollót a háziaknak. Az összeg többi része a cselédségnek, inasoknak, kocsisoknak, háziasszonyoknak, szakácsnéknak és szakácsoknak, szolgálóknak és szobalányoknak kifizetett borralaló volt. A kutatónak legfeljebb az út szejét a fejébe, milyen szolgálatokat teljesíthettek azok a szobalányok, akik egyetlen estéért 10 forint jutalomban részesültek.

Hasonló jellegű okmányt eddig kettőt ismerünk. Ezek Bem tábornokhoz kapcsolódnak. Anton Kurz, a tábornok század titkára készített egy-egy kimutatást a tábornok 1849. február 24–március 3., illetve március 7–27. közötti kiadásairól. Ezek részletesebb bejegyzések, azonban sokkal rövidebb időt fognak át.⁵

⁵ Közli őket Jakab Elek: Bem tábornok irataiból. Hazánk. Szerkesztette Abafi Lajos. I. k. 1884. 255–257.

A szöveget az eredetihez közlítő helyesírással közöljük. A neveket az első előfordulás helyén jegyzeteljük. Sajnos néhány, többször előforduló nevet (Böhm, Káplár, Korcsák, Bán, Kelcz, Bodenburg, Vittenberg) nem sikerült beazonosítanunk.

Kiadási könyv
Tábornok úr kézipénztára

Bevétel	Rf	xr
jan. 5-n	100	
-"- 9-n	100	
-"- 19-n	100	
-"- 29-n	200	
Február 1-én (Soupper) ⁶	50	
-"- 5-n	100	
-"- 12-n Eperjes	200	
-"- Kassán	500	
-"- Miskolc	500	
Pistától	150	
Mart. 16. Neuling	100	
Pistától ⁷	700	
oldal	2800	
Áthozatott	2800	
Kövesden	300	
	3100	
azaz háromezer egy száz ft. pengőben. Deménd, ápr. 16-n. 849.		
T. Duka ⁸		
Ápril 16-n kivettem	1000	
-"- 19. szivart átadt.	4	22
-"- 20. Lizi ára ⁹	200	

⁶ Soupper Sándor (1824–1879), kilépett cs. kir. hadnagy, a szabadságharcban honvéd vezérkari őrnagy. Várfogságot szenved, 1850-ben szabadul. Életrajzát lásd Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. 2. kiadás. Budapest, 1987. 295. (a továbbiakban: Bona 1987.)

⁷ Görgey István (1825–1912), Görgei Artúr öccse, ügyvéd, honvédszázados, a július 2-i csatában az 51. honvédszászlóalj parancsnoka. Besorozzák. Életrajzát lásd Bona Gábor: Kosuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 236. (a továbbiakban: Bona 1988.)

⁸ Duka Tivadar (1825–1908), ügyvéd, 1848-ban a pénzügyminisztérium fogalmazója, november 1-től hadnagy, parancsőrtszt, január 9-től főhadnagy, június 26-tól honvéd százados Görgei oldalán. Emigrál, angol katonaeorvos lesz. Őrnagyként nyugalmazzák. Életrajzát lásd Bona 1988. 184–185.

-n- 28. Komáromba	1000	
Máj. 7-n Óbudán	1000	
15 Óbudán	1000	
25. dto.	1000	
29-n	1000	
június 7. és 11.	2000	
	11304	22

Kiadás	Rf	xr
jan. 4. István fogadóban ¹⁰	1	
-n- Vácon gyertya (1 sz.)	60	40
-n- szivar	4	48
-n- tubák		36
-n- mosóné 4 sz. a.	1	12
-n- házfelügyelő	20	
-n- írnok	15	
-n- fűtő	5	
-n- kapus	5	
Rétságon feketekávé	2	
Szolgáló	2	
Gazdasszony	20	
Szolga	1	
Nagyoroszi kovács (2 sz.)	3	51
Gazdasszony	10	
Szolgáló	5	
két kisleány	4	
Ipolyság Böhmnek	50	
Oldal	211	7
Áttétel	211	07
Cselédnek	5	
Magyarat ¹¹ : inas	3	
Léván: conto 3. sz. a. ¹²	3	03
-n- zsebbeli ¹³	3	36

⁹ Valószínűleg lónév.

¹⁰ Az Emmerling (korábban István Főherceg) fogadóban volt Csány László kormánybiztos szállása. Ma V. ker. Akadémia u. 1. Görgei főhadiszállása az Angol Királyné fogadóban volt. Ma V. ker. Vigadó tér 1.

¹¹ Magyarán

¹² Léván Görgei szállása az ún. Benkő-házban volt. Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika. I–III. k. Budapest, 1885–1888. I. 152. (a továbbiakban: Görgey István)

¹³ borra való

Báton gazdasszony	10	
-"- szolgáló	2	
Selmec: Tábornok úr 5 legényének 2 pftjával fél óra	10	
-"- mosóné	1	
-"- szekeressknek borraivaló	1	
-"- kovácsnak (6.)	3	39
-"- kerékgyártó (7. sz.)	2	
-"- szivar (8. sz.)	10	
-"- 9 hajdúnak	11	
Beszterceén contó (9. sz.) ¹⁴	1	19
Átteendő	277	44
Áttétel	277	44
Beszterce: szappan		6
-"- istálló költség 10. sz-		55
-"- Tóth János kocsisnak	2	
-"- ulánusnak	1	04
Jan. 24-n. káplárnak fél óra 9-24-ig	3	
-"- 25 ollóköszörülés		20
-"- ruhajavítás		10
-"- contó 11. sz.	1	48
23. & 25. fekete kávé	1	36
-"- Birsynek ¹⁵ előlegezett ételére	7	
-"- 25. vacsora és bor	1	56
-"- Janónak ¹⁶	2	
26-n házmester	5	
-"- szobaleány	5	
-"- szolgáló	2	
Oldal	311	39
Áttétel	311	39
27-én Oszada: szobaleány	5	
-"- szakácsné	5	
-"- szolgáló	2	
-"- előfogatosok	1	
29. Rózsahegy: contó (12. sz.)	2	07

¹⁴ Besztercebányán Görgei szállása a püspöki palotában volt. Dr. Zípcser Keresztély András naplója 1848. november 14–1850. január 7-ig. In: Jurkovich Emil: Történeti tárczák. Besztercebánya, 1910. 97.

¹⁵ Birsy József (1816–1888), cs. kir. főhadnagy a 33. (Gyulai) gyalogezred 3. zászlóaljában, október 15-től honvéd százados, november végétől Görgei segédtszjtje, február 14-től őrnagy, március 7-től a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóaljának parancsnoka. Világosnál kapitulál. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 113–114.

¹⁶ Görgei szlovák inasa

-n- egy gránatosnak		20
-n- gyufák		10
31-n Szentmiklós ¹⁷ 5 hajdúnak	17	
-n- -n- szolgáló	6	
-n- -n- fűtő	4	
Febr. 1-n. hámrparatúra, 13. sz.	1	56
-n- gazdasszony	15	
-n- szakácsné	5	
-n- szolgáló és 2 szolgál	6	
-n- kovács és kerékgyártó		34
Oldal	382	46
Áttétel	382	46
Febr. 1-n. Tóthnak ¹⁸ Zulag ¹⁹	2	
-n- Bánnak -n-	2	
Pistának -n- ²⁰	2	
-n- contó 14. sz.		59
-n- húshoz hozzá fizettem	2	56
-n- clőfogatosok	1	
3-n Vichodnán: a házi úr[na]k ²¹	100	
-n- cselédjceknek	12	
-n- 9 granátosnak 5 napra 15. sz.	8	05
Lucsivnán: cselédcknek	10	
Csörtörtök ²² : clőfogatos	1	20
5-én Lőcsén proclamát[ió]k ²³ 16.	15	
1-én szivar (de Srach)	15	

¹⁷ Liptószentmiklós

¹⁸ Talán Tóth József őrmesterről van szó, aki 1849. január 22-től hadnagy, március 8-tól főhadnagy, április 17-től százados volt a feldunai, majd VII. hadtest vezérkaránál. Életrajzát lásd Bona 1988. 612. A másik lehetséges személy Thot Antal (1824–?), cs. kir. hadnagy volt, akit december 12-én főhadnagyi rangban áthelyeztek a feldunai hadtest törzséhez. A szabadságharcban honvéd vezérkari százados volt, várfogságot szenvedett, 1854-ben szabadult. Életrajzát lásd Bona 1988. 604.

¹⁹ pót díj

²⁰ Itt valószínűleg nem Görgey Istvánról van szó, mert ő ezekben a napokban Guyon Richárd czredes déli hadoszlopánál tartózkodott, s éppen kanyarós beteg volt. Görgey István I. 175–182.

²¹ Duka Tivadar szerint Görgei február 1–3. között Vihodnán ínlázban feküdt. Hermann Róbert: Duka Tivadar visszaemlékezése. Fons, 1997/2. 170.

²² Csütörtökhely

²³ Görgei 1849. február 4-én kiáltványt intézett a Szepesség lakosságához, s ebben semlegesre, a nemzetiségi és vallási gyűlölködés elkerülésére szólította fel őket. Magyar fordításban közli Görgey István I. 188–189.

5-én vacsora és őz kisüttetésc ²⁴	1	20
6. cselédnek	5	
-"- mosóné		40
-"- kovács		40
<u>Oldal</u>	564 ²⁵	46
<u>Áttétel</u>	564	46
Febr. 7-n Szepesváralján, istálló contó 17.	5	26
-"- cselédnek	5	
8-n ételért		58
-"- bor és víz (Eperjesen)	13	
-"- előfogatosok	1	
-"- szivar		24
-"- kesztyű	1	24
-"- 10. Pfeffermünzl ²⁶ 1.08.	1	52
-"- szakácsnak konyhaköltség	20	
szűcsnek 18. sz.	2	
szivar (19. szám)	20	
gyújtó cszköz		40
két skatulya		16
febr. 9-n istálló contó 17. szám	2	14
-"- káplárnak máig	3	
-"- mosóné		40
-"- két gomb az atillára 20. sz.	1	20
-"- Tomsitsnak ²⁷	4	
<u>Oldal</u>	644	58 ²⁸
<u>Áttétel</u>	644	58
febr. 11. Mednyánszky (főpap) ²⁹	50	

²⁴ Bizonytalan az olvasat. Február 5-én Lőcsén bállal ünnepelték meg Görgei születésnapját. A bál közben érkezett a hír a branyiszkói hágó bevételéről, s ezt követően a tisztek „azon módon lakk-topánban és báli kesztyűben” indultak meg a Branyiszko felé. Görgey István I. 192–193.

²⁵ Helyesen: 562

²⁶ Helyesen: Pfeffermünze, azaz borsmenta.

²⁷ Tomsits István, parancsőrtsízt, főhadnagy (százados?), talán azonos azzal a Tomsits Istvánnal (1826–1883), aki a kiegyezés után kataszteri felmérési felügyelő volt. Életrajzát lásd Szinnyci József: Magyar írók élete és munkái. XIV. k. Budapest, 1914. 297. hasáb.

²⁸ Helyesen 647 ft. 44 krajcár. (Az összeadásnál az áthozatban szereplő 46 krajcárt nem adták össze, s a krajcárok összeadásából e nélkül származó 4 forint 58 krajcár helyett 2 forint 58 krajcárral számoltak.)

²⁹ Mednyánszky Cézár, báró (1824–1857), lelkész, 1849. január 5-én Vácott csatlakozik a fel-dunai hadtesthez, tábori lelkész, majd a hadügyminisztérium hadlelkész osztályának vezetője. Emigrál, öngyilkos lesz. Életrajzát lásd Báró Mednyánszky Cézár az 1848/49. évi honvéd-

-"- szakács (Eperjcs)	30	
-"- 2 ínas	30	
-"- 2 szolgáló	5	
-"- 2 fűtő	4	
-"- szobaleány	10	
-"- Valentsik hajdú	2	
-"- tizedes	4	
-"- raboknak	5	
-"- hajdúnak, ki a forspontor ³⁰ hozta		20
-"- borra és vízre	1	
12-n tejfel		24
-"- páholy (Kassán)	6	
-"- cukrász (színház)		56
-"- Villaxnak ³¹ (az előleg)	50	
-"- mosóné		30
-"- borraival az őzért		20
Oldal	845 ³²	28
Áttétel	845	28
fcbr. 14-n reggeli	1	54
-"- 15. cselédnek máig	7	
-"- istálló contó	3	38
-"- mosóné		21
-"- fogpor		14
-"- szűcsnek 22. sz.	2	
-"- 18. kesztyűsnek		24
-"- csizmadia		10
-"- színház (6 páholy)	36	
-"- ebéddekért	20	
-"- bála 25. sz.	50	
-"- óráért (Neulinger) 26. sz.	85	
-"- színház szolgálk	1	
-"- mosóné		30
-"- huszárnak borraivaló	1	

hadsereg főpapjának emlékezései és vallomásai az emigrációból. Angolból fordította, és kiegészítésekkel ellátta. Dr. Óvári-Avary Károly. Budapest, 1930.; Zakar Péter: Egy forradalmár pap Görgei táborában. AETAS, 1992/1–2. 136–149.

³⁰ clófogator

³¹ Villax István (1826–1861 után), ügyvéd, nemzetőr őrmester, 1848. december 28-tól honvéd hadnagy és segédtsitz Görgei mellett, 1849. január 9-től főhadnagy, majd százados, a fel-dunai hadsereg vezérkaránál. Besorozzák, 1854–1859 között hadnagy a cs. kir. hadseregben. Életrajzát lásd Bona 1988. 646. és 782.

³² Helyesen: 844

-"- Kassán 2 házmester	20	
oldal	1074	39
oldal	1074	39
febr. 20-n szolgáló	4	
-"- 2 szobalcány	10	
-"- fűtők	2	
-"- cseléd	1	
-"- asszonynak (pántlika)	10	
-"- Garadnán (32. szám)	50	
-"- 22. Aszalón cseléd	5	
-"- szíjjártó és kovács (27. sz.)	6	17
-"- Tábornok úr (Unterschill) ³³	100	
-"- 2 ebéd a cassinóban	3	
-"- előfogatosok borralaló	1	
-"- szivar (28. szám)	15	
-"- Kassán placat ³⁴ (29. sz.)	12	
-"- lóvasaltatás (30.)	1	32
-"- Zihrer őrnagy ³⁵ (31.)	45	
Oldal	1340	28
Áttétel	1340	28
23-n Miskolc, cseléd ³⁶	11	
-"- nyeregjártó	1	36
24-n Zihrer őrnagy a zenekar[na]k (33. szám)	20	
-"- Káplár[na]k 9-23-ig	3	
-"- Janónak (utójaig) ³⁷	2	

³³ Unterschill, Karl. Azonos Franz Weisszel, Franz Messenhauser segédtsíjtjével, a VII. hadtestben szolgáló két századnyi német légjő parancsnokával, aki honvéd századosként emigrált, 1861–1862-ben az amerikai polgárháborúban a 61. virginiai gyalogezredben, az északi hadseregben szolgált. Életrajzát lásd Bona 1988. 658.

³⁴ Ez valószínűleg Görgei dátum nélküli, február 17–18. körül Kassa város lakosaihoz intézett kiáltványa lehetett, amelyben bejelentette, hogy a feldunai hadrest elhagyja Kassát. Fényképmásolatban közli Hermann Róbert: „Ez volt az év! Csudáknak éve!” Az 1848–1849 évi forradalom és szabadságharc dokumentumai Dobák Géza gyűjteményéből. Budapest, 1994. Mellékletek.

³⁵ Zihrer, Josef (1810–?), cs. kir. főhadnagy a 39. (Dom Miguel) gyalogezred 3. zászlóaljában. 1848. október 19-től a 39. honvédzászlóalj századosa, 1849. január 16-tól a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóaljának őrnagyja. Március 7-től betegszabadságon van, a szabadságharc végén a hadügyminisztérium tábornoki osztályán szolgált. Várfogságot szenved, 1856-ban kegyelmet kap. Életrajzát lásd Bona 1987. 341–342.

³⁶ Duka és a pénztár czeiben a napokban némi késéssel követte Görgeit. A tábornok 23-án már Mezőkeresztesen volt. Görgey István I. 245–246.

³⁷ ti. a hónap végéig

-"- Pokróc (Pista)	9	
-"- Neulinger ³⁸ -előleg (34. sz.) megfizetve	100	
-"- Tábornok úrnak	50	
25-n Keresztessen ³⁹ a háziúr[na]k	50	
-"- -"- cselédnek	5	
-"- reggeli	2	58
27. előfogatos (Tábornok)	5	
-"- mosóné	1	45
-"- csizmadia		40
28-n szivar (35. sz.)	6	40
Oldal	1609	07
Áttétel	1609	07
febr. 28. conto (36.)	45	32
-"- Kellner	5	
Szoba contó (37.)	18	
Mart. 3. szivar	2	46
-"- rapé ⁴⁰		36
-"- 2 sonka		48
-"- catarzeltli [?]		48
-"- citrom	2	12
-"- 5-n gyertya	1	40
-"- gyufa		05
-"- mosóné	2	24
-"- előfogatosok	4	
-"- 7-n szalámi	3	
-"- kártya	1	20
-"- sütemény	3	25
-"- sajt	2	20
-"- citrom	1	
-"- rhum	2	
Oldal	1706	03
Áttétel	1706	03
tokaji (5 üveg 1 f. 12 xr-ral)	6	
asztali bor T[isza]füreden	3	
istálló contó (38. sz.)	1	36
dto. (Bán, Egyek) ⁴¹		24

³⁸ Neulinger, Gustaw Adolf (1816–?), kilépett cs. kir. tisz, 1848 júniusában önkéntes a Lo Presti szabados csapatban, majd a 13. (Hunyadi) huszárezredben, 1849. jan. 16-tól százados, parancsőtiszt a feldunai hadtestnél, márciustól újoncozási és pótlóvázási felügyelő Miskolcon. Életrajzát lásd Bona 1988. 438.

³⁹ Mezőkeresztesen

⁴⁰ burnót (tubák)

10-n Egyck, háziúr (39. sz.)	241	09
-"- szivar (Tercy)	4	30
-"- tokaji (Margitta)	5	
-"- Káplárnak 17 napra	3	24
Polgár: szivar 250 ⁴²	6	15
12-n útiköltség Aulich ⁴³ futárja[na]k ⁴⁴	6	
egy levéllel küldöttnek	1	
14. cselédség Nagyfaluba	20	
NB. Ottenberg[nc]k mint futár[na]k ⁴⁵	10	
15-n chocolate	1	24
-"- rapé		24
-"- bőr, 2 nadrágra	12	
-"- szivar 42. sz.	45	
(hivatalos) zempléni (41. szám)	40	
oldal	2103 ⁴⁶	09
Áttétel	2103	09
Mart. 17-n. szabónak nadrág bőr. ⁴⁷	3	
-"- cselédnek Gesztj [sic!]	10	

⁴¹ A VII. hadtest március 8–9-én tette át főhadiszállását Egyckre. MOL Görgey-lt. b/29. fasc. Az 1848/9. évi magyar „feldunai”, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Arthur, Gáspár, s utóljára Pöltenberg tábornokok) eredeti elnöki levelező-jegyzőkönyve. No. 8.

⁴² A VII. hadtest március 11-én tette át főhadiszállását Polgárra. HL 1848–49. 16/595. Másolat. MOL Görgey-lt. b/35. fasc. Az 1848–49. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti hadparancs jegyzőkönyve. Dispositions Protokoll No. 411.

⁴³ Aulich Lajos (1793–1849), cs. kir. alezredes a 2. (Sándor) gyalogezredben, ezredes, hadosztályparancsnok a feldunai hadseregben, 1849 márciusától vezérőrnagy, a II. hadtest parancsnoka, július 14-től a Szemere-kormány hadügyminisztere. Az aradi vértanúk egyike. Életrajzát lásd Bona 1987. 95–96.; Az aradi vértanúk. Szerkesztette Katona Tamás. Budapest, 1979. I. k. 29–30.

⁴⁴ Valószínűleg ez a futár hozta Aulich március 9-én Tiszafüreden kelt jelentését. Ennek kivonatát ismerjük: „Jelentés a helyreállítandó valki átkelőhíddal kapcsolatban tett felderítésről. – Kérdés, hogy a 7. hadtest lőszertartalékja nem kap-e további rendelkezést?” MOL Görgey-lt. b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pöltenberg tábornokok) eredeti igatókönyve [sic!]. No. 654. Iktatva márc. 11-én.

⁴⁵ Az iratok tanúsága szerint Görgei ezen a napon egy jelentést küldött Vetter Antal fővezérnek és hármat Mészáros Lázár hadügyminiszternek Debrecenbe. Az előbbi kivonatos magyar fordításban közli Görgey István II. 41. Az utóbbiakat lásd MOL HM Ált. 1849: 6536–6537., 6843.

⁴⁶ Helyesen: 2113, a NB-vel jelölt tétel valószínűleg utólag került az oldalra, s így kimaradt az összedrásból.

⁴⁷ ti. lovagló nadrágra való bőr

-"- asszonyosság (Térey)	10	
-"- kémeknek 40. sz.	70	
-"- bor és pálinka (az úton)		36
-"- savanyúvíz s bor, Miskolc	2	
-"- szivar (250)	23	30
15-n Tábornok úr 3 legényének febr. 15-től mart. 15-ig	12	
18-n ebéd a casinóban	3	54
Sóos Borbála		
-"- vacsora	3	
-"- tábori üveg		48
-"- fogpor	1	16
19-n ebéd és reggeli	4	10
Oldal	2247	23
Áttétel	2247	23
Mart. 19-én istálló contó (43. sz.) ⁴⁸	4	15
-"- vacsora	2	30
-"- 20-n ebéd		22
Janónak fél óra	2	
sarkantyú	1	05
gyertya	1	
Halzsír		06
Kis Kálmán temetése ⁴⁹ (44.)	2	

⁴⁸ Március 19-től Duka és a pénztár megint Görgői főhadiszállásától távol tartózkodott. Görgői főhadiszállása március 19-én Vattán, 20-án Mezőkövesden, 21-én Dormándon, 22-29-én Kerecsenden, 30-án Halmajon, 31-én Gyöngyösön volt.

⁴⁹ Kiss Kálmán (23 éves, római katolikus, nőtlen, Sáros megyei, orli születésű), zempléni önkéntes lovas nemzetőr hadnagyot. Klapka még 1849 januárjában futárként küldte Görgőihez, de útközben Sáros megyében Semsey Vilmos szolgabíró letartóztatta, majd rögtönítélő bíróság által halálra ítélte. Kis megszökött a fogságból, de mintegy 4000 pengő forint értékű készpénze, két lova, szekere és minden ruhája Semsey és Medveczky által elkoboztatott. Kiss kártérítést kért az OHB-től, s az március 3-án utasította Szemere Bertalan főkörmánybírtost, hogy „mihelyt a harcviszonyok változtával Sáros megye az ellenségtől megtisztul, az érdeklét panaszt szigorúan megvizsgálni s a folyamodó kárának megtérítéséről intézkedni szíveskedjék.” Kiss Kálmán 1849. március 10-én Szentmihályon egy Görgői nevűben, Klempai Vilmos névre kiállított, általa hamisított nyílt rendelettel megjelent a Dessewffy grófi család tisztartójánál, és 2000 forint hadisarcot követelt tőle. Amikor a tisztartó ennek kiszolgáltatására nem volt hajlandó, azzal fenyegette meg, hogy a 4. (Sándor) huszárezred 300 emberével tér vissza, s 10 000 forintnyi kárt okoz velük. A helység előljárói gyanúsának tartották viselkedését, ezért Szeremlei Györgynek, a szabolcsi szabadosapat főhadnagyának közreműködésével elfogták és Polgárra akarták kísértetni. Kiss ezután szökni próbált, de elfogták, s átadták a katonai hatóságnak. Vallomásaiban elmondta, hogy Sáros megyében szenvedett kárát akarta pótolni a „schwarzgelb” Dessewffy birtokán. „Folyó évi febr. 22-én Miskolcon voltam Görgői tábornok úrnál és kértem tőle Sáros megyei káromra nézve kártalaní-

Előfogatosok	1	
21. szakács	2	
gazda (Miskolc)	5	
Hajdú	3	
Rabok	2	
ebéd	3	45
fa	3	36
bőrnadrágmossatás		40
mosóné		20
oldal	2282	02
Áttétel	2282	02
jutalomdíj (45. sz.)	20	
cukrász	5	36
vendégglő	7	16
4-szer thea	10	
szíjjártó		40
szalámi	2	24
kcsztyű	1	40
chocolate	2	24
gyertya	2	
24-n cscléd (Miskolc)	10	
Kempelen ⁵⁰	150	20
cukrász	2	54
27. bor és víz	2	
kovácsmunka		24
oldal	2499	40
Áttétel	2499	40
27. legényeknek hús és kenyér	2	

tást. Ő engem a Honvédelmi Bizottmányhoz utasított, melynek panaszomat előadjam, és melytől ügyem eldöntését várjam. Erre azt feleltem, ha ezt tudom, hogy ily úton kaphatom csak meg káromat, még akkor, midőn Sárosba egy szakasz huszárral a tábornok úrtól fentebb említett két Semsey és Medveczki elfogatására kiküldtettem, magamat a Semseyk jószágából önhatalmílag kártalanítottam volna. Erre a tábornok úr azt felelte, hogy jó volt nem tenni, mert olyan tettesre főbelövés a büntetés.” A Gózon Lajos őrnagy vezette hadbírótság Kiss Kálmánt kötél általi halálra ítélte, ezt Poeltenberg ezredes kegyelem útján főbelövésre változtatta. Görgői megerősítette az ítéletet, s azt március 13-án reggel 5 órakor végrehajtották. MOL H 2. OHB-iratok 1849: 2771., HL 1848–49. 20/501, a–c. – Az esetet némileg eltorzítva leírja Görgey István II. 39–41. Szerinte az illető (nem nevezi meg Kisst) kormánybiztosnak adta ki magát, s egyszer már Sáros vármegyében hasonló önkényeskedései miatt elfogták, de akkor Görgői szabadon engedte, azzal, hogy még egyszer ne kerüljön a kezébe.

⁵⁰ Kempelen Károly (?–1857?), a Hunyadi-szabadsapat lovasságának hadnagy, majd főhadnagy az ebből szervezett 13. (Hunyadi) huszárezrednél, 1849. februárjától al-, március 12-től főszázados, Görgői segédtisztje. Besorozák. Életrajzát lásd Bona 1988. 307.

házmesternének költségül	5	
Janónak kenyérre és húsrá	2	
28-n előfogat Kerecsendre s vissza	3	
M[ező]kövesden útiköltség (Pichl és Kelcz)	2	35
29-n lóvasaltatás (46. sz.)	1	
31-n -"- Egerben (47. sz.)	10	
Harsányban borra való		30
Ápril 1-n előfogat Harsányból Miskolcig és vissza	3	
Harsányban cseléddek	5	
Miskolcon a cselédségnek	15	
dto. ételekért	2	46
az asszonyiségnek	20	
Oldal	2571	31
Áttétel	2571	03 ⁵¹
Ápril 1. 2 elveszett gyertyatartó s egy ollóért	3	
1 előfogat Miskolctól Egerig és 2 Kövesdről Egerig	5	
2-n Kelcznek (40. sz.)	150	
fördő		24
narancs és citrom		40
szálláscsináló	1	
3-n fürdő	1	10
asszonyiségnek	100	
előfogat Gyöngyösről Bicskérc s vissza	6	
Janónak 7-ig Löhnung ⁵²	1	40
Pistának (ételre)	1	
cukrász	1	
kártya		40
kovács		18
szivar	4	
Oldal	2846	55 ⁵³
Áttétel	2846	55
Eger. szalámi	2	
gyertya	1	
mosóné		30
patikába (ló orvosság)		46
Pistának zulang mart 31-ig	2	
hájra és sóra		15
Janónak Zulang 31-ig	2	
Löhnung 11-ig		50

⁵¹ Tollhiba 31 helyett.

⁵² zsold

⁵³ Helyesen: 2847 ft. 23 krajcár. Az összeadási hiba az áttételnél szereplő tollhibából fakad.

az asszonyiségnek 30 xr-ban	50	
előfogat Gyöngyöstől Gödöllőig ⁵⁴	4	40
Ordonánc ⁵⁵ és cselédeknek mart 31-ig	10	
cselédeknek s háziúrnak	2	
szivar (200)	11	
kocsmácontó	2	
14 olló		40
oldal	2936	36
Áttétel	2936	36
szabónak	1	40
csizmadia	1	12
mosóné	1	04
háziaknak borraaló	4	
Ápr. 15-n Bőhmért (49. sz.)	28	23
istállócontó	2	19
4 f[on]t háj	1	55
Bánnak máig	2	
Káplárnak máig 1-től	3	
összes kiadás	2982	09
fordíts		

Befejezés	Ft	xr	Ft	xr.
Bevétel			3100	
Kiadás	2982	09		
kölcsön	92		3074	09
Marad készpénzben			25	51

Azaz huszonöt ft. és ötvenegy xr. pengőben, melyeket átszolgáltattam.
Deménden, április 15-n 1849.

Duka főhadn[agy]

	Áttétel	2982	09
Április 16-n	Deménd, cselédek	20	
	Tábornok úrnak	100	
	conto (51.)	29	07
	szivar	6	
	rapé		14
	szíj a csizmán		20
	óraüveg és nadrág ⁵⁶		

⁵⁴ Ez már április 7-én lehetett.

⁵⁵ parancsór(tiszt)

⁵⁶ Nincs összeg.

	Meschede ⁵⁷ (52. sz.)	250	
	Bodenburg (53. sz.)	30	
	Hankovics ⁵⁸ (54. sz.)	37	
	szobalcány Léván	10	
	szakácsné -"-	10	
	2 hajdú -"-	10	
	szolgáló -"-	5	
	látcsótok	2	34
21.	Koltán szobalcány	10	
	oldal	3502	24
	szakácsné	5	
	Lajospusztán	10	
22	szolgálók Perbetén	5	
	gazdasszony -"-	20	
	Benkőnek ⁵⁹ (55. sz.)	100	
	contó (56. sz.)	3	54
28-n	tábornok úr (Andrássy) ⁶⁰	100	
	Toni (57.)	500	
	savanyúvíz		58
	óraüveg		30
	szivar (Prager)	8	30
30-n	gombkötőmunkák (58.)	5	
Máj. 1.	kardszj (59. sz.)	8	
	lóorvosság	2	
	cseléd	5	
	oldal	4276	16

⁵⁷ Meschede (Meséde), Johann (1804–?), cs. kir. alszázados, 1848 októbertől főszázados, 1849. január 1-től őrnagy, a 60. (Wasa) gyalogezred 1. zászlóaljának parancsnoka. Április végétől lévai kórház- és térparancsnok. Komáromban kapitulál. Életrajzát lásd Bona 1987. 235.

⁵⁸ Hankovics György (1812–?), szolgabíró, 1848 szeptemberétől nemzetőr-, novembertől honvéd százados, 1849. április 12-től a feldunai hadsereg hadbiztosa, május 25-től őrnagy, május–júniusban a tábori vésztorvényszék elnöke. Besorozzák, de mint alkalmatlant elbocsátják. 1852-ben várfogságra ítélik, 1856-ban szabadul. Életrajzát lásd Bona 1987. 168–169.

⁵⁹ Benkő Rudolf (1824–1897), cs. kir. főhadnagy, a szabadságharcban honvéd vezérkari őrnagy, várfogságot szenved, 1856-ban szabadul. Életrajzát lásd Bona 1987. 106–107.

⁶⁰ Andrássy Gyula, id., gróf (1823–1890), liberális politikus, 1847–48-ban Zemplén vármegye országgyűlési követe, 1848–49-ben főispánja, honvéd ezredes, a Szemere-kormány konstantinápolyi megbízottja. Emigrál. 1858-ban hazatér, 1867-től magyar miniszterelnök, 1871-től a Monarchia közös külügyminisztere. – Andrássy ekkor parancsőrtisztként szolgált Görgei mellett.

	Áttétel	4276	16
	két szobalcány	20	
	ételre	5	
Máj. 2-n	Tatán cselédség	30	
	Tábornok úr	100	
	contó (60.)	45	48
	két kefe	2	
	széna és zab	3	12
	szivar (500) Weisz ⁶¹	21	15
	óráért Jóska számadása	1	
	sarkantyú -"-	1	40
	ruhajavítás -"-	3	40
	ruhamosás -"-	2	56
	dto. -"-		30
	hat ordonánc egy óra	12	
	Káplár fél hó	3	
		4528	17
	Áttétel		
	Kocsis és (Jakab) 4 ft.	6	
	inas	2	
3-n	Karván, zene és cseléd	10	
	szivar 61. sz.	56	36
	Kovácsiban (cseléd)	15	
5-n	Korcsák (-"-)	100	
	kocsmái contó	2	
	Trager -"-	1	
6-n	Tábornoknének	500	
	titkos kiadás (Aulich)	50	
	mosdócszköz	13	15
	ebéd (62. sz.)	50	
	zenészek	5	
	Kellner	2	
	2 nyakravaló	5	
	nadrágtartó	1	45
	egy tucat [olvashatatlan rövidítés]	3	
	oldal	5350	53
		5350	53
	Lisznyay ⁶² (63. sz.)	70	

⁶¹ Valószínűleg a szivar márkájáról, és nem névről van szó.

⁶² Lisznyay (Damó) Kálmán (1823–1863), költő, a Tizek Társaságának tagja, Petőfi barátja, 1848 októberétől 1849 februárjáig Erdélyben harcol, 1849. március 14-től a VII. hadtest tábori történetírója.

Máj. 8-n	ebéd (64.)	46	
	Kellner	4	
	Janó és Pista	3	
	zenészek (Ferdin[ánd] husz[árczred]) ⁶³	19	
	Kempelen (nyergek)	200	
	Kesztyű	1	
	Gyurka Pestre menet.	2	
	számadás (65. sz.)	36	
	Bodenburg (66.)	31	
	Laszlovszky ⁶⁴ szakácsné	20	
	házmester	10	
	szolgáló	5	
	kocsis	5	
	ebéd	3	
	contó (67.)	14	40
	<u>Korcsák (68.)</u>	<u>200</u>	
	<u>oldal</u>	<u>6020</u>	<u>33</u>
		<u>6020</u>	<u>33</u>
	borravaló (Kászonyi ⁶⁵ kocsisa)	1	
	fésű		40
	csizma	15	
	nadrágmosás	1	30
	Tábornok úr (a püspökért)	10	
	harisnya	5	
	szalagok	2	36
	Pistának c hó 15-ig	6	
	Jánosnak dto.	6	
	konyhaköltség (69.)	239	55
	Schrödl hajós (70)	100	
	rapé	3	
	lóvasaltatás (Pista)	1	36

⁶³ A 3. (Ferdinand d'Este) huszárczred a III. hadtestben szolgált.

⁶⁴ Görgői főhadiszállása 1849. május 6-ig a Városmajor melletti Remete-fogadóban volt. Ekkor az ellenség felfedezte ezt, s ezért a főhadiszállást dél körül áthelyezték a hátrébb lévő Laszlovszky-majorba (ma XII. ker. Zugligeti út 58.) Budavár bevételének emlékeztet 1849. Szerkesztette Katona Tamás. S. a. r. Hermann Róbert, Pelyach István és Tirts Tamás. Budapest, 1989. 89. és 566.

⁶⁵ Kászonyi József (1810–1888), cs. kir. őrnagy, 1848. október 20-tól honvéd alezredes a 3. (Ferdinand d'Este) huszárczredben. 1849. január 23-tól ezredes, ezred- és dandárparancsnok a bácskai hadosztálynál, majd a III. hadtestben. Április 30-tól a hadtest lovashadosztályának parancsnoka, június 20-tól a II. hadtest parancsnoka. Komáromi kapituláns, emigrál. Életrajzát lásd Bona 1987. 193.

	egy huszár (Molnár ⁶⁶ parancsa)	5	
20-n	Kempelen (apró költség)	100	
22-n	Tábornok úr (Hcl.)	50	
		6567	50
		6567	50
	Ko[r]csák (71. sz.)	100	
	cselédsgének a Sváb-hegyen (72. sz.)	61	
	óracsínálás	1	30
	a létrák átvitelénél költség	2	
	Kuppirecz (Sturm)	100	
26-n	Kempelen (73.)	200	
	Jóskának (15-ig)	2	
	Számadás (74.)	2	52
	Tomala (75.)	20	
	Konyhaköltség (76.)	146	30
	Generális úr	200	
	sapka	6	30
	kesztyű	2	15
	nyakravaló	1	40
	sarkantyú	3	
	lóvasaltatás		30
	háj		30
		7418	07
		7418	07
	A sebesülteknek	100	
	fiacre és költség	6	40
	rhum és sütemény	1	36
	aláírás a sebesült. (sürgős)	5	
	arcképek	3	
	szivartárca	5	
	Toni (77.)	100	
28.	Kempelen	100	
29.	Vacsora	5	18
	csákófedő	3	30
	Leffter ⁶⁷	200	
	táska	6	
	fiacre	4	

⁶⁶ Molnár Ferdinánd (1802–1869), kilépett cs. kir. hadnagy, 1848. június 19-től a 3. honvéd-zászlóalj főhadnagya, szeptember 15-től százados, novembertől őrnagy, 1849. március 22-től alezredes, Vetter, majd Görgei szárnysegéde, június 28-tól honvéd ezredes, a hadügyminisztérium elnöki osztályának vezetője. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 244.

⁶⁷ Lefter László (1802–?), volt cs. kir. hadapród, legmagasabb rangja honvéd százados Görgei tábornoki irodáján. Életrajzát lásd Bona 1988. 368.

30.	Szolnok forspont	6	51
	reggeli	3	45
	borravaló	1	45
		7870 ⁶⁸	22 ⁶⁹
		7870	22
30-n	borravaló	1	30
	Sz[ent]miklós ⁷⁰ ebéd s bor	8	
	clőfogát s borravaló	12	
	Újszállás ⁷¹ clőfogát	7	30
	borravaló	1	
	bor s savanyúvíz		50
	Karcag clőfogát	6	
	borravaló	5	
	Nádudvar clőfogát	6	
	vacsora	5	
	borravaló	5	
	Szoboszló clőfogát	6	
	borravaló	5	
	Debrecen – clőfogát, b[orra]v[aló]	10	
	reggeli	2	15
	fördő	3	
	szivar	5	40
		7960	07
		7960	22 ⁷²
	Janó (élelemre)	2	
	mézeskalács	1	
	ebéd, fagyalt, borr[avaló]	23	
	hat lovas ordonánc	12	
	két kocsis és Jakab	12	
	Káplár	6	
	Janó május utójáig	2	
	Jóska d[ct]to.	2	
	tábornokné (ezüstpénzb[en])	100	
	istállókötség april s május hora (78.)	59	24
	<i>Útiköltség Debrecenből</i>		
2-n ⁷³	szivar	4	42

⁶⁸ Helyesen: 7970, de az egyik 100 forintos rételet (Kempelen) már az összeadás után írták be az oldalra.

⁶⁹ Helyesen: 32.

⁷⁰ Törökszentmiklós

⁷¹ Kisújszállás

⁷² Helyesen: 7.

	cseledtség	5	
	mézeskalács	2	
	bor és savanyúvíz	2	15
		8193	43
		8193	43
	előfogat Debrecenből Szoboszlóig	5	30
	borraivaló	4	
	Szob - Nádudvar	6	
	borraivaló	6	
	Nád[udvar] - Kardczag	7	12
	vacsora	4	
	borraivaló	4	
	Karc[zag] - K[is]újszállás	7	12
	borraivaló	4	
	K[is]újsz[állás] Sz[ent]miklós	8	30
	borraivaló	4	
	reggeli	1	20
	Sz[ent]miklós - Szolnok	7	58
	reggeli	3	30
	borraivaló	5	
	Pesten fiacre	3	
	fördő	2	15
		8277	10
		8277	10
	Tábornok úr	30	
	Bán	10	
	páholy	5	
	dto.	1	
	vacsora	5	34
	fiacre	13	
	reggeli (gőzös)	5	
5-n	Kempelen	30	
6-n	Komárom, cukrász	5	30
	hajós Kellner	5	
	Győrött ⁷⁴ borraivaló	4	

⁷³ Görgei június 3-án még Debrecenben volt, s csak ezen a napon indult vissza Pestre. Görgey István II. 395. és Irmédi-Molnár László: Felsőszopori Tóth Ágoston honvédeztredes, a XIX. századbeli magyar térképezés úttörőjének élete és működése. A Térképészeti Közlöny 8. számú külömfüzete. Budapest, 1938. 116.

⁷⁴ Görgei 1849. június 5–6-án járt Győrben, hogy a nyári hadjárat haditervét Klapka György vezérőrnaggyal, Komárom erődje és a Duna jobbparti erők parancsnokával egyeztesse. Az egykorú feljegyzés szerint a Fehér Bárány vendéglőben szállt meg, s 6-án reggel 3-kor utazott Komáromba. Lengyel Alfréd: Győr 1848/49-es eseményei egy ismeretlen napló tükrében.

	Tábornok úr	300	
jún. 7.	Számadás a hajón reggeli 9 óráig Nro	47	46
	cbéd a hajón 79.	40	28
	zenészek (dto)	4	
8-n	Kempelen	100	
		8883	28
		8883	28
8-n	3 fiacre	12	
	Görgői Cornél ⁷⁵	300	
	szivar	2	30
		2	30
	Zuber őrnagy úr ⁷⁶ által egy szepesi polgár[na]k	42	
	Kempelen költsége	100	
	savanyúvíz, bor	1	
	cbéd s borraivaló	5	
	rhum s scmlyc	2	
9.	cbéd s borraivaló	5	
	ruhamosás	1	46
	Tábornok úr 166. sz. fiacrenk 9- és 8-ra	20	
	bor és vacsora	5	
	nadrágmosás	1	30
		9383	44
		9383	44
10-n	Tábornok úr	50	
	fiacre	2	
	ruhamos[ás] Nro. 81.	246	15
	fiacre	3	
	vacsora s borraivaló	5	
	Tábornok úr fiacere	10	
	inasnak borraivaló	5	
11.	zenészek	10	
	nyergek Nro. 82.	75	

Arrabona, 1961/3. 137. Klapka tévesen azt írja, hogy június 7-e után találkoztak Győrben. Memoiren von Klapka Georg April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850. 58.; Klapka György: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Budapest, 1986. 148.

⁷⁵ Görgy Kornél (1819–1897), Görgői Artúr unokatestvére, cs. kir. százados a 9. (Miklós) huszárezredben, november 26-tól őrnagy, dandárparancsnok, április 12-től a feldunai hadsereg törzsnél szolgál, július 20-tól honvéd alezredes. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 163.

⁷⁶ Zuber Antal (1816–1908), kilépett nemesi testőr, honvéd alezredes, a feldunai hadtest tábori térparancsnoka, 1849. június 16-tól a hadügyminisztérium rendőrségi és térparancsnoksági osztályának főnöke. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 343–344.

	Asbóth ⁷⁷	310	
	Soldos számadása (83.)	54	
	szivar (84.)	32	
12-n	zenészek	10	
	istállókötség Kelcz beszámolója szerint	10	
		10205	59
	nadrágmosság	1	30
	ruhamosság		
	NB. Komáromban az atillára galambkosár		

(Innen két oldal üres)

	Összehasonlítás		
	Kiadás	10195	59
	Kölcsönök	617	
	Kézpénz	442	30
	összeg	11255	29
	bevétele	11304	22
	pótlandó	48	53
	T. Duka		
	jún. 12-n. 849.		
	Kölcsönök		
	őrmester Bran.	10 ft.	
	Hruby ⁷⁸	10 ft.	
	dto.	10	
jún. 12.	Albert őrnagy ⁷⁹	100	

⁷⁷ Valószínűleg Asbóth Sándor (1810–1868), mérnök, 1848. december 9-től honvéd mérnök-kari százados, április 20-tól őrnagy, június 12-től a kormányzóelnöki hivatal katonai irodáján vezetője, július 16-tól alezredes. Emigrál, az amerikai polgárháborúban dandártábornok, majd címzetes vezérőrnagy. Életrajzát lásd Bona 1987. 94. és Bona Gábor: Az 1848/49-es honvédhadsereg Zala megyei születésű tisztjei. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848–1849. Szerkesztette Molnár András. Zalacgerszeg, 1992. 10–11.

⁷⁸ Hruby Gyula (1826–1849), cs. kir. hadnagy, 1848. októbertől főhadnagy a 3. (Ferdinand d'Este) huszárezredben, 1849. január 9-től al-, január 15-től főszázados, Görgői parancs-értisztje. Haynau 1849. augusztus 20-án Temesvárott kivégezteti. Életrajzát lásd Bona 1988. 273.

⁷⁹ Nyilvánvalóan nem Albert Ignácról (Anzelm) (1819–1893) van szó, mert ő ekkor még csak százados volt, s Kmety György ezredes június 13-án javasolta őrnagyi kinevezését. A névazonosság, illetve hasonlóság alapján szóba jöhetne Franz Albrecht főhadbiztos (1799–?), de neki nem volt katonai rangja; Albrecht Frigyes Vilmos (1823–?), de ő ekkor már alezredes volt, végül Albrich Károly őrnagy, (1812–?), aki május végétől szolgálaton kívül volt. A legvalószínűbb közülük Albrecht Frigyes Vilmos személye. Életrajzát lásd Bona 1987. 89.

	Melczér	10	
	Bakody ⁸⁰	22	
	Taund	10	
	Hannenheim ⁸¹	40	
	Vittenberg	10	
	Kempelen maj. 6-n	100	
	~~dto. 28-n~~	~~100~~	
	dto	5	
	Kempelen (páholy)	100	
	~~dto. jún. 8.~~	~~100~~	
		617 ft ⁸²	
	Villax	50 ft.	
	Korcsák	4	24
	Bayer ⁸³ szivar	7	
	Görgei Cornel fogkefe		50
	Kempelen máj. 6-n	100 ft.	
	Görgei Cornel	300	
	Super ⁸⁴ {?}	10	
	dto	100	
	Kempelen máj. 20-n	100	
	Kempelen 26-n	50	
	Leffter	50	
	Károlyna[k] Kempel[en]	5	
	Kempelen	5	
	~~dto. fiacre~~	~~10~~	
28-n	Kempelen	100	
	~~dto. Kempelen~~	~~5~~	
	Kempelen páholyok	100	

⁸⁰ Bakody Tivadar (József) (1825–1911), orvos, 1848. szeptembertől a világosi fegyverletételig parancsőrtiszt Görgei mellett, előbb hadnagyi, 1849. január 20-tól főhadnagyi, majd századosi rangban. Életrajzát lásd Bona 1988. 86.

⁸¹ Hannenheim János (József) (1831–?), cs. kir. hadfi a 4. (Sándor) huszárczredben, 1848. október 4-től hadnagy, december 23-tól főhadnagy, 1849. február 9-től alszázados. A nyári hadjáratban Görgei parancsőrtisztje. Besorozzák, cs. kir. vezérőrnagyi rangig emelkedik. Életrajzát lásd Bona 1988. 251.

⁸² Helyesen. 627.

⁸³ Bayer József Ágost (1821–1864), kilépett cs. kir. hadnagy, 1848. szeptember 20-tól honvéd vezérkari főhadnagy, október 20-tól százados, november 18-tól őragy, 1849. január 15-től alezredes, a feldunai hadtest vezérkari főnöke, április 17-től ezredes, a feldunai hadtest vezérkari főnöke. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 100–101. és Villányi András: Bayer ezredes. Budapest, 1937.

⁸⁴ Lásd a 6. jegyzetet

	Kölcsönök		
	Swartz ⁸⁵		
	Hannenheim (nyugta)	40	
	Bakody dto.	22	
	Vittenberg futár (nyugta)	10	
	Taund	10	
	Villax	10	
	Soupper	100	
	Gnaedige ⁸⁶	50	
	Majer Káplár	10	
	Armin (Kemp.) ⁸⁷	35	
	Kelcz költsége	10	
	összes	92 ⁸⁸	
	azaz kilencvenkét forint pengőben T. Duka		

[A következő oldalon a feljegyzések többsége ceruzás, erősen elmosódott, a nevek emellett át vannak húzva]

Kölcsönök		
Kemp[elen] május 5-n	40 ft + 5 + 2	
Bakody [?]	5 C[onventions] + 11 fr.	
?	5	
?	10 + 2	
Bayer szivar, arckép [?]	3	23
Pista bandage ⁸⁹ 48. sz., Schwartz	2	48
vaesora	1	36
Pálkövi	20	
Bakody		5
? máj. 14.	25	
?	30	
?	20, dto. 20 = 40	
Hannenheim	1	
?	20	
? máj. 10		
? máj. 10		
Vittenberg futár	10	

⁸⁵ ceruzával

⁸⁶ kegyelmes [asszony] – valószínűleg Görgei felesége

⁸⁷ Görgey Ármin (1812–1877), Görgei Artúr bátyja, kilépett cs. kir. hadnagy, honvéd őrnagy, különítményparancsnok, majd alezredes, a feldunai hadsereg vezérkari főnöke. Várfogságot szenved. Életrajzát lásd Bona 1987. 162. – A Kemp. valószínűleg Kempelen rövidítése.

⁸⁸ Az összeadásban csak a tintával írott, s át nem húzott sorok szerepelnek.

⁸⁹ kötés

Kempel[en]	15 ft.	5
dto.	22 ft.	20 xr.
dto	100	
Bestätige den Empfang ⁹⁰		
Kempelen R[i]tt[mei]ster		
Lumniczer ⁹¹ előfogat	1	
Taund	10	
Villax	10	
Soupper	100	
Gnacd[igc]	50	
Majer Káplár	10	
Kelcz számadásra	10	

Levéltári rövidítések

- 1848–49. HL Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai.
 Görgöcylt. MOL P 295. A Görgöcylsalád levéltára Görgöcyl Artúr gyűjtemény.
 HL Hadtörténelmi Levéltár (Budapest)
 HM Ált. MOL H 75. Hadügyminisztérium Általános iratok
 MOL Magyar Országos Levéltár (Budapest)

⁹⁰ Az átvételt tanúsítom.

⁹¹ Lumniczer Sándor (1821–1892), orvos, 1848 augusztus végétől honvéd fő-, 1849. február-tól a feldunai hadtest törzsorvosa, június 1-től a hadügyminisztérium egészségügyi osztályának vezetője. Életrajzát lásd Zétény Győző[–Antall Lajos]: A magyar szabadságharc honvédorvosai. Budapest, 1948. 167–168.

CSEPELI RÉKA

Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez

Eötvös József életművében köztudottan kiemelkedő helyet foglal el az a széleskörű levelezés, amelyet kora számos európai gondolkodójával folytatott. Ez a jelentős külföldi levélváltás az 1850-es évektől, az *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című mű megjelenését követően nagyobb lendületet kapott.¹ Az eötvösi életművet és a magyar politikai gondolkodást egyaránt meghatározó államtudományi munka magyar és német nyelven közel egy időben látott napvilágot, szerzőjét e két nyelvterületen egyaránt ismertté téve. Eötvös azonban arra is törekedett, hogy az Uralkodó Eszméket más európai országok politikatudományok iránt érdeklődő közönségével is megismertesse, s ezen törekvése nyomán levelezése is újabb színnel gazdagodik. Az 1850-es évektől kezdve külföldi levelezőpartnercinek írott sorait a szövetségkeresés, az elszigeteltségből való kitörés igénye inspirálja.

A polgárosodás összeurópai törvényszerűségeinek elemzése, a bajok forrásainak vizsgálata vezetik el Eötvöst a franciaországi helyzet tanulmányozásához. Azon alapelvek felismerése, hogy a bajok nem a fennálló viszonyokból, hanem a francia forradalom szülte alapelvekből származnak, egyértelművé teszi Eötvös számára, hogy „azok a tévedések, amelyek Franciaországból terjedtek el világszerte, csak Franciaországban igazíthatók ismét helyre...”² A közelmúlt francia történelmének és adott politikai helyzetének az elemzése tehát központi helyet foglal el Eötvös államelméleti fejtegetéseiben és a polgárosodással kapcsolatos reflexióiban. A kora Franciaországának társadalmi és politikai helyzetét behatóan tanulmányozó Eötvös az *Uralkodó Eszmék* első kötetében – amely alig valamivel az 1851. december 2-i államcsínyt megelőzően kerül kiadásra –, voltaképpen megjósolja a zsarnokság (vagy ahogyan az alábbiakban közölt 1865-ös levélben ő írja: a Caesarizmus) újabb győzelmét. A kora problémáira választ kereső, a polgárosodás törvényszerűségeit, pontosabban annak forrásait kutató Eötvös elemzéseinek fő színtere Franciaország. Érthető tehát az a törekvése, hogy államtudományi művét a francia közönség előtt is ismertté tegye. Francia forrásból kiinduló összeurópai problémákról értekezik, művéről szeretne tehát francia ítéletet hallani. Ezzel az igyekezettel magyarázható, hogy 1853-tól kezdődően kora számos prominens politikus-gondolkodójával igyekszik kapcsolatot teremteni. 1853-ban Charles de Montalembert-hez, 1854-ben François Guizot-hoz

¹ Concha Győző: Eötvös József és a külföldi kritika. Budapesti Szemle 134. 135. k.

² Az idézet Eötvös 1854. június 15-i Charles de Montalembert-hez írott leveléből származik. In: Eötvös József: Levelek. Magyar Helikon, Budapest, 1976. 244. (a továbbiakban: Levelek)

intézett leveléből (melyhez mindkét esetben csatolta művének egy-egy példányát) egyértelműen kitűnik, milyen rendkívüli jelentőséget tulajdonított az *Uralkodó Eszmék* franciaországi megjelentetésének. Az 1858. júliusi keltezésű Tocqueville levélből megtudjuk, hogy Eötvös a *Demokrácia Amerikában* és a *Régi Rend és a Forradalom* szerzőjének is elküldte munkáját.

Az 1848-as forradalmi hullám emlékét feldolgozni igyekvő liberális generáció, voltaképpen országhatároktól függetlenül, ugyanazokra a kérdésekre keresi a választ. Az egész 19. századot meghatározó liberális gondolkör valamennyi dilemmája egyetlen hatalmas kulcskérdés különböző leágazásait jelenti: hogyan lehet a Forradalom vívmányait érvényre juttatni, de végzetes következményeinek kiküszöbölésével.

Az állam-társadalom-egyen háromszög újragondolására irányuló törekvések három fő kérdés körül csoportosulnak: Miként lehet megfékezni a demokratikus szenvedélyeket, azaz hogyan lehet elkerülni egy újabb forradalmat? Miként lehet egy egyénekből összetevődő társadalmat összetartani, azaz mi az a kohéziós erő, amely az egyént kiszakítja azon végzetes elszigeteltségből, amely a mindenható állammal szemben tehetetlenné teszi? S miként lehet megvalósítani az egyenlőség eszméjét anélkül, hogy a „többség zsarnokságának” csapdájába esnénk? Eötvös pontosan ugyanazokra a kérdésekre keresi a választ, mint azok a kortárs francia liberális gondolkodók, akikhez levélben is fordul. A forradalomtól való félelem valamennyiük eszmerendszerének meghatározó eleme. A demokráciát mint megváltoztathatatlan ténytet fogadják el, veszélyekre azonban minduntalan felhívják a figyelmet.

Az állam-társadalom-egyen kapcsolatháromszög újradefiniálásának igénye vezeti el Eötvöst a katolikus liberalizmus igazságainak felismeréséhez. A vallás kérdése az egész 19. századi francia gondolkodás meghatározó eleme: olyan kohéziós erő, amely képes az egyénekre széthulló társadalmat egyben tartani. Az állam és az egyház szétválasztásának igénye Eötvös liberális államelméletének is alapfeltétele. Leginkább ezen a ponton kapcsolódik programja a Montalembert által vallott nézetekhez. A „szabad egyház szabad államban” francia katolikus liberális jelmondata az eötvösi koncepciónak is alapeleme, az egyházi és a világi hatalom szétválasztása a polgári szabadság garanciájaként jelenik meg. Eötvös és Montalembert 1853-ban kezdődő és 1869-ig tartó levelezéséből kiolvasható az az eszmei közösség, amely kettejüket bensőséges barátságba fűzte.

Eötvös Guizot-val fenntartott kapcsolata más természetű. A polgárkirályság egész ideje alatt vezető politikai szerepet játszó, a liberális eszmék gyakorlatban való érvényesítésén fáradozó tudós politikushoz intézett, az alábbiakban közölt Eötvös-levél mélyszéles tiszteletet sugároz. Hangvétele Szalay László két, 1847-ben, illetve 1849-ben Guizot-hoz intézett levelére emlékeztet.³ Guizot az 1848-as forradalmi hullámot követően elsőként ismeri fel annak a liberális egyensúlykere-

³ A levelek eredeti változatban a párizsi Levéltárban (Archives Nationales) mikrofilmen olvashatók (jelzetük: AP 42.276 No.), a tulajdonos Schlumberger család előzetes hozzájárulásával. Waldapfel Eszter „Szalay László két levele Guizot francia külügyminiszterhez” című tanulmányában (Magyar Tudomány, 1967. 807–809.) közli a leveleket.

sésnek a szükségességét, amelynek Eötvös államtudományi művét szenteli. Ennek lényege az a gondolat, hogy a polgári fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges nyugalom intézményes garantálásához új, racionális alapokra kell helyezni a politikát. A keresztény civilizáció és a haladás feltétlen hívként Guizot az európai és a francia civilizáció történetével olyan kérdést világít meg, amely a 19. századi szabadelvű gondolkodásra rányomja a bélyegét, hiszen Condorcet-val kezdődik a modern polgári gondolkodásnak az a szakasza, amely az emberiség feltartóztatatlan fejlődésének és tökéletesedésének eszméjét tűzi zászlájára. Ez a meggyőződés táplálja azt a széleskörű történelmi érdeklődést, amely az egész századot jellemzi. Eötvös maga is tervezi a keresztény civilizáció történetének megírását. Az ehhez a műhöz gyűjtött anyagot végül az *Uralkodó Eszmékbe* szövi bele.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő öt, Eötvös által Charles de Montalembert-hez, illetve az 1854-ben Guizot-hoz írott levele a dijoni levéltárban (Archives Départementales), illetve a burgundiai La Roche en Brenil-ben található Montalembert kastély igen rendezetlen levéltári anyagában található.⁴

Concha Győző Eötvös és Montalembert barátságának szentelt tanulmánya bevezető soraiból értesülünk arról, hogy Concha maga segédkezett a Montalembert-örökös Vicomte de Meaux birtokában lévő Eötvös, illetve az Eötvös Loránd tulajdonában lévő Montalembert levelek kicserélésében. Concha tanulmányában 12 levélről szól, csodálkozását fejezve ki a levelek csekély száma fölött. Jegyzeteiben felsorolja azon Eötvös-levelek dátumait, amelyek a Montalembert választlevelekből rekonstruálhatók. E szerint a feljegyzés szerint Eötvös leveleiből legalább hat hiányzik: „1853. január 15-i levele, melyről Montalembert 1853. március 24-i levele emlékezik; ennek a levélnek hiánya különösen sajnálatos, mert ezzel ajánlta művét, »A XIX. század uralkodó eszméit« Montalembert-nek...”⁵ A továbbiakban Concha tudósít még a következő hiányzó Eötvös levelekről: 1859-ben írott levele, melyről Montalembert 1859. április 23-i levelében ad hírt; 1861. október 14-i és 1862. február 20-i, a Montalembert-rel való személyes találkozást követő két levele; illetve említést tesz egy 1865. szeptember 19-i levélről, melyre

⁴ A kastély levéltári anyagát 1929-ben egy lengyel kutató, R. Przelaskowski rendezte, és sajnálatos módon a Montalembert család egyes tagjai is ellátták jegyzeteikkel a kéziratos katalógust. Ezt az anyagot voltaképpen folyamatosan mikrofilmre rögzítik a dijoni levéltárban, újrendezésére azonban nem kerül sor. Az alábbiakban közölt Eötvös-levelek a következő katalógusszámok alatt szerepelnek: az 1859-es levél: Doss. No. 657. pp. 815–816.; az 1863-as, 1865-ös és 1866-os levelek: Doss. No. 702–703. Az 1853-as levél a *Külföldi levelezés I. (Correspondance étrangère I.)* felíratú kartonban található. Az 1854-es keltezésű Guizot-hoz írott levél Montalembert kísérőlevelével együtt a katolikus liberális gondolkodó Guizot-val folytatott levelezésének része. (A 702-es és 703-as katalógusszám alatt több más magyar levelezőpartner sorait is megtaláljuk: gróf Mailáth György, Kelemen Klezsó József, báró Jósika Miklós, Irányi Dániel, gróf Nádasdy Ferenc levelei mellett a Magyar Tudományos Akadémia különböző értesítési is szerepelnek a gazdag magyar vonatkozású levéltári anyagban, melyet Montalembert 1861-es magyarországi utazásáról készült naplóbefjegyzései is gazdagítanak.)

⁵ Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. 2. változatlan kiadás, Szt. István Társulat Bizománya, Budapest, 1922. 2.

Montalembert szeptember 29-i levelében hivatkozik. Az alábbiakban közölt levelek között szerepel az 1853-as és az 1859-es levél, melyekről Concha említést tesz. Az 1861. októberi, illetve az 1862. februári levelet elsőként Balog József közölte.⁶ Ami a Concha által szintén említett 1865. szeptember 19-i levelet illeti, a dijoni levéltárban egy 1865. szeptember 17-i keltezésű levél található. Mivel igen kicsi a valószínűsége annak, hogy Eötvös két nap elteltével újabb levelet írt volna Montalembert-nek, feltételezhető, hogy Concha pontatlanul közölte a dátumot.

Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez

I. Az eredeti francia szöveg

Pesth, Uj - piacz No 10. 15/1 53.

Monsieur le Comte

Dans les derniers jours, j'avais le plaisir de lire votre excellent ouvrage sur les intérêts catholiques. Les vues élevées dans ce livre sur l'influence que l'église romaine a exercé sur le développement de notre civilisation, comme celles sur les conséquences que la grande scission dans l'église a produit sur la liberté civile, sont tout à fait les mêmes que j'ai mis dans mon ouvrage „Sur l'influence des idées dominantes sur l'É[!]tat” publié en hongrois en 1851. Cette conviction commune m'engage à la liberté de vous présenter la traduction allemande de mon ouvrage, lequel ne vous est pas connu certainement et dont le second et dernier volume sera achevé bientôt.

Daignez y voir une preuve, que les vérités prononcées par vous avec tant de courage et d'énergie sont reconnues d'ailleurs, et accepter ce témoignage de véritable estime de Votre

dévoué serviteur

Baron Joseph Eötvös

Fordítás franciából

Pesth, Uj - piacz No 10. 15/1 53.

Gróf úr!

Az elmúlt napokban alkalmam volt olvasni az ön kiemelkedő munkáját a katolikus érdekekről. Az ebben a könyvben kifejtett nézetek a római katolikus egyház civilizációnk fejlődésére gyakorolt hatásáról, csakúgy, mint a nagy egyházszakadásnak a polgári szabadságot érintő következményeiről, meggyeznek az

---

⁶ Balog, Joseph: Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines Ungarischen Staatsmannes. Pester Lloyd, 1939. Ez a két levél később Eötvös leveleinek 1976-os kiadásában is szerepel. Levelek 336–338., 349–351.

általam írott „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című, 1851-ben magyarul kiadott munka gondolataival. Ez a közös meggyőződés késztet arra, hogy bátorkodjam említett munkám német fordítását önnek bemutatni, mely mű ön előtt még bizonyára ismeretlen, és amelynek második és egyben utolsó kötetét hamarosan befejezem.

Méltóztassék e munkában annak bizonyítékát látni, hogy az ön által annyi bátorsággal és energiával kimondott igazságok másutt is elismerésre találtak, és fogadja őszinte tiszteletem tanújelét

az ön alázatos szolgálja
Báró Eötvös József

II. Az eredeti német szöveg

Pesth 18/1 859

Verhrter Graf!

Ich habe G[ra]f Károlyi der sich eben in Paris befindet gebethen Ihnen ein Exemplar meiner letzten Schrift die eben in Deutschland erschienen ist zu übergeben. Obwohl dieselbe einen speziellen Gegenstand behandelt, so ist doch dieser so äußerst wichtig, daß ich mir schmeichle meine Arbeit werde Ihrer Aufmerksamkeit nicht unwürdig sein, und so mehr als diese Schrift blos die practische Anwendung jener in meinem grösseren Buche ausgesprochenen Grundsätze enthält, mit welchen Sie großen Theils einverstanden sind.

Außerdem habe ich in diesem Fall noch eine Bitte an Sie. Gf Károlyi kann Ihnen über die Preßverhältnisse in welchen wir uns befinden reichliche Aufklärungen geben. Die Ursache warum ich meine Schrift im Ausland erscheinen ließ liegt darin, weil dieselbe als das gegenwärtige System bekämpfend in der Monarchie nicht hätte erscheinen können. Mit dem Erscheinen ist aber noch sehr wenig gewonnen wenn die Zirculation des Buches nicht gestattet wird, und bei den Grundsätzen die ich in demselben aufstelle ist es sehr zu befürchten daß die Regierung die hiezu nothwendige Einwilligung nicht gewähren werde. Das einzige Mittel in dieser Hinsicht einen Einfluß auf ihre Entschließungen auszuüben besteht in der Journalistik des Auslandes. Bei der großen Empfindlichkeit welche unsere Regierung für fremdes Urtheil immer an den Tag legt, und den sonderbaren Wunsch im Ausland für freisinnig zu gelten, wird kein Buch verbotnen, welches in Ausländischen Organen besprochen worden ist. Ich habe das mal zweimal, an meinem Buche über die Herrschenden Ideen, und an eine Broschüre im J. 52 erfahren. Wenn es Ihnen möglich wäre etwas dafür zu thun daß man meine Schrift in einigen englischen Blättern bespricht, und ihre conservative Tendenz hervorhebt so würden Sie jener Partei die in unserem Staate die Interessen der Freiheit und Ordnung vertritt einen großen Dienst erweisen. Von einer Besprechung in Frankreich, kann nicht die Rede sein, auch würde eine solche besonders wenn sie günstig wäre, für den Augenblick in Österreich eher einen schlechten Widerhall hervorbringen.

Ich hoffe daß Ihnen die officielle Mittheilung Ihrer Wahl zum Mitgliede der ungarischen Academie zugekommen ist. Dieses Institut besteht noch zu kurz um in der Wissenschaft jenen Rang einzunehmen wie die französische Academie; nehmen Sie diese Wahl nicht als litterarische Auszeichnung, sondern als einen Beweis der hohen Achtung und Sympathie, welche ein Volk für Sie empfindet, welches selbst bei Männern der Wissenschaft vor allem den Character ehrt. Sie glauben kaum welchen Eindruck Ihre Débats sur l'Inde auf alle gemacht [hat – Cs. R.]. Wenn es Menschen giebt die die constitutionelle Freiheit hassen, so hatten sie Recht diese Schrift zu verfolgen, es ist nichts geschrieben, wodurch uns die politische Freiheit liebenswürdiger erscheint. Mit der Versicherung der innigsten Hochachtung.

Ihr ergebenster

B Eötvös

Fordítás németből

Pest 18/1 859

Tisztelt Gróf!

Az éppen Párizsban tartózkodó Gróf Károlyit kértem meg arra, hogy leg-újabb, Németországban megjelent írásom egy példányát Önnek átnyújtsa. Bár ez utóbbi speciális témát tárgyal, ugyanakkor ez a téma oly annyira fontos, hogy azzal áltatom magam, írásom nem lesz méltatlan az Ön figyelmére, annál is inkább, mert az a nagy munkámban kifejtett alapelvek gyakorlati alkalmazása csupán, mely alapelvekkel Ön jelentős részben egyetért. Ez alkalommal még egy kéréssel is fordulok Önhöz. Gróf Károlyi bőséges felvilágosítást tud Önnek adni a sajtó jelenlegi helyzetéről hazánkban. Az ok, mely arra késztetett, hogy írásomat külföldön jelentessem meg, azzal magyarázható, hogy a munkát, mely szemben áll a jelenlegi rendszerrel, a birodalmon belül nem tudtam volna kiadni. De a kiadás önmagában nem sokat jelent, ha terjesztését nem engedélyezik, és az itt fejtegetett alapgondolatok miatt féltő, hogy a kormányzat nem adja meg hozzá a szükséges becegyezést. Ebben az esetben a külföldi sajtó lehet az egyetlen eszköz arra, hogy a hatalomra befolyást gyakoroljunk. Azon rendkívüli érzékenység mellett, melyet kormányzatunk a külföld ítéletével szemben tanúsít, és azon meglepő kívánságának köszönhetően, hogy a külföld szemében liberálisnak mutatkozzék, egyetlen könyv sem kerül betiltásra azok közül, melyekről a külföldi sajtóorgánumok már szóltak. Ezt én már az Uralkodó Eszmékről szóló könyvem és egy 1852-ben megjelent röpiratom kapcsán is tapasztaltam. Ha Önnek lehetőségben állna tenni valamit azért, hogy írásomról néhány angol lapban ismertetés jelenjék meg, mely konzervatív irányultságát kiemelné, hatalmas szolgálatot tenné Ön azon pártnak, mely államunkban a szabadság és a rend érdekeit képviseli. Franciaországi ismertetésről szó sem lehet, de az egyébként is, különösen ha kedvező véleményt fejtené ki, a jelen pillanatban Ausztriában csak kedvezőtlen visszhangot váltana ki.

Remélem, hogy kézhez kapta már a hivatalos értesítést az Ön magyar akadémiai taggá választásáról. Ez az intézmény még igen rövid ideje áll fenn ahhoz, hogy a tudományos életben azt a rangot viselje, mint a francia Akadémia; méltóztassék ezt a taggá választást nem mint irodalmi kitüntetést tekinteni, hanem mint azon tisztelet és szimpátia megnyilvánulását, melyet egy olyan nép érez Ön iránt, amely a tudós emberekben is mindenek előtt a jellemet tiszteli. Aligha tudja elképzelni, milyen nagy benyomást tett mindenkire az Ön *Débats sur l'Inde*⁷ című műve. Ha vannak oly emberek, akik gyűlölik az alkotmányos szabadságot, akkor azok joggal üldözik ezt az írást, nincs mű, mely e munkánál vonzóbbá tenné számunkra a politikai szabadságot.

Biztosítom legbensőségesebb nagyrabecsüléséről.

Az ön odaadó híve

B Eötvös

III. Az eredeti német szöveg

Pest 1/2 863

Verhrter Graf!

Der Überbringer dieser Zeilen ist G[ra]f Franz Nádasdy. Seine Familie und er selbst bathen mich Ihm [!] mit einigen Worten bei Ihnen einzuführen, und ich thue dieß um so lieber, als derselbe als der einzige Sproß einer unserer ältesten Familien nicht nur durch seinen Namen sondern auch durch seine Persönlichkeit würdig ist, daß Sie ihm Ihre Aufmerksamkeit weisen. Alles was ich von ihm weis läßt mich hoffen daß er dereinst die Stelle mit Ehren ausfüllen wird, zu der er in unserem noch an den Erinnerungen der Vergangenheit hängenden Lande als letzter Nádasdy berufen ist, und es wird mir zur größten Freude gereichen wenn ich ihm [!] in Ihrem Hause aufgenommen weis. Ihr Paris hat viel was zur Bewunderung reizt, die Errungenschaften unserer Zeit treten nirgends glänzender auf, doch eben darum ist es gut, wenn man mitten in der Bewunderung dieses Glanzes, manchmal an die ernsteren Sorgenden einer anderen Zeit gemahnt wird, die zwar jetzt vergangen scheint aber sicher wieder kommen wird; denn man kann das Gold vergraben, aber nicht zerstören, weil es keinen Rost annimt. Und zu diesem Zwecke kann meinem jungen Freunde wohl

⁷ Eötvös itt Montalembert „Un débat sur l'Inde au parlement anglais” („Vita Indiáról az angol parlamentben”) című cikkére utal, amely 1858. október 25-én jelent meg az ebben az időben Montalembert és körének szellemi befolyása alatt álló *Correspondant* című lapban. Montalembert, aki az 1851. december 2-i államesíny előtt üdvözölte Louis Napóleon elnököt választását, cikkével e fölötti sajnálkozásának ad hangot. Az angol szabadság dicsőítésén keresztül fogalmazza meg a Második Császárság zsarnokságának kritikáját, melyet egy „korlátlan hatalom leigázó gyámsága”-ként jellemez. A kormányzat elleni izgatás vádjával fél-évi börtönbüntetésre és 3000 frank bírságra ítélik, mely vád alól azonban Louis Napóleon felmenti Montalembert-t. A zsarnok császár kegyelmét visszautasító Montalembert egy csapásra a liberális ellenzék hőségé válik.

nichts nützlicher sein, als wenn er sich manchmal in Ihrem Kreise bewegen und da das Muster jener Eigenschaften sehen kann, nach deren Besitz er streben soll.

Ich wollte Ihnen bei dieser Gelegenheit etwas über unsere politischen Verhältnisse schreiben, die wenig erfreulich sind, doch mangelt mir die Ruhe. Ich bin durch dasjenige was in Polen geschieht zu tief bewegt. Welcher Heldenmuth und welches Unglück!, und dabei welche Gefühllosigkeit – Gott sei dank nicht bei uns – sondern bei denjenigen die unsere christlich sein sollende Welt regieren und für ein unglückliches Volk welches für seine heiligsten Rechte einen Kam[p]f der Verzweiflung beginnt eben so wenig ein Wort der Sympathie finden, als Sie ein Wort des Tadels ausgesprochen als die russische Regierung Handlungen verübt, wie Sie was die Geschichte der römischen Imperatoren zeigt. Wenn es in einer Zeit wie diese einen Trost giebt so ist es nur die Überzeugung, daß sich doch die edleren Naturen dem Götzen des Tages niemals beugen werden, und das ist es was mir in die Erinnerung an Sie nun doppelt werth macht.

Mit der Versicherung meiner wärmsten Anhänglichkeit. Ihr ganz ergebener

Eötvös J.

Fordítás németből

Pest 1/2 863

Tisztelt Gróf!

Az, aki Önnek czeket a sorokat átadja, gróf Nádasdy Ferenc. Családja és ő maga megkért engem arra, hogy őt néhány szó kíséretében beajánljam Önhöz, és én ezt annál szívesebben teszem, mivel ezen egyik legősbibb családunk egyetlen sarja nem csupán neve, hanem személyisége folytán is méltó arra, hogy Ön figyelmével kitüntesse. Mindaz, amit tudok róla, arra a reményre jogosít fel, hogy ő egykor majd méltón betölti azt a pozíciót, amelyre a múlt emlékeihez még oly annyira kötődő országunkban a legutolsó Nádasdyként ő hivatott, és nagy örömmre szolgál azt tudnom, hogy Ön őt házában fogadja. Az Ön Párizsában számtalan olyan dolog van, ami csodálatra késztet, korunk vívmányai schol nem mutatkoznak fényesebben, de épp ezért jó, ha e csillogás csodálata közben néha egy másik kor legkomolyabb gondjaira fordítjuk figyelmünket, amelyek bár most elmúlni látszanak, de biztosan vissza fognak térni; mivel az aranyat elásni lehet, de megsemmisíteni nem, hiszen rozsdá nem fogja. És ehhez a célhoz ifjú barátomnak bizony semmi nem lehet hasznosabb, mint az, ha alkalmanként az Ön körében mozoghat, s azon tulajdonságok mintáját láthatja maga előtt, melyek elsajátítására törekednie kell.

Ez alkalommal szerettem volna Önnek politikai viszonyainkról írni, melyek kevésbé örvendetese, hiányzik hozzá azonban a nyugalom. Ehhez túlságosan megrázott mindaz, ami Lengyelországban történik. Mily hősiesség és mily csapás!, és emellett mily érzéketlenség – Istennek hála, nem nálunk – hanem azoknál, akik azt a világot kormányozzák, melynek keresztényinek kellene lennie, és

egy szerencsétlen nép, amely legszentebb jogaiért kétségbeesett harcot kezdett, épp oly kevésbé részesül az együttérzés megnyilvánulásából, mint ahogy egyetlen intő szó sem hangzott el, amikor az orosz kormányzat a római császárok tetteihez hasonló módon cselekedett. Ha egy oly korban, mint a mai, valami is vigaszt nyújt, az csak az a meggyőződés lehet, hogy napjaink bálványainak a nemes lelkek soha nem fognak behódolni, és ez az, ami az Önnel kapcsolatos emlékeimet kétszeresen is értékessé teszi. Biztosítom legmélyebb hűségemről. Az Ön odaadó híve

Eötvös J.

IV. Az eredeti német szöveg

Pest 17/9 865

Verehrter Graf!

Ich hoffe daß Ihnen bis jetzt die Bücher die ich so frei war Ihnen zu übersicken, und auch mein Brief mit dem ich Ihre freundliche Zuschrift beantwortet zugekommen sind. Seit Ihr Vaterland sich dem Caesarismus ergeben hat mich nichts so interessirt, als die Bewegung nach Decentralisation welche in dem *projet de Décentralisation* in Nancy ihren ersten Ausdruck findet. Ich war längst davon überzeugt, daß jene Richtung welche Sie im Interesse der freien Kirche fast zuerst angetreten, und durch Ihre Schrift über England mächtig befördert haben auch in weiteren Kreisen befolgt werde. Die Arbeiten Tocquevilles, konten unmöglich ohne Erfolg bleiben, und die Anerkennung welche die Werke J. Mills in Frankreich gefunden, alles was Laboulaye, Simon und viele andere in neuer Zeit veröffentlicht zeigt klar, wie sehr sich über die wesentlichen Bedingungen der Freiheit in Frankreich richtigere Ansichten verbreiten.

Daß aber diese Richtung die sich früher blos im Kreise der Wissenschaft geltend gemacht nun vor die Öffentlichkeit tritt, und die Frage der Vorzüge der Centralisation in Frankreich wieder den Gegenstand der Discussion bildet wobei sich Blätter wie der *Temps* und das *J[ournal] d[es] Debats* gegen diese Schöpfung der Revolution zusprechen, ist ein Fortschritt, den man nicht zu hoch anschlagen kann, weil ja hiemit der einzige Pfad eingeschlagen ist, der sie aus den Banden der Knechtschaft wieder zur Freiheit führen kann. Glauben Sie ja nicht daß ich dem Zusammenritt einiger Männer, wenn sie auch noch so ausgezeichnet sind, mehr Wichtigkeit beilege als ihm zukommt. Das erste Grauen des Tages ist noch nicht einmal das Morgenroth; das aber ist ja eben der Unterschied zwischen dem wahren Licht, und dem falschen, welches uns durch seinen Glanz oft blendet und anzieht, daß es immer stärker wird, und daß man wenn der Tag nur angebrochen, mit Gewißheit den hellen Mittag vorhersagen kann; – und das wird sich hier wie immer bewähren.

Wie Sie wissen beschäftige ich mich seit 25 Jahren mit der Frage über die Grenzen der Staatsgewalt. Auch jetzt arbeite ich eben über diesen Gegenstand, obwohl in einer anderen Richtung. Wie man bei Ihnen der Staatsgewalt alles

unterwerfen will, so will man ihr bei uns auch jenen Kreis nicht überlassen, den sie im Interesse der Freiheit und Civilisation einnehmen muß, und der Kampf mit diesem Vorurtheil ist eben so schwierig wie der gegen die Centralisation; Sie können sich jedoch denken mit welcher Theilnahme ich alles was in dieser Richtung geschieht verfolge.

Da ich wie Sie begreifen das Land nicht verlassen kann so konte ich an dem Congress in Bern wozu mich Bluntschly [!] und mehrere deutsche Freunde gerufen nicht Theil nehmen, übrigens wünschte ich nichts mehr als mit jenen in Beziehungen zu treten die sich in Frankreich mit dieser Frage beschäftigen.

Sie waren so freundlich sich mit meinem Buche über den Einfluß der herrschenden Ideen zu beschäftigen, und es ist vielleicht die Übereinstimmung in den wichtigsten Fragen der ich das Verhältniss in dem ich zu Ihnen stehe – und das mir so werth ist verdanke. Tocqueville – dem ich mein Buch gleichfalls zugeschickt, hat mir öfters darüber geschrieben und seine Billigung meiner Ansichten ausgesprochen, und dasselbe thut in neuerer Zeit Laboulay[c] der meine Schrift mit jenen Simons und Mills in der R. Nationale besprach, dieß macht mich glauben daß diese Arbeit nicht werthlos sei, und manches enthalte was zur richtigen Beleuchtung dieser Frage wichtig ist, und dieß veranlaßt mich eine Frage oder eigentliche Bitte an Sie zu richten. Dürfte ich Ihnen nicht eine gewisse Anzahl Exemplare meines Werkes über den Einfluss der herrschenden Ideen des 19 Jahrhunderts zur Verfügung stellen, die Sie dann denjenigen zukommen lassen würden, die Sich mit dieser Frage beschäftigen und deutsch lesen. Da mein Buch in Frankreich nicht bekannt ist, und wie ich glaube Manches enthält was bei der Discussion von Wichtigkeit sein kann, so werden Sie meinen Wunsch vielleicht natürlich finden, und ihn nicht sc[h]riftstellerischer Eitelkeit sondern dem natürlichen Drange zuschreiben, mit dem derjenige der gewissen Ideen sein Leben gewidmet, überall Theil nehmen will, wo für diese Ideen gekämpft wird.

Ich erwarte Ihren Auftrag zur Bestellung der P[ester] Lloyd. Obwohl der Reichstag wohl kaum vor Mitte December seinen Anfang nehmen wird, so kommen doch schon jetzt Momente in unserem politischen Leben vor, welche Sie interessieren können und jedenfalls zum völligen Verständniß der späteren Verhandlungen berücksichtigt werden müssen; und der Lloyd ist zu diesem Zweck das beste Blatt, da in demselben Auszüge aus allen wichtigeren ungarischen Blättern vorkommen.

Da mir in letzterer Zeit mehrere Briefe nach Deutschland verloren gegangen sind, und ich nicht weis ob Sie meine letzten Briefe erhalten, schicke ich diesen mit Postschein. Ich bitte mich und die Meinen Ihrer verehrten Gemahlin zu empfehlen. Wir wurden in letzter Zeit höchst angenehm an Sie erinnert da wir bei Gelegenheit der Aufführung der Listischen Oratorium den Größeren Theil Ihres schönen Buches über die heilige Elisabeth wieder lasen.

Mit dem Ausdruck der wärmsten Achtung

Ihr
ergebenster

B Eötvös J

Fordítás németből

Pest 17/9 865

Tisztelt Gróf!

Remélem, hogy mostanra eljutott Önhöz az a könyv, melyet bátorkodtam Önnek elküldeni,⁸ és a levelem is, amelyben az Ön baráti soraira válaszolok. Mióta az Ön hazája behódolt a Caesarizmusnak, semmi sem foglalkoztatott jobban, mint most az a decentralizációra törekvő mozgalom, amely a Nancy-ban készült *projet de Décentralisation*⁹-ban először került megfogalmazásra. Régóta meg voltam győződve arról, hogy az az irány, amelyet Ön a Szabad Egyház érdekében szinte elsőként tűzött ki, és az Ön Angliáról szóló írásával lényegesen előmozdított, szélesebb körökben is érvényesülni fog. Tocqueville munkái nem maradhattak siker nélkül, és az az elismerés, mellyel J. Mill írásait Franciaországban fogadták, mindaz, amit Laboulaye,¹⁰ Simon¹¹ és sokan mások az utóbbi időben megjelentettek, világosan mutatják, hogy a szabadság alapvető feltételei-

⁸ Feltételezhetően a „Nemzetiségi kérdésről” című munkáról van szó, amely 1865-ben látott napvilágot Pesten. Eötvös igyekezett különösen a szabad egyházzal és az oktatással kapcsolatos írásait eljuttatni Montalembert-hez. A La Roche en Brénil-i kastély levéltári anyagában számos katolikus autonómiával és oktatási szabadsággal foglalkozó magyar vonatkozású anyag található.

⁹ 1865-ben Nancyban 19 jegyző „Decentralizációs terv” címen összeállított egy röpiratot, amely a túlzott francia központosítás ellensúlyaként a „commune”, a kanton és a „département” megerősítését, illetve létrehozását jelöli meg célként. A nancy-i program a korszak valamennyi politikai csoportosulásában visszhangra és támogatókra talált: legitimisták, orleanisták, republikánusok, liberálisok egyaránt felismerik a decentralizációban a zsarnoki központosítás elleni küzdelem új fegyverét. A korszak politikai életének 58 prominens személyisége (köztük Montalembert, Guizot, Laboulaye és Jules Simon) is aláírja és levélben kommentálja a röpiratot.

¹⁰ Edouard Laboulaye a francia liberálisok második generációjának meghatározó személyisége. Benjamin Constant klasszikus liberális tanához igen közel álló koncepciójának kiindulópontja az egyéni szabadság szentsége. Jogi képzettsége Németország jogrendszerének és történelmének tanulmányozásához vezeti. Érdeklődésére jellemző az a határokat nem ismerő nyitottság, amelynek nemcsak az Egyesült Államok történetéről szóló munkáját köszönhetjük, hanem azt az európai látásmódot is, amely számos kortárs német és angol gondolkodó (J. S. Mill, Wilhelm von Humboldt) írásainak elemzésében nyilvánul meg. „L'État et ses limites” („Az állam és határai”) című 1860-ban írott munkájában Laboulaye részletesen elemzi Eötvös „A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra” című művét az államhatalom és az egyéni szabadság határainak, illetve a kettejük között létrehozandó egyensúlynak a szempontjából.

¹¹ Jules Simon a francia liberális gondolkodás radikálisabb szárnyát képviseli. Filozófus képzettségéből következően liberális eszmerendszerének vezéreszméjét az egyetemesség és az erkölcsi törvény kulcsfogalmai alkotják. A „Politikai szabadságról” („Liberté politique” 1859.) írott munkájában, a decentralizáció és az egységes központi hatalom kapcsolatának vizsgálatát során, számos Eötvös államelméleti koncepciójában is fellelhető elemet használt fel.

ről szóló helyes nézetek mily nagymértékben elterjedtek Franciaországban. De azért, hogy ez az irányzat korábban csupán a tudományos körökben jutott érvényre, és most a nyilvánosság előtt is megfogalmazódott, a centralizáció elsőbbségének kérdése Franciaországban újból vita tárgya lett, amely ellen az olyan lapok, mint a *Temps*¹² és a *J[ournal] d[es] Débats*¹³ mint a forradalom műve ellen szólnak, ez haladást jelent, amit nem lehet eléggé nagyra értékelni, mivel ezáltal az egyetlen út kijelöltetett, amely képes a közvéleményt a szolgaság kötelékéből újra elvezetni a szabadsághoz.

Ne gondolja, hogy én az egyes egyének egyesülésének, még ha oly kiválóak is, nagyobb jelentőséget tulajdonítok, mint ami azt megilletné! Az első hajnalpír még nem maga a hajnalhasadás; de éppen az a különbség az igazi és a hamis fény között, amely fény bennünket ragyogása által gyakran elvakít és magához vonz, hogy az igazi egyre erősödik, s ha a hajnal beköszöntött, a világos délidő bizonyosan előre megjósolható; és ez most is, mint mindig, bekövetkezik majd.

Ahogyan Ön is tudja, én 25 éve foglalkozom az államhatalom határainak kérdésével. Jelenleg is ezen a témán dolgozom, bár egy másik irányból. Ahogyan az Ön hazájában az államhatalom mindent maga alá akar rendelni, úgy nálunk nem akarják még azt a működési kört sem megadni neki, amelyet a szabadság és a civilizáció érdekében el kell, hogy foglaljon, és a harc ez ellen az előítélet ellen éppoly nehéz, mint az, amelyet a központosítás ellen vívnak. Ön tudja azonban, hogy mily együttérzéssel követem nyomon mindazt, ami ebben az irányban történt.

Mivel én, mint ahogy Ön ezt megérti, az országot elhagyni nem tudom, így a berni kongresszuson,¹⁴ amelyre Bluntschli¹⁵ és más német barátok meghívtak,

¹² Politikai napilap, amely 1861. április 25-től kezdve jelenik meg Párizsban. Hangvételét tekintve határozott, mérsékelt, alapvetően liberális. Politikai, gazdasági, filozófiai, vallási kérdéseket egyaránt tárgyal, és az irodalmi kritikának is igen nagy szerepet juttat. Sainte-Beuve és Louis Blanc rendszeresen publikáltak az újságban. A Második Császárság bukását követően kiállt a mérsékelt köztársaság elve mellett.

¹³ 1789. augusztus 29-én alapított lap. Kezdetben kizárólag a törvényhozó gyűlés üléseiről és határozatairól tudósított. 1799-ben azonban politikai és irodalmi folyóirattá válik, amely mintegy hatvan éven keresztül kiszolgálja az egymást követő kormányzatokat. 1830-tól a júliusi monarchia félhivatalos lapja. Munkatársai politikai életben szerzett gyakorlatának, tudósításai pontosságának és színvonalának, illetve külföldi levelezőrovatának köszönhetően, Lamartine-t idézve „az egész európai diplomácia kézikönyvévé” válik.

¹⁴ Eötvös itt az 1865. augusztus végén megtartott nemzetközi kongresszusra utal. 1865. október 28-i Bluntschli-hoz írott levelében – mely Deák Ágnes közlésében olvasható (Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867). Különlenyomat az Irodalomtörténeti Közlemények 1991. évi 5–6. számából, Argumentum Kiadó, Budapest, 659–660.) – is sajnálkozásának ad hangot, mivel az országot az adott pillanatban nem hagyhatja el, így az említett kongresszuson nem tud részt venni.

¹⁵ Johann Kaspar Bluntschli német jogász és államférfi. A modern állam elméletéről és a nemzetközi jogról értekező munkái tették Franciaországban és Magyarországon egyaránt ismertté.

részt venni nem tudok, egyébiránt pedig semmit nem szeretnék jobban, mint azokkal kapcsolatba lépni, akik Franciaországban ezzel a kérdéssel foglalkoznak.

Ön volt oly szíves az Uralkodó Eszmék befolyásáról szóló könyvemmel foglalkozni, és talán a legfontosabb kérdésekben fellelhető összhang az, amelynek azt a kapcsolatot köszönhetem, mely Önhöz fűz, és amely oly értékes számomra. Tocqueville – akinek a könyvemet ugyancsak elküldtem –, többször írt nekem, kinyilvánítva nézeteimmel kapcsolatos helyeslését,¹⁶ és hasonlóképpen tette ezt a legújabb időkben Laboulaye, aki írásomat Simon és Mill írásával együtt az R[evue] Nationale [et étrangère]-ban ismertette.¹⁷ Ez meggyőz engem arról, hogy ez a munka nem értéktelen, és tartalmaz néhány olyan gondolatot, amely a fontos kérdés helyes megvilágításához hozzájárul – mindez arra ösztönöz engem, hogy egy kérdéssel, illetve voltaképpen egy kéréssel forduljak Önhöz. Lehetséges volna-e, hogy én Önnek a rendelkezésére bocsássak néhány példányt a XIX. század uralkodó eszméinek befolyásáról írott munkámról, amit azután Ön eljuttatna azokhoz, akik ez iránt a kérdés iránt érdeklődnek, és olvasnak németül?

Mivel könyvemet Franciaországban nem ismerik, és mivel feltételezem, hogy tartalmaz néhány gondolatot, amely az ott folyó vitában fontos lehet, óhajomat talán természetesnek fogja találni, és nem írói hiúságnak, hanem azon természetes igyekezetnek tulajdonítja majd, amellyel az, aki életét bizonyos eszméknek szentelte, mindenütt jelen akar lenni, ahol ezekért az eszmékért küzdenek.

Várom megbízását a P[ester] Lloyd megrendelésére. Bár az országgyűlés aligha kezdi meg működését december közepe előtt, már most lehetnek olyan momentumok politikai életünkben, melyek érdekelhetik Önt, és melyeket a későbbi tárgyalások teljes megértéséhez mindenképp figyelembe kell venni; és a Lloyd erre a célra a legmegfelelőbb, mivel kivonatokat szerepelnék benne valamennyi fontos magyar lapból.¹⁸

Mivel az utóbbi időben több Németországba küldött levelem elveszett, és nem tudom, hogy legutóbbi soraimat Ön megkapta-e, ezt itt most ajánlva kül-

¹⁶ Igen fontos újabb adalékkal szolgál ez a Tocqueville-al kapcsolatos megjegyzés, amely kiterjedt levelezésre enged következtetni a két gondolkodó között. Eddigi ismereteink szerint Tocqueville egyetlen egyszer, 1858. július 1-jén fordult levélben Eötvöshöz.

¹⁷ Laboulaye 1860 novemberében, a *Revue nationale et étrangère* két egymást követő számában jelenteti meg először „L'État et ses limites” („Az állam és határai”) című értekezését, melyben külön fejezetet szentel az Uralkodó Eszmék elemzésének. Laboulaye munkájának első megjelenését követően csupán néhány hét leforgása alatt napvilágot lát Lukács Móric ismertetése a Budapesti Szemle hasábjain „Laboulaye báró Eötvös Józsefről” címen. Budapesti Szemle, XI. kötet XXXVII. füzet, Pest, 1860.

¹⁸ A Montalembert levéltári anyagban igen gazdag, főleg a Pester Lloydból származó cikkgyűjtemény található, már mikrofilmen rögzített formában (jelzete: 428 Mi 49). A cikk-kivágások témáiból és Montalembert széljegyzeteiből kiolvasható, hogy a francia gondolkodót mindenekelőtt az osztrák birodalom sorsa és az egység fenntartásának lehetőségei foglalkoztatták.

döm el. Kérem, adja át az én és az enyéim üdvözlétét tisztelt hitvesének. Az utóbbi időben különösen kellemes csemény idézte Önt emlékeztünkbe, mivel a Liszt Oratórium bemutatásának alkalmával az Ön Szent Erzsébetről szóló szép könyvének nagy részét újra olvastuk.

Fogadja legmélyebb tiszteletemet

Az Ön odaadó híve
B Eötvös J

V. Az eredeti német szöveg

Pest 27/2 866

Verehrter Graf!

Ich erhielt Ihren freundlichen Brief vom 23ten glücklicher weise eben heute, wo die Adresse der Kaiser übergeben wird und mir einen Tag Rast haben, sonst hätte ich denselben wohl nicht umgehend beantworten können, trotz der Freude die mir Ihre freundlichen Worte gemacht. Wir sind mit Geschäften überladen. Ich danke Ihnen für die Theilnahme die Sie über den succès [?] meiner Rede aussprechen, es hat mir selten etwas mehr Befriedigung gegeben, um so mehr als der Effect ein ganz unerwarteter war. Bei der großen Anfricgang [?] welche bei vielen von uns gegen die Österreicher her[r]scht, und die durch das Benehmen des Reichsraths gerechtfertigt ist, war es kaum zu hoffen daß die Auffassung meiner Rede, auch wenn dieselbe nicht angegriffen würde, auch bei anderen Anklang finden werde. Nun hat sich aber das ganze Haus in dieser Richtung ausgesprochen, und die öffentliche Meinung folgt dem Impuls den ihr die Legislation gegeben, so daß von unserer Seite der Friede geschlossen ist, und man sagen kann ganz Ungarn ist zur Einsicht der Identität der Interessen gelangt, welche für alle Freunde der constitutionellen Freiheit in Österreich besteht; was um so wichtiger ist als dieselbe Ansicht auch in den deutschen Provinzen zur Geltung gekommen ist. Aus Österreich Steiermark Mähren erhalte ich täglich Briefe von einflussreichen Reichsrathmitgliedern die mir ihre volle Zustimmung erklären, und man kann sagen daß die ganze deutsche Presse ihre Richtung verändert hat, nachdem kaum mehr einflussreicheres Blatt besteht, welches nicht erklärt hätte daß es den Standpunkt des constitutionellen Dualismus den ich aufgestellt annehme.

Daß wir bis zur definitiven Lösung unserer Fragen noch viel zu thun haben liegt ausser allen Zweifel. Bei den so äusserst zerütteten Finanzen Österreichs muß die Lösung der materiellen Fragen eine äusserst schwierige sein, übrigens bin ich dennoch überzeugt daß das Eis gebrochen ist, und daß wir zum Ziele gelangen werden, und zwar auf dem Wege der constitutionellen Freiheit, die ich selbst dem nationalen Standpunct nicht unterordne. Die Gränzen die man den Egoismus ganzer Völker ziehen muss sind weiter als die des Individuums, gewiss scheint es mir aber daß auch dieser Egoismus seine Gränzen haben muss, und es ist der schönste Ruhm unserer Nation dieselbe nie überschritten zu haben. Wie in früheren Zeiten der Kampf für das Christenthum, so ist es jetzt das Streben

für die Freiheit in der das ungarische Volk seine Mission erkennt, und es wird ihr treu bleiben, so viel Opfer auch von ihm gefordert werden, eben darum wird und muß es aber auch seine Individualität erhalten. Wie glücklich wäre ich wenn ich mich mit Ihnen über all diese Dinge besprechen könnte. Ich tröste mich mit der Hofnung Sie im Sommer bei uns zusehen, denn daß der Landtag bis dahin zusammen bleibt scheint mir gewiss. Ich schicke Ihnen die Bücher noch einmahl, es liegt mir daran daß Sie sie lesen. Ich bitte mich samt meiner Frau und Töchtern Ihrer verehrten Gemahlin zu empfehlen. Ich kann Ihnen nicht sagen wie sehr es mich freut daß Ihre Tochter Vergnügen an meinen anspruchlosen Erzählungen findet.

Mit der Versicherung meiner wärmsten Zuneigung

Ihr

ergebenster

B Eötvös J

Fordítás németből

Pest 27/2 866

Tisztelt Gróf úr!

Megkaptam 23-án kelt baráti levelét, szerencsére épp a fent jelzett mai napon, amikor is a feliratot a császárnak átadják, és van egy nyugodt napom, különben bizonyára nem tudnék azonnal válaszolni, dacára annak az örömmek, amit az Ön baráti szavai szereztek nekem. Ügycink elhalmoznak bennünket tennivalókkal. Köszönöm Önnek azt az együttérzést, mellyel a beszédem sikerére reagál, ritkán adatott számomra nagyobb megnyugvás, annál is inkább, mivel a hatás teljesen váratlan volt.¹⁹ A nagy ellenszenv közepette, amely itt sokunkban Ausztriával szemben létezik, és amelyet a birodalmi tanács viselkedése igazolt, aligha volt remélhető, hogy beszédem, még akkor is, ha nem támadtatnék meg,

¹⁹ Itt feltételezhetően Eötvös 1866. február 16-án a Képviselőházban, a Felirati javaslat ügyében tartott beszédéről van szó. A javaslat, melyet Eötvös általánosan elfogad, a 48-as törvények I. és II. cikkelye szerint a parlamentális kormányzat helyreállítását követeli, de egyúttal elismeri a monarchia másik felével való közös viszonyokat. Eötvös beszédében legfőbb feladatként Magyarország oly befolyásának biztosítását tűzi ki, mely azt, mint az összbirodalomnak nem tartományát, hanem hasonjogú tagját megilleti. Eötvös célja, hogy a birodalom valamennyi országa valódi alkotmánnyal rendelkezzhessék, és ily módon valamennyi konfliktus megoldásához a birodalom népcinek meggyezése szükségeltessék. Mivel a birodalom mindkét fele most már alkotmánnyal bír, Magyarországnak érdekévé vált a birodalom hatalmi állásának fenntartása, azonban semmi csetre sem saját alkotmányának kárára. Saját érdekeink tehát az összbirodalmi érdekekkel szorosan összefonódnak. A birodalom csak a jog alapján állhat fenn biztosan, feloszthatatlan együtt maradását pedig csupán valamennyi népcinek közös szabadsága biztosíthatja. Eötvös képviselőházi beszéde nem várt sikert aratott. A szöveg teljes terjedelmében az „Eötvös József beszédei, 1840 február–1870 május” című kötetben olvasható (I–II. 2. kiadás, Budapest, 1886. Ráth).

másoknál is tetszést arasson. Ám az egész Ház ebben az irányban nyilatkozott, és a közvélemény követi azokat az impulzusokat, amelyeket a Törvényhozás ad neki, úgyhogy a mi részünkről a béke megkötetett, és elmondhatjuk, hogy egész Magyarország eljutott azon érdekazonosság felismeréséig, amely mellett Ausztriában az alkotmányos szabadság minden barátja kiáll; s ez azért is fontos, mivel ez a nézet a német tartományokban is érvényre jutott. Ausztriából, Stájerországból, Morvaországból naponta kapok leveleket a birodalmi tanács befolyásos képviselőitől, akik teljes egyetértésükről biztosítanak, és elmondhatjuk, hogy az egész német sajtó irányt változtatott, miután alig van befolyásos lap, amelyik ne nyilvánította volna ki, hogy elfogadja az alkotmányos dualizmus általam vázolt álláspontját.

Az kétségtelen, hogy kérdéseink végleges megoldásáért sokat kell még tennünk. Ausztria különösen kritikus pénzügyi helyzetében szükségképpen rendkívül nehéznek ígérkezik az anyagi kérdések megoldása, mégis meg vagyok győződve arról, hogy a jég megtört, és el fogunk érkezni a célhoz, mégpedig az alkotmányos szabadság útján, melyet jómagam nem rendelek alá a nemzeti szempontnak. Az egész népek egoizmusával szemben meghúzendó határok tágabbak, mint az egyéni önzés határai, az azonban bizonyosnak tűnik számomra, hogy ennek az egoizmusnak is határokat kell szabni, és nemzetünk legszebb dicsősége az, hogy ezeket a határokat soha nem lépte át. Mint ahogyan a korábbi időkben a kereszténység szolgálatában vívott harc, úgy most a szabadság megszerzéséért folytatott küzdelem az, melyben a magyar nép küldetését felismerte, és amelyhez hí marad, bármennyi áldozatot követel is ez, de éppen ezért szükséges, hogy individualitását megőrizze, melyet meg is fog őrizni. Mily boldog lennék, ha Önnel ezekről a kérdésekről személyesen értekezni tudnék! Annak reményével vigasztalom magam, hogy Önt nyáron nálunk viszontláthatom, mivel biztosnak tűnik számomra, hogy az országgyűlés addig együtt marad. Még egyszer elküldöm Önnek a könyveket, fontos számomra, hogy Ön elolvassa őket. Feleségemmel és lányaimmal együtt tisztelt hitvesének üdvözlétünket küldjük. El sem tudom mondani, mily örömmel töltött el az a hír, hogy leánya az én szerény elbeszéléseimet élvezettel olvassa.

Fogadja legmelegebb rokonszenvem jelét

az Ön odaadó híve
B Eötvös J

Eötvös levele François Guizot-hoz

Az eredeti francia szöveg

Pest, Ujtér no. 10.
25/6 854

Monsieur

Vous devez être tant accoutumé à recevoir des preuves d'estime qui vous viennent des personnes qui Vous sont tout à fait inconnues que je n'ai pas besoin d'excuse en vous envoyant mon ouvrage.

Ce sont vos travaux sur la Civilisation de la France et de l'Europe qui m'ont ouvert une vue plus claire dans le passé et qui ont déterminé la direction de mes travaux scientifiques. C'est un devoir de reconnaissance dont je m'acquitte en vous envoyant les résultats de ces travaux, veuillez y voir une preuve de la vénération de

Votre

humble serviteur
B. Jos. Eötvös

Fordítás franciából

Pest, Ujtér no. 10.
25/6 854

Uram

Az Ön életében bizonyára mindennapos csemény, hogy az Ön számára teljesen ismeretlen személyek fejezik ki nagyrabecsülésüket, így tehát nem kell szabadkoznom, midőn elküldöm Önnek művemet.

Az Ön Franciaország és Európa civilizációjáról szóló munkái azok, amelyek a múltban új utat nyitottak előttem, és amelyek meghatározták tudományos munkáim irányát.

Legmélyebb hálám jeléül küldöm el Önnek ezen munkálkodásom eredményeit, kérem, fogadja ezt mint mélységes tiszteletem tanújelét

Az Ön alázatos szolgálja
B. Eötvös J.

Charles de Montalembert kísérőlevele François Guizot-hoz

Az eredeti francia szöveg

Mars 1858

Mon cher confrère,

L'ouvrage du baron Eötvös, dont je vous ai parlé, est intitulé: Einfluss der herrschenden Ideen des 19ten Jahrhunderts auf den Staat. Le 1er vol. a paru en 1851; le 2e et dernier en 1854. Je vous recommande surtout ce dernier volume. C'est l'oeuvre d'un vrai libéral, dans le sens ancien et légitime du mot. L'auteur qui a été ministre de l'instruction publique du gouvernement national de Hongrie en 1848, et qui a publié plusieurs romans de moeurs hongroises dont le succès a été grand en Allemagne, mérite d'être encouragé par vous.

Si vous lui faites l'honneur de lui écrire, faites moi le plaisir de lui dire que j'ai appelé votre attention sur lui car il m'a demandé mon instance de lui obtenir cette faveur.

Si vous vous occupez des prix à decerner par l'académie, veuillez prendre note d'un ouvrage présenté intitulé Vie des Saints de Franche Comté, par le proviseur du collège libre de Besançon. Cet ouvrage en quatre volumes est vraiment bon et utile: il est de l'abbé Basson, supérieur du collège, est de beaucoup le prêtre le plus éclairé et le plus libéral de la Franche Comté.

Montalembert

Fordítás franciából

1858 március

Tisztelt kollégám,

Eötvös báró munkája, amelyről már beszéltem Önnek, az Einfluss der herrschenden Ideen des 19ten Jahrhunderts auf den Staat címet viseli. Az első kötet 1851-ben, a második és egyben utolsó 1854-ben jelent meg. Különösen ezen utóbbi kötetet ajánlom figyelmébe. Egy igazi liberális gondolkodó műve ez, a szó régi és legitim értelmében. A szerző, aki 1848-ban Magyarország nemzeti kormányának közoktatásügyi minisztere volt, és számos magyar társadalmi regényt publikált, melyek Németországban kimagasló sikert arattak, méltó az Ön támogatására.

Amennyiben megtiszteli őt azzal, hogy ír neki, legyen oly kegyes és említse meg neki, hogy én hívtam fel rá az Ön figyelmét, mivel ő az én közbenjárásomat kérte ezen pártfogás elérésére.

Midőn sort kerít az akadémiai díjak odaítélésére, kérem, szenteljen egy kis figyelmet az egyik pályaműre, melynek címe: Franche Comté szentjeinek élete, szerzője pedig a besançoni magánkollégium vezetője. Ez a négykötetes munka igazán kiemelkedő és hasznos: szerzője, Basson abbé, a kollégium rendfőnöke, Franche Comté tartomány legfelvilágosultabb és legliberálisabb egyházi személyisége.

Montalembert

DEÁK ÁGNES

Adatok Eötvös József 1850-es évekbeli tevékenységéről

Eötvös József állambölcseleti és irodalmi munkáinak külföldi recepciójáról és párhuzamairól, valamint külföldi tudósokkal és politikusokkal fenntartott kapcsolatairól ma már igen sokat tudunk, mindenekelőtt az 1850–1860-as évek vonatkozásán.¹ Azonban újabb adatok még egyre felbukkannak, színesítve a képet. Ez a szövegközlés két elemmel kívánja kiegészíteni eddigi tudásunkat.

Már Ferenczi Zoltán is felhívja a figyelmet arra, hogy Eötvös személyes ismeretségben állt Karl Theodor Welcker államjogtudóssal, a Magyarországon is oly nagy hatású Rotteck–Welcker-féle *Staatslexikon* társszerkesztőjével. Ferenczi megemlíti Eötvös 1856-os őszi heidelbergi tartózkodását, melynek során Welcker otthonában is vendégeskedett, s utal arra, hogy ezt az utat Welckernek egy korábbi pest-budai látogatása előzte meg.² Forrásként a *Vasárnapi Újság* egy cikkére hivatkozik, melyben az anonim szerző pontos időpont-megjelölés nélkül – nyilvánvalóan Eötvös közlésére támaszkodva – említi mindkét látogatást, és közli Welcker Eötvöst üdvözlő heidelbergi pohárköszöntőjét. A rövid írás így szól Eötvös utazásáról: „...viszonzni kívánta a látogatást, melyet tán egy-két évvel korábban, ha jól emlékszem, a bécsi »Juristentag« alkalmával Welcker tett nála svábhgyi nyári lakán. – A közel hetven éves agg külön e célra lerándult volt Bécsből, hogy »a 19-ik század uralkodó eszméinek« szerzőjével személyesen

¹ Concha Győző: Bárá Eötvös József és a külföldi kritika. Budapesti Szemle, 1908. 134. k. 187–212., 374–391. 135. k. 91–113.; Ferenczi Zoltán: Bárá Eötvös József 1813–1871. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903. 190–194. (a továbbiakban: Ferenczi); Bódy, Paul: Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870. East European Monographs, Boulder, 1985. 66–74.; Gergely András: Liberalizmus és nemzet. Eötvös József és a Habsburgok az 1840-es években. Világosság, 1990. 1. sz. 1–8.; Deák Ágnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867). Irodalomtörténeti Közlemények, 1991. 5–6. sz. 654–660. (a továbbiakban: Deák 1991.); Deák Ágnes: Eötvös József és Lord Acton: Találkozás a liberalizmus és a nacionalizmuskritika metszéspontján. Holmi, 1994. 1. sz. 25–36.; Deák Ágnes: Eötvös József levele Trefort Ágostonhoz, 1850. Századok, 1996. 5–6. sz. 119–128.; Gángó Gábor: Eötvös József írásai az Augsburgi Allgemeine Zeitungban. Századok, 1994. 3–4. sz. 737–766.; Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szellemé. Eötvös József a pauperizmusról. Századok, 1996. 5–6. sz. 129–148.; Csepeli Réka: „Az első igazán európai magyar”. Magyar Tudomány, 1997. 8. sz. 917–933.

² Ferenczi 194.; Eötvös könyvtára természetesen magában foglalta a *Staatslexikon* egy példányát. Lásd Eötvös József könyvtára. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt és a mutatókat összeállította Gángó Gábor. Argumentum, Budapest, 1995. 18–19.

találkozhassék.³ Már Ferenczi is rámutatott arra, hogy a datálás, illetve Welcker ausztriai–magyarországi úti céljának leírása körül némi tisztázatlanság rejlik, hiszen a „Juristentag” nevű rendezvénysorozatra csak 1860-tól került sor Bécsben.

Welcker azonban valóban járt Magyarországon, mégpedig 1856 nyarán, utazásának fő célja pedig az volt, hogy a Staatslexikon újabb kiadásához szerzőket toborozzon. A minden külföldit árgus szemekkel figyelő államrendőrség természetesen részletes feljegyzést készített útjáról. Ignaz Czapka Ritter von Winstetten bécsi rendőrigazgató beszámolójából pontosan megtudhatjuk, mit is végzett Welcker Bécsben és Magyarországon: Welcker június 17-én érkezett Berlinből Prágán keresztül Bécsbe, s ugyanazon hó 25-én utazott tovább Münchenbe, előtte tett egy rövid kirándulást Pestre. Bécsben kapcsolatba lépett Lorenz von Steinall, az államtudományok professzorával, több magas rangú hivatalnokkal és Viktor Andrian-Werburg báróval. Staatslexikona ügyében tárgyalásokat folytatott néhány bécsi könyvkereskedéssel, állítólag eredménnyel nélkül. „Pesti tartózkodása alatt több ismert magyar nemzetiségű publicistával lépett kapcsolatba, név szerint kiemelhető az egykori oktatásügyi miniszter, báró Eötvös József, a történész Szalay István [!], a jogi kar két professzora, Pauler [Tivadar] és Wenzel [Gusztáv], valamint az egyetemi könyvtár könyvtárosa, Reguly [Antal] és Lukács [Móric] magyar publicista. Ezek közül többen ígéretet tettek arra, hogy az említett Staatslexikon kiadásában közreműködnek. A pesti rendőrigazgatóság véleménye szerint nincs ok feltételezni, hogy a kapcsolatteremtés mögött más, politikai tendenciák húzódnának meg, mivel ezek a személyek a politika színterétől távol állnak és teljesen visszavonult életmódot folytatnak. Egyedül Szalaynak róható fel, hogy 1848-ban mint Magyarország küldötte jelent meg a német nemzeti gyűlésben, s akkoriban a magyar függetlenség eszméjének lelkes harcosa volt. De a forradalomban nem vett részt, az idő alatt külföldön tartózkodott, s Magyarországra való visszatérése óta nyugodt és megfontolt férfiként a tudományoknak szenteli magát.”⁴

³ A budai Svábhegy. II. Báró Eötvös József nyári laka. Vasárnapi Újság, 1864. 25. sz. 242–243. Az írás „-c-” szignóval jelent meg. Gulyás Pál Magyar írói álnév lexikona szerint e szignót használta Keleti Károly is 1867-ben a Pesti Naplóban. Keleti ebben az évtizedben Eötvös közeli munkatársainak egyike volt, 1865-ben indított Politikai Hetilap című politikai újságjának is Keleti volt a hivatalos főszerkesztője. Elképzelhető, hogy a szóban forgó cikk az ő írása.

⁴ Czapka jelentése Kempen rendőrminiszterhez. Bécs, 1856. augusztus 13. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Außenministerium, Informationsbüro, BM 1856: 1705. „Während seines Aufenthaltes in Pesth wurden als Personen seines Verkehrs mehrere notorische publizistische Capacitäten ungarischer Nationalität wahrgenommen, worunter namentlich der vormalige Minister des Unterrichts Josef Baron v. Etvös [!], der Historiker Stefan von Szallay [!], die juridischen Professoren Em. Pauler und Em. Wenzel, so wie der Universitäts-Bibliotheks-Custos Regulí [!] und der ungarische Publizist Lucacs [!] hervorzuheben sind. Von diesen Personen sicherten ihm mehrere ihre Mitwirkung bei der Herausgabe des gedachten Staats-Lexikons zu. Der Verkehr mit denselben dürfte übrigens nach der Ansicht der Pesther-Polizei-Direction kein Motiv zur

Welcker utazásának elsődleges célja tehát nem az Eötvössel való találkozás volt – de természetesen volt számára, hogy Eötvöst mint az elsőként számba jöhető magyar szaktekintélyt megnyerje vállalkozása számára. A Staatslexikon új kiadása meg is jelent 1856 és 1866 között tizennégy kötetben. A szerzők névsorában egyetlen magyar névvel, Hunfalvy Páléval találkozunk, aki „Ungarn und seine Nebenländer” címmel írt terjedelmes szócikket.⁵ Welckert követően alig néhány hónappal hasonló kéréssel fordult Eötvöshöz Johann Kaspar Bluntschli, s bár Eötvös később nyilatkozott néhány szócikk megírására, amelyek kapcsolódnak az Uralkodó Eszméinek tematikájához, Bluntschli munkájában sem került sor közreműködésre.⁶ A szívélies kapcsolat azonban mindenképpen fennmaradt Eötvös és Welcker között. Eötvös 1860-ban Mikó Imrének Welckerről és K. J. A. Mittermaierrel nagyon elismerően nyilatkozik: „Mindkettő a legbecsületesebb és leglelkiesmeretesebb ember, akit ismerek.” Fiának későbbi németországi tanulmányútja alatt sem mulasztja el „az öreg Welcker”-t alkalmanként üdvözölni. Ennek ellenére Eötvösnek csak egyetlenegy Welckerhez intézett levelét ismerjük 1862 júniusából, ebben Eötvös Welcker egyik munkája kapcsán a német egység ügyét illetően 1860-ban íródott röpiratának – a *Magyarország különállása Németország egységének szempontjából* (*Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschlands*) – a koncepciójáról igyekezett meggyőzni Welckert.⁷

A másik személyiség, akinek viszont Eötvössel való személyes érintkezéséről eddig semmit sem tudunk, a Czapka jelentésében is említett Viktor Andrian-Werburg báró.⁸ A vele való kapcsolatfelvétel története annál is inkább érdekes

---

Annahme biethen, daß diesem Verkehr weitere politischen Tendenzen zu Grunde gelegen sein sollten, indem dieselben dem Schauplaze [!] der Politik ferne stehen und ganz zurückgezogen leben. Nur Szallay [!] fungirte zwar im Jahre 1848 als Abgesandter Ungarns bei dem Deutschen Reichstage und war damals ein eifriger Verfechter der Idee der Unabhängigkeit Ungarns. Er hat sich jedoch an der Revolution nicht betheiligt, war während deren Dauer im Auslande und hat sich seit seiner Rückkehr als ein ruhiger besonnener Mann den Studien gerirt.”

⁵ Das Staats-Lexikon. Encyclopädie der sämmtlichen Staatswissenschaften für alle Staende. Hrg. von Karl Welcker. 3. Auflage, 14. Bd., Brockhaus, Leipzig, 1866. 215–275.

⁶ Deák 1991. 656.

⁷ Lásd Eötvös József: *Levelek*. Szerkesztette, az idegen nyelvű leveleket fordította, az előszót és a jegyzeteket írta Oltványi Ambrus. Magyar Helikon, Budapest, 1976. 316., 318., 320., 353–359., 513., 515., 552., 571.

⁸ Andrian-Werburg naplójában (sorai némelyest korrigálják Czapka jelentését) említi Welcker felkérését, ő azonban nem lelkesedett a feladatért. Lásd Andrian-Werburg naplója, Augsburg, 1855. július 31.: „er [Welcker] hatte mich vor kurzem in Wien aufgesucht, ohne mich zu finden – u. er suchte mich jetzt, ihm für die neue Bearbeitung seines StaatsrechtsLexicons Beiträge zu liefern. – Auch eine todgeborene Arbeit – sie hat zu ihrer Zeit großes geleistet – sie aber jetzt wieder kauen zu wollen, characterisirt ganz die Partey

lehet, mivel Eötvösnek a birodalom másik felének egyes politikusaival fenntartott kapcsolatairól jóformán semmit sem tudunk, holott feltételezhető, hogy efféle kapcsolatok léteztek 1848–49 előtt és azt követően is. Andrian-Werburg a Vormärz időszakának talán legnagyobb hatású ellenzéki publicistája Ausztriában, akinck *Österreich und dessen Zukunft* című röpiratát mint az első, a birodalmi kormányzat politikáját nyíltan bíráló ellenzéki munkát tartották számon.⁹ Andrian-Werburg az abszolutizmus politikai gyakorlatával szemben a rendi alkotmányos intézményrendszert kívánta volna újra megerősíteni a birodalom örökös tartományaiban is, s ehhez igyekezett 1847–48-ban a magyar rendi alkotmányos intézményekre támaszkodó magyarországi liberális ellenzéki erő támogatását is megnyerni, bár saját álláspontja mindvégig, a liberális eszmék ellenében is, a rendies színezetű konzervatív reformizmus keretei között maradt. Magyarországi személyes kapcsolatai az 1850-es években sem szakadtak meg, de jórészt az úgynevezett ókonzervatív tábor prominens, illetve kevésbé ismert tagjaira korlátozódtak. Ez az évtized Andrian-Werburg számára is a kényszerű télenység időszakát jelentette. Az udvarban reformkori ellenzéki tevékenysége miatt kegyvesztettnek számított. Politikai koncepcióját 1850-ben újabb röpiratban foglalta össze, melyben a centralizált birodalmi egységállam helyett a történeti tartományokra épülő, föderatív rendszerben kereste a nemzetiségi konfliktusok megoldásának lehetőségét. Egyfajta egyensúlyt kívánt kialakítani a birodalmi szint és a tartományok önállósága között, ez utóbbiak számára mindenekelőtt a közigazgatási decentralizáció keretében biztosítva saját hatáskört.¹⁰ Az alkotmányosság eszményével egyre nyíltabban szakító kormányzati politikát határozottan elítélte, de 1851–52-ig még reménykedett abban, hogy képességének megfelelő hivatali alkalmazást kaphat.¹¹ A remények szétfoszlását a magánéletbe való teljes visszavonulás követte, többször is jár Magyarországon, de itt tartózkodásai is a társasági fürdőélet szokásos díszletei között zajlottak.

1856 őszétől kezdve azonban aktivitása a politikai tervezgetések terén is újabb lendületet kapott. 1856 októberében a következőket jegyzi be naplójába:

---

der er angehört.” Archiv města Brna, Großgrundbesitz Lisen – H 2, Karton 116. Inv. Nr. 671.

⁹ Andrian-Werburgról lásd Glanner, Friederike: Viktor Franz von Andrian-Werburg. Ein Lebensbild. Phil. Diss. Wien, 1961.; Fellner, Fritz: Die Tagebücher des Viktor Franz von Andrian-Werburg. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 26. 1973. 328–341.; Hanák Péter: Osztrák állampatriotizmus a hódító nacionalizmus korában. Világosság, 1978. 151–157.; Deák Ágnes: Wesselényi Szózata a korabeli osztrák-német és szláv röpirat-irodalom tengerében. Kölcsény Társaság, Fehérgyarmat. Társasági Füzetek 8. (1997) 17–38.

¹⁰ [Andrian-Werburg]: Centralisation und Decentralisation in Oesterreich. Jasper, Hügel & Manz, Wien, 1850.

¹¹ Andrian erről Bachhal, Schmerlinggel és Schwarzenberg miniszterelnökkel is tárgyal. Lásd Andrian naplója, 1850. február 12., április 19., 1851. március 31. Ennek reményében újabb munkáját nem is jelenti meg, majd csak halála után kerül sor annak kiadására: Denkschrift über die Verfassungs- und Verwaltungsfrage in Oesterreich. H. Haessel, Leipzig, 1859.

„Egyébként úgy tűnik, elérkezett az idő arra, hogy egy józan államteória alapelveivel az ember a világ elé lépjen – a legkevesebb tapasztalatok lejáratták mára mindkét ellenfelet, az abszolutizmust éppúgy, mint a liberális bürokratizmust, és a gondolkodó fők egyre inkább az angol cszmék zászlaja alá gyűlnek, még Franciaországban is, ahol az a legkevésbé volt várható, s ezen férfiak orgánuma a *Revue des deux Mondes*. Nálunk pedig, úgy fogalmaznák, a szimpátiák, a bizonytalan érzések (mivel ez minden, ami nálunk politikai tekintetben létezik most), minden efelé mozdul – a feladat az, hogy az emberek számára világossá tegyük saját érzéseiket s elméjüket meggyőzzük.”¹² A tekintélyes *Der Wanderer* című lapot akarta megvásárolni, melynek maga is alkalmankénti szerzője volt az évtized elején. Természetesen feszült figyelemmel kísérte az ausztriai–magyarországi politikai színtér eseményeit. Amint azt már említettük, személyes jó viszony fűzte őt a magyar ókonzervatívok több képviselőjéhez, s az évtized elején éppen a *Der Wanderer* című lapban maga is rosszalta a kormányzat merev elzárkózását a magyar konzervatívoktól.¹³ Mivel azonban saját koncepciója tudatosan az összbirodalmi gondolatnak egy a föderatív és az alkotmányos elveket magába építő változata volt, mely elutasította Magyarországnak az 1848. áprilisi törvényekben szentesített különállását éppúgy, mint az 1847-es közjogi viszonyoknak a magyar konzervatívok által követelt restaurációját, nem értett egyet a magyar konzervatívok programjával. Azok 1857-es memoranduma kapcsán a következőképp nyilatkozik naplójában: „Mindenesetre ez az esemény, az azzal egy időben Bécsben történetekkel együtt, minden bizonnyal megmutatja a császárnak, hogy minden oldalról tarthatatlanná válik ez a halott és szellemtelen, ráadásul természetnél fogva is rossz kormányzati rendszer; s hogy ott, hol kibékíthetetlen gyűlölet ég, azaz Itáliában, most hallgatás honol. A magyarok ellenben ismét megmutatták, hogy a kisvárosias szemléleten és a provincializmuson képtelenek túlemelkedni – épp ezért nem tudnak maguk iránt szimpátiát ébreszteni, így nem is lehetnek veszélyesek a kormányra nézve.”¹⁴

¹² Andrian-Werburg naplója, 1856. október 22.: „Übrigens scheint die Zeit gekommen, um mit den Grundsätzen einer vernünftigen Staatstheorie vor die Welt zu treten – durch die bitterste Erfahrung haben sich die beyden Gegner, der Absolutismus sowohl als der liberale Bureaukratismus abgenützt – u. die Denkender sammeln sich immer mehr um die Fahne englischer Principien – sogar in Frankreich, wo man es am wenigsten erwartet hätte – u. die *Revue des deux Mondes* ist das Organ dieser Männer – By uns möchte ich sagen, daß die Sympathien, die dunkeln Gefühle (denn das ist Alles, was in politischen Dingen by uns vorhanden ist) Alle in diese Richtung gehen – es handelt sich nun darum, den Leuten ihre eignen Gefühle klar zu machen, u. ihre Verstand zu überzeugen.” Archiv města Brna.

¹³ Andrian-Werburg naplója, 1850. január 19. emlékezik meg a cikk megjelenéséről. Archiv mesta Brna; ebben a hónapban két cikk is foglalkozott a magyar konzervatívokkal a lap 1850. január 2-i (3. sz.), illetve január 13-i (22. sz.) számában.

¹⁴ Andrian-Werburg naplója, 1857. június 21. „Jedenfalls muß dieser Vorfall, verbunden mit dem was zu selber Zeit in Wien vorging, dem Kaiser so viel zeigen, daß die Unhaltbarkeit dieses todten u. geistlosen, noch dazu an sich schlechten RegierungsMechanismus von allen

Teljesen magától értetődő, hogy efféle megfontolások alapján figyelme Eötvös József felé fordult, akinek 1850-ben kiadott, *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúságáról* (*Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich*) című, eredetileg német nyelven megjelent munkája a birodalmi közösség gondolatából indult ki, s szintén a centralizált birodalmi politikai struktúra és a decentralizált közigazgatás kettősségére épít. Állambölcseleti munkája, *A tizenkilencedik század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* (*Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*) pedig az angol mérsékelt liberalizmus Andrian által is méltányolt eszményit hirdette a kontinentális liberalizmus centralizáció pártiságával, a demokrácia, valamint a szocialista eszmékkel szemben. Ezek a munkák német nyelvterületen széles körben ismertek voltak.¹⁵ Az eddigi szakirodalom adatait csak egyetlen adattal kívánjuk kiegészíteni, mely bizonyítja, hogy Eötvösről az ausztriai közvélemény nemcsak németországi, hanem belföldi forrásból is olvasható. A kormánylap, a *Wiener Zeitung* irodalmi és művészeti melléklapjában 1855. január 15-én ugyanis az *Uralkodó Eszmék* második kötetének megjelenése kapcsán részletes kritika jelent meg Adam Wolf tollából. Wolf megroja a munka nehézkes, száraz stílusát, s tartalmilag sem ért azzal egyet. Mindenekelőtt azt rója fel Eötvösnek, hogy az a liberális elveknek megfelelően különválasztja az államot és a társadalmat, ahelyett, hogy a kettő organikus egységből indulna ki: „Mivel Eötvös munkájában a franciás iskolát követi, saját nézeteivel kerül ellentmondásba, sőt a fogalmak és ellentétek zűrzavarához jut. Az államot ugyan mint egy organikus személyiséget tárgyalja, de az állam céljaként csak az egyesek jogainak védelmét ismeri el, s azzal az államot, a 18. századi filozófusok mintájára, csak mint pusztán jog- és rendőri államot tételizi.” Wolf a konzervatív államfelfogás talajáról ítélkezve igen negatív összegzést ad a műről: „...a kifejtést zavarosnak, az eszméket, melyekre Eötvös művét építi, hiányosaknak, téveseknek, átgondolatlanoknak, és semmiféle újdonságot nem tartalmazóknak – épp ezért meggyőző erő híján lévőeknek tartjuk.”¹⁶

Seiten hereinbricht, u. daß nun dort Stillschweigen herrscht, wo unversöhnlicher Haß – nämlich in Italien – Die Ungarn aber haben wieder gezeigt, daß sie sich über die Kleinstädterey u. der Provincialismus nicht zu erheben im Stande sind – daher keine Sympathien zu erregen vermögen, also der Regierung nicht furchtbar sind.” Archiv mēsta Brna.

¹⁵ Eötvös röpiratáról kritika jelent meg: Augsburger Allgemeine Zeitung Beilage zu Nr. 107. 1850. április 17., kritika „Bauernkrieg in Ungarn. Historische Roman von Joseph Freiherrn von Eötvös” címmel: AAZ Beilage zu Nr. 307. 1850. november 3. Lásd Gángó Gábor: A politikától a politikai filozófiáig. Eötvös József szellemi életrajza az emigrációban. Kandidátusi értekezés, kézirat, 1997.

¹⁶ „Indem Eötvös in seiner Darstellung der Französischen Schule folgt, ist er mit seinen eigenen inneren Anschauungen in Konflikt ja in einen Wirrwarr von Begriffen und Gegensätzen gekommen. Er nimmt den Staat als eine organische Persönlichkeit, aber er erkennt im Staatszweck nur eine Sicherung der Rechte der Einzelnen und kleidet damit den Staat, wie die Philosophen des 18. Jahrhunderts in einen nackten Rechts- und Polizeistaat ein.” „...wir finden die Darstellung verworren, die Ideen, auf welche Eötvös seine

Bár a hivatalos kormánylapban megjelent kritika Eötvös tudósi teljesítményére nézve egyáltalán nem volt hízelgő, de Eötvössel szemben a kormánynak – ahogy azt már a Welcker útról szóló jelentés is mutatta – politikai szempontból semmiféle kifogása sem volt. Protmann pesti rendőrigazgató egy az ókonzervatívok csoportjáról 1853-ban készített beszámolójában – mint véleménye szerint a csoporthoz tartozót – Eötvöst is megemlíti, s a következő jellemzést adja róla: „Kitűnő elmével megáldott ember, nagyon mérsékelt és minden tekintetben becsületos.”¹⁷ A magyarországi hivatali apparátus bizonyos körében is nagy lehetett Eötvös tekintélye – olyannyira, hogy amikor 1855-ben a kerületi helytartósági osztályokat felszólítják, hogy a tervezett „országképviselői szervek” előkészítésére hivatott tanácskozó testületek tagjaira tegyenek javaslatot, a nagyváradi kerület javasoltjai között, többek között gróf Dessewffy Emil, Tisza Lajos és Basilius Erdélyi görög-katolikus püspök társaságában, szerepel Eötvös is, mint „Békés megyei, szenttornyai birtokos.” A javaslatához mellékelte jellemzés viszont igen sajátos: „Báró Eötvös József kultuszminister volt a magyar kormányban, ismert író. Politikai nézeteit »Az uralkodó eszmék befolyása az álladalomra« címmel nemrégiben megjelent munkájában fejtegette ki, amelyről a Wiener Zeitung irodalmi lapja 1855. évi 3. számában bírálatot közölt. A költők azt mondják róla, nagy államférfi, az államférfiak pedig, hogy nagy költő.”¹⁸ Minden bizonynyal azonban nem e mulatságosnak is minősíthető jellemzés a fő oka annak, hogy az Albrecht főherceg által a bécsi minisztérium felé továbbított országos javaslatok között már nem szerepel Eötvös neve – az ő esetében a kihagyást egyáltalán nem is indokolták. Az azonban egyáltalán nem véletlen, hogy amikor 1860-ban az óvatos reformpolitika útján elindul a birodalmi kormányzat, a megerősített birodalmi tanács egyik tagjául épp Eötvöst kérték fel, amit ő azonban vissza-

Betrachtung baut, unvollständig, irrthümlich, nicht durchgebildet, nicht neu – und deßwegen ohne überzeugende Kraft.” Adam Wolf: Baron Joseph Eötvös. Blätter für Literatur und Kunst. Beilage zur Oesterreichisch-Kaiserlichen Wiener Zeitung, 1855. január 15. 3. sz.; Adam Wolf a bécsi egyetemen szerzett doktori címet, majd 1850-től ott tanított egyetemes és osztrák történelmet, 1852-ben pedig Pestre került. Egy ideig Magyarország katonai és polgári kormányzója, Albrecht főherceg leányainak nevelőjeként működött. 1865-től professzor a grazi egyetemen, 1870-től a császári akadémia tagja. Fő munkái: Geschichte der pragmatischen Sanction bis 1740 (1850), Oesterreich unter Maria Theresia (1855).

¹⁷ Protmann jelentése, Pest, 1853. szeptember 14. ÖStA, HHStA, Außenministerium, Informationsbüro BM 1853: 1956.

¹⁸ „Baron Josef Eötvös war Cultusminister im ungarischen Ministerium und ist der bekannte Schriftsteller. Seine politische Anschauungsweise ist in dem kürzlich erschienenen Werke »Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat« ausgesprochen, welches in dem Literaturblatte der Wiener Zeitung No. 3. Jahrgang 1855. sehr treffend beurtheilt worden ist. Die Poeten sagen von ihm er sei ein großer Staatsmann, und die Staatsmänner sagen von ihm er sei ein großer Poet.” Leiningen FML jelentése Bachhoz, Buda, 1855. márc. 8. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Ministerium des Innern, Präsidiale, 33., 1855: 2861.

sított, s 1860-ban megjelent, már említett röpiratában visszatért a magyar liberálisok Magyarország birodalmon belüli kívánatos viszonyát perszónálunióként meghatározó fő áramához. Eötvös azonban mindenképp ideális választásnak tűnt Andrian-Werburg részéről az 1850-es évek második felében, amennyiben az az egységes birodalmi eszmény föderatív színezetű programja alapján a kormányzattal szembeni óvatos ellenzéki propagandatevékenységbe kívánt fogni.

Andrian-Werburg 1857 júniusában, egyik pesti útja alkalmával ismerkedett meg Eötvössel, s jól érzékelhető politikai szándékok is meghúzódtak Andrian részéről az ismeretségekötés mögött: „Egy általam nagyon áhított ismeretség lett Eötvös Pepié, aki bemutatatta magát nekem, s ezzel megelőzött, mivel én magam már korábban szilárdul elhatároztam, hogy ez alkalommal megismerkedem vele. Igén alaposan szemügyre vettük egymást, kimerítő beszélgetést folytattunk. Néhány nap múlva várhatóan itt fog keresztül utazni, s egy napot itt időzni. Minden kétséget kizáróan újra eljött az idő, hogy közösen tegyünk valamit és megértésre jussunk. Eddig, azaz 1849 óta, ez nemcsak hogy lehetetlen volt külsődleges okok miatt, de haszontalan is lett volna. A nyers erőszak egyik részről, a másikon pedig a vak félelem túlságosan erős volt eddig, de most mindkét tényező megszűnőben van, és a rendszer zsákutcába jutott.”¹⁹ S hogy nagyon is komolyan számított az Eötvössel való további eszmecserére, bizonyítja július 9-i Badenben kelt naplóbejegyzése: „Eötvös Pepiről nem hallottam pesti utam óta, pedig magam értesítettem őt badeni tartózkodásomról. Nagyon rosszul érintene, ha elszalasztanám őt.”²⁰ Július 20-án feljegyzi, hogy két nappal később készül Bécsbe visszatérni, hogy Eötvössel beszélhessen. Decemberben Andrian további előkészületeket tett, a tervezett lap kiadása ügyében felkereste Kempen rendőrminisztert is és báró Lewinskit, a minisztérium sajtóügyekért felelős vezetőjét. Anyagi tekintetben báró Sina támogatására számított, a lehetséges szövetségescsokról pedig így ír naplójában: „Kleyle mellett itt van oldalamon Eötvös is, aki néhány héttel ezelőtt itt járt, és így mi egy egész tisztességes triumvirátust – vagy quadvirátust alkotunk – amivel már lehet valamit kezdeni. Cseh-

¹⁹ Andrian-Werburg naplója, Bécs, 1857. június 21. „Eine sehr erwünschte Bekanntschaft war mir die von Pepi Eötvös, der sich mir vorstellen ließ, u. mir damit zuvorkam, da ich mir fest vorgenommen hatte, ihn diesmal kennen zu lernen – Wir sahen und sprachen uns gründlich – Er soll in den nächsten Tagen hier durch kommen, u. sich einen Tag hier aufhalten. – Ohne Zweifel ist jetzt wieder die Zeit gekommen, wo was sich zusammenthun u. verständigen sollte – bisher, d. h. seit 1849, war dieß nicht nur aus äußerlichen Gründen unmöglich, sondern wäre auch unnütz gewesen – Die rohe Gewalt einer – u. die blinde Angst andererseits waren zu mächtig – aber jetzt hören dies beyden Factoren zu wirken auf – u. das System geräth ins Stocken.” Archiv města Brna.

²⁰ Andrian-Werburg naplója, Baden, 1857. július 9.: „Von Pepi Eötvös habe ich seit ich in Pesth gewesen, Nichts mehr gehört, obwol ich ihm eigens schrieb, um ihm meinen Aufenthalt in Baden mitzuthellen – es thäte mir sehr leid wenn ich ihn verfehlen sollte.” Archiv města Brna.

és morvaországi barátaim, mint mindig, cserbenhagytak.”²¹ Hogy pontosan milyen szerepet szánt Eötvös számára, s hogy Eötvös valójában oly készségesen részt vett-e a tervezgetésekben, mint ahogy azt Andrian-Werburg naplója sejteti, nem tudjuk a jelenlegi források alapján eldönteni, s Andrian 1858-ban bekövetkezett halála az eseményeket kényszerűen félbeszakasztotta. Ezek az utalások azonban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy Eötvös 1850-es évekbeli tevékenységéről, annak lehetséges motívumairól pontosabb képet alkothassunk.

---

²¹ Andrian-Werburg naplója, 1857. december 16.: „Nebst Kleyle steht mir auch Eötvös, der vor einigen Wochen hier war, in dieser Sache zur Seite, u. so bilden wir ein ganz tüchtiges Trium- oder Quadrumvirat – mit dem sich schon etwas anfangen läßt – Meine böhmischen u. mährischen Freunde haben mich wie gewöhnlich im Stiche gelassen.” Archiv mesta Brna; Karl Ritter von Kleyle minisztériumi tanácsos, 1848–49-ben a kremsieri parlament tagja volt.

GYÁNI GÁBOR

A mindennapi élet mint kutatási probléma

Történeti antropológia, új narratív történetírás, mikrotörténet vagy Alltags-geschichte – csupa olyan címke, mellyel valamilyen új és szokatlan történészérzékenységet, historikus látásmódot és irányultságot szokás kifejezni. Ha röviden kellene meghatározni, hogy mi bennük a közös, akkor az azonos témaválasztást emelhetjük ki. E történetírói irányzatok tárgya ugyanis többnyire és ismétlődően maga a mindennapi élet és annak szereplői, az átlagemberek, az ő tárgyi világuk, életgyakorlatuk és mentális univerzumuk: vagyis csupa banalitás, történelem alatti jelenség, ha történelmen csak és kizárólag a mindenkori elitet, az államok politikai létét megszabó csemenyeket és intézményeket értjük.

Az átlagember életének tényei, a viselkedését irányító normák, erkölcsi meggyőződések, hitbéli elvek feltárása a történetírói megismerés valami egészen új módját feltételezi, amely elüt mind a hagyományos – narratív – politikai csemenytörténettől, mind a strukturális és funkcionális összefüggéseket elemző „társadalomtudományos” történetírás gyakorlatától. A téma sajátos megválasztásának első és szembetűnő következménye, hogy az élet prózai tényeinek a megközelítése a teljesen konkrét idő- és térbeli kereteket részesíti előnyben, ezért a kis egységekhez és a rövid időtartamokhoz tartja magát. Ennek eredményeként kerül mindjobban előtérbe a mikrotörténet, mint ami látszólag egyedüli letéteményese a mindennapi történelem, vagyis a peremre szorult jelenségek s vele a másság történetírói megértésének és hiteles bemutatásának.

***

A mikrotörténet – egyszerűen szólva – a méretek lecsökkentése, a vizsgált tárgy miniaturizálása (leszűkítése egyetlen falura, lakóhelyi közösségre, a háztartása, a családra vagy az egyénre), emellett a megfigyelés (az adatgyűjtés) mikroszkopikus módja. De vajon mi végre a méretcsökkentés, adódik-e belőle több-let a megismerésben?

Az utóbbit tekintve a mikrotörténészeknek nincsenek kétségeik, törekvéseik célját illetően viszont eltérő nézeteket vallanak. Natalie Z. Davis szerint „a mikrotörténetek feltárják, hogy a történelmi folyamatokban miként valósul meg a lehetséges, az, amelyet adott időben és helyen kezdünk mint történetileg lehetőséget elfogadni.”¹ Giovanni Levi viszont úgy véli, a mikrotörténet „azt vizsgálja, hogy milyen mértékben s milyen formák között jut érvényre az emberi társadalom általános szerkezetében a szabad akarat.” A normatív (makro) rendszerek

¹ Davis, Natalie Z.: The Shapes of Social History. Storia della Storiografia – Hist. – Historiographic, 17. 1990. 30–31. (a továbbiakban: Davis)

belső ellentmondásai iránt fokozottan érzékeny mikrotörténész bemutatja a partikuláris nézőpontok pluralitását, azt, ami a rendszereknek rugalmasságot és nyitottságot kölcsönöz. A parányi események, az egyéni tettek aprólékos rekonstrukciója éppen azért fontos „hogyan feltáruljanak előttünk a rendszerek bonyolult következtetlenségei, melyek részeiben és hézagaiban az emberi szubjektivitás, maga a szabad akarat nyilvánul meg.”² Ha jól belegondolunk, Davis és Levi némileg eltérő megfogalmazása ugyanarról szól: a determinisztikus történetkép elvetéséről, melynek gyakorlati eszköze a mikrotörténetírás.

A definíciókat olvasva felötlik a kérdés: eszerint létezik egy önmagában vett mikrovilág (életvilág) és egy tőle elváló makrostruktúra (normatív rendszer), és ez a két entitás csak külön-külön vizsgálható vagy kutandó? És ezzel a mikrotörténet legkényesebb pontjára tapintottunk: mi az általa feltárt ismeretanyag érvényességi köre? A makro- és mikrotörténet közti viszony, nevezetesen, hogy valójában mit reprezentál a sokszínűségben megragadott helyi és egyedi, értelemszerűen olyan kérdés, melyet egyetlen mikrotörténész sem kerülhet meg.

Carlo Ginzburg azon a nézeten van e kérdésben, hogy az átlagos, a közép-szerű mindennapiság (ez testet ölthet egyetlen, múltban élt ember személyiségében és gondolataiban, lásd könyvének hősét, Menocchiót) éppen átlagosságánál fogva tekinthető „reprezentatívnak”, mivel „mikrokozmoszként foglalja magába azokat a vonásokat, melyek egy meghatározott történelem valamely társadalmi rétegére jellemzőek...”³

Davis nem ebben látja a probléma nyitját. A mikrotörténet során kiválasztott egyedi eset, az esettanulmány tárgya – írja – „nem egyetlen homokszemre lefordított világ, hanem egyetlen helyi hatalmi nyaláb, melyet hozzákapcsol a többi hozzá hasonló nyalábokhoz és hatalmi centrumokhoz az, hogy befogad onnan érkező hatásokat és jelzéseket, ugyanakkor ki is bocsát feléjük ilyeneket.”⁴ Ezzel arra a gyakran hangoztatott vádra reflektál, melyet például Jim Sharpe így fogalmazott meg: „Az antropológiai modellek pártfogásába vett mikrotörténeti megközelítés könnyen elhomályosíthatja azt az általános problémát, hogy hol is a hatalom helye a társadalom egészében, és mi működésének a természete.”⁵

Magyarán: adható-e valamennyire is érvényes (releváns) tudás a mikrovilágról, ha nem veszünk tudomást a makrostruktúrákról, azok helyi hatásairól, miután ezeket a mikrovilágok határain kívül, többnyire felettük érvényesülő erőket a mikrotörténész szándékosan kirekeszti látóköréből. Davis szerint ez nem valódi probléma, mert a hatalom a mikrotörténész fogalmai szerint nem pusztán egy központi (állami) intézmény, hanem olyan valami, ami szétterjed a társadalomban. Foucault hatalomkonceptiójára utal ezzel, a hatalom diffúz természetéről

² Levi, Giovanni: *On Microhistory*. (a továbbiakban: Levi); Burke, Peter (ed.): *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania, 1991. 107. (a továbbiakban: Burke)

³ Ginzburg, Carlo: *A sajt és a kukacok*. Egy XVI. századi molnár világképe. Budapest, 1991. 20.

⁴ Davis 31.

⁵ Sharpe, Jim: *History from Below*. In: Burke 32.

szóló, ma igen népszerű felfogást téve meg a mikrotörténet szemléleti kiindulópontjává. Ennek értelmében „a hatalom nem birtokolható dologi javak módján... (hanem) úgy működik, mint egy gépezet. Bár piramis alakú szerkezete egy 'főnököt' helyez a csúcsra, az egész szerkezete az, amely a 'hatalmat' termeli, és szétszítja az egyéneket ebben a permanens és összefüggő térben.”⁶ Az „abszolút indiszkrét”, mert mindenütt jelenlévő, egyúttal mégis „diszkrét”, mivel a csendben és folyamatosan ható hatalom foucault-i fogalma nagy hatást gyakorol a mikrotörténeteszekre, olyannyira, hogy sokszor már a témaválasztásukat is megszabja.

Ha ezzel a huszárvágással talán meg is oldottunk valamit a makro- és mikrotörténet összhangba hozásának fogas kérdéséből, még mindig előttünk az a súlyos probléma, melyet az interpretatív antropológia „elméletellenessége” állított a kettő egyeztetésének útjába. Nem szükséges hosszasan ismertetni, hogy mit ír elő Geertz sűrű leírás fogalma az elmélet alkalmazásának normájaként. Nevezetesen, hogy a kutatónak nincs „földközeli” elméleteknél elvontabb fogalmakra szüksége, tekintve, hogy általánosításai a „társadalmi beszéd” elemzésére irányulnak, és mindvégig megmaradnak az egyedi eset határai között: az értelmezés azoktól soha nem vonatkoztat el.⁷

Kérdés: a történész számára elfogadható-e vagy mennyire tartható be az ilyen eljárás: A probléma túl bonyolult ahhoz, hogy minden részletét kielégítően megvilágítva fejtsük ki róla véleményünket. Annyit azonban előrebozsáthatunk: a történész eredeti teljességében aligha teheti magáévá Geertz sűrű leírás módszerét. Igyekszem néhány (korántsem az összes szóba jövő) érvet felsorakoztatni állításom alátámasztására.

A történész még kivételesen szerencsés esetben (s ez igazán ritka) sem dolgozhat olyan „forrásfeltételek” között, mint a résztvevő megfigyelő helyzetébe kerülő antropológus. A történész többnyire az emlékezet által erősen megrostált, szeszélyes esetlegességgel fennmaradt nyomokat talál, amelyek „szakszerű” kifagatása helyettesíti nála a dialógust. Tovább súlyosbítja helyzetét, hogy még ezek a hiányosan megőrzött, reprezentatívnak a legkevésbé sem nevezhető nyomok is rendszerint „előre-kódoltak”, értvén ezen azt, hogy a források többé-kevésbé a mindenkor hatalom pusztá öndokumentációi. Így a fáradságos forráskritika nem mindig elegendő ahhoz, hogy eltűnjének belőlük a torzító partikularizmusok. Duby írja találoán: „Az emlékezet ... csak a kivételeset őrzi meg, a hétköznapi, a közönségset örökre elhullatja. A közös tudatban – az egyén emlékezetével ellentétben – nem gyűl ki hirtelen fény, s nem irányul közönséges dolgokra. Azt a fajta emlékezetet, amely nyomokban rögződik, megfékeztek, a hatalom szerkezete uralta, hagyta rajta nyomát.”⁸

⁶ Foucault, Michel: Felügyelet és büntetés. A börtön története. Budapest, 1990. 242. (a továbbiakban: Foucault)

⁷ Geertz, Clifford: Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben. Válogatta Vári András. Budapest, 1988. 52. (a továbbiakban: Vári)

⁸ Duby, Georges–Lardreau, Guy: Párbeszéd a történelemről. Budapest, 1993. 63.

Az így előszeklektált történeti dokumentáció pusztá „megtalálása”, majd meghatározott rend szerinti összegyűjtése és adott problémák bemutatására (értelmezésre) való hasznosítása mind-mind sajátos gondolati mechanizmusok keretei között zajlik, melyek lényegükben ütnek el a valóság közvetlen megfigyelés tudományos konstruálásának és értelmezésének antropológusi feltételeitől. A történeti tevékenység specifikumának a felismerése miatt ítéli Goldthorpe elhibázottnak azokat a vélekedéseket, melyek szerint a szociológia és a történetírás összeházasítható egymással. Pedig erről szó sincs – fejti ki a szerző –, hiszen a történészek legfőleg csak rábukkannak esetlegesen fennmaradt „relikviákra”, ám a szociológusok (és – tegyük hozzá – az antropológusok) forrásaikat maguk állítják elő (*generate*) a terepmunka eredményeként.⁹

A történész ebben a helyzetben alkotó tudományos fantáziával pótolja az adataiból eleve hiányzó koherenciát: egységes történetet és logikus magyarázatot kerekítve belőlük; azzal cementezi tehát össze az emlékfoszlányokat, amit korának eszményeiből, értékeiből és nem utolsósorban, a jelen időhorizontjának ismeretlenségéből magának leszűr. Már témát, kutatási területet is ennek megfelelően választ, a továbbiakban ez szabja meg a források összegyűjtésének mikéntjét, vagyis a történeti szelekciót, s végül mindezt egy probléma ismeretében képes megtenni. A probléma viszont belőle magából, személyes intellektusából fakad, miután képtelen elvonatkoztatni attól, amit jelenéből visszatekintve már tud a múltból, vagy amit még nem tud, de aminek a megismerésére vágyat érez. A történész megismerő tevékenysége tehát eleve retrospektív jellegű, és helyzete már azért sem hasonlítható annak a utasnak a helyzetéhez, aki a szakadatlan, egyfolytában tartó vonatút végén a megtett útra visszatekintve jut mindannak tudatára, ami vele közben megtörtént (kontextualizálja az egyedi eseményeket, apró és összefüggéstelen történeteket). A történész valójában egy személyesen soha végig nem járt vonatutazást próbál megismételni annak összes változóival és kitérőivel a teljes bepásztázásával.

A történész nem felejtkezhet meg arról, hogy az, amit vizsgál, nem állapot, hanem folyamat jellegű „valóság”, olyan valaha volt jelen, melyre utóbb jövő következett, s valójában ez az utóbbi közvetíti számára a múltbeli valóságkonstrukciókat. Ez a csak számára hozzáférhető jövőhorizont, vagyis a múlt „utótörténete” ruházza fel a múltat történelmi jelentőséggel, ez kölcsönöz számára történelmi jelentést, ami (természetesen) nem mindenben egyezik az események valamikori átélői részéről neki tulajdonított jelentéssel. A történelem éppen emiatt és ennyiben a mi történelmünk is egyúttal, tehát az események olyan egymásra következő sorozata, amely a történész előtt már ismert utótörténet fényében válik

⁹ Goldthorpe, H. J.: The Uses of History in Sociology: Reflections on Some Recent Tendencies. *British Journal of Sociology*, 42, 2. (1991) 211–231.; a kulturális antropológia és a történetírás episztemológiai különbségeiről lásd Kuehn, Thomas: Reading Microhistory: The Example of Giovanni and Lusanna. *The Journal of Modern History*, 61, 3. (September 1989) különösen 516–517. és 533–534.

egészen felfoghatóvá.¹⁰ A történeti időhorizontból adódó többlettudásnak vagy csak másról szóló tudásnak, az időben felhalmozódó tapasztalatnak, egyszerűen: az elméletekben összegzett tudásnak a figyelembevétele nélkül aligha alkotható meg a múlt mint folyamat fogalma. Márpedig a fogalom nélkül a mikrotörténet sem művelhető, jóllehet a mikrostruktúrákat közvetlenül többnyire nem hatja át a makrofolyamatok dinamikája.

Ilyen okokból gondolja Levi, hogy Geertz kultúra-fogalma és sűrű leírás elmélete nem segít hozzá, hogy történetként magyarázatot adjunk a „korlátozott racionalitások” időbeli és térbeli dinamikájára. Nem véletlen, hogy a sűrű leírások repertoárjának – folytatja –, nem része az összehasonlítás művelete, így ez csak olyan repertoár, melyből – tisztázatlan – előírások szerint ragadhatók ki egyes esetek a magyarázat céljaira. Az értelmezés ezért gyakorta nyitva marad és meghatározhatatlan érvénye felettébb korlátozott.¹¹

A mikrotörténet és az interpretatív kulturális antropológia eltéréseinek ez a kissé hosszadalmas bizonyítása nem arra szolgált, hogy tagadjam a történeti antropológia létjogosultságát. Ezt már csak azért sem tehetem meg, mert ezzel ellentmondanék saját tudományeszményemnek. A lehetséges és az elérhetetlen közötti határvonalat szerettem volna csupán meghúzni néhány fontos vonatkozásban, így módon járulva hozzá a két diszciplínából létrejövő új „megértő tudomány” fogalmának a tisztázásához.

***

A mindennapi tapasztalat, a köznapi észlelési kategóriák és erkölcsi értékek feltárására és az elemzésükre vállalkozó, szükségképpen antropológizáló mikrotörténetírás a „teljes élet”, az „életvilág” tartományát kulturális entitásként fogja fel. Richard van Dülmen szerint ez a történetírás: „A kultúrát és a kulturális megnyilvánulási formákat nemcsak 'normák, értékek és szimbólumok rendszereként' értelmezi, (de) a kultúrát társadalmi tapasztalatok és a szociális cselekvés közegének, társadalmi viszonyok és életgyakorlat kifejeződésének tekinti.”¹² Wolfgang Kaschuba megfogalmazásában ugyanez a gondolat így hangzik: „a mindennapi élet történetében (értsd: történetírásában – Gy. G.) a társadalomtörténet új-fajta megközelítése kristályosodott ki, olyan, ami a történelemre kivált a 'kultúra' terminusaiban tekint. Fókuszában a történelmi alanyok kulturális gyakorlatának bonyolult történelmi realitása áll. Ez a megközelítés az alanyok ama különleges képességeiben mélyed el, amelyek a különleges életvilág körülményei között alakítják életüket és cselekvési lehetőségeiket. Emellett igyekszik felszínre hozni

¹⁰ Nijhuis, T.: Towards a Synthesis of Social Scientific and Anthropological Oriented Historiography. In: 17th International Congress of Historical Sciences. Vol. 1. Madrid, 1990. 187–192.

¹¹ Levi 104.

¹² Richard van Dülmen: A történeti antropológia a német társadalomtörténetírásban. In: A német társadalomtörténet új útjai. Tanulmányok. Szerkesztette Vári András. Budapest, 1990. 99–100. (a továbbiakban: Dülmen)

az ilyen életvilágrendszerek széles körű, átfogó szimbolikus rendszereit – a tapasztalatszerzés módjait, a viselkedési szabályokat, a jelentéseket és értékeket.”¹³

A kultúra ezen kiterjesztett, az antropológiától kölcsönzött fogalma olyan történetírást jelöl, amely nem azonos többé a szorosan vett kultúrtörténettel: az „életvilág” ugyanis nem darabolható fel külön gazdaságra, politikára és kultúrára (ezen belül elit-, tömeg- vagy népi kultúrára). Mindez együtt alkotja azt a közeget, amely a hétköznapi „életgyakorlat”-ban közvetlenül is megnyilvánul.

A kultúra fogalmának alapul vételével a vizsgálat anyaga immár „szövegszerű”, ami tehát „olvasható”, „lefordítható” és „értelmezhető” (Natalie Z. Davis). Éppen ezért „kínálja fel magát” a történésznek az interpretatív antropológia keretei közt megfogalmazott sűrű leírás analitikus eszköze. Arról, hogy ez a módszer hogyan alkalmazható a történeti kutatásban, Peter Burke így vall: „a kultúrát kommunikációs rendszerként kell kezelni, olyan (írott) nyelvként, melynek ’nyelvtana’, tehát arról szóló szabályai vannak, miként kell étkezni vagy ruhát hordani stb. A kultúrát esetleg mint a ’jeltek rendszerét’ fogják fel, melyet szöveggént ’el lehet olvasni’... Az antropológus által használt ’sűrű leírás’ úgy is újra-fogalmazható, hogy az tulajdonképpen a fordítás egy formája, az adott kultúrában implicitre meglévő szabályoknak a kívülről állók számára történő explicitté tétele.”¹⁴

Ha a mindennapi életgyakorlatot kulturálisan definiált tevékenységként fogjuk fel, elkerülhetetlen, hogy ártértelezzük a történeti tény, valamint az ok-sági viszonyok fogalmát. Natalie Z. Davis mutat rá, hogy a történeti tények „legnagyobb valószínűséggel kulturálisak.” Ennek megfelelően „az újabb társadalomtörténet a klasszikus társadalomtörténettől eltérő sorrendben adható elő, mivel a születési arányszámok, a szántási és öröklési gyakorlatok bemutatását megelőzik a hitekről, és a gondolkodás kategóriáiról szóló beszámolók.”¹⁵

A mikrotörténet az antropológiai kultúra-fogalom birtokában ugyanakkor mérőben másként veti föl elmélet és leírás (történeti rekonstrukció) egymáshoz való viszonyát is. Ennek taglalása végett érdemes közelebbről szemügyre venni a német Alltagsgeschichte történészinek koncepcióját, mivel a sajátos német tudományos kontextus jóvoltából ők azok, akik erről explicitre is kifejtették nézeteiket.

***

Az 1970-es években szcientista, közvetlenül angolszász hatásra létrejött nyugatnémet „társadalomtudományos” (*historische Sozialwissenschaft*) történetírás tagadásaként jelentkezett az Alltagsgeschichte programja. Képviselőinek egy-

¹³ Kaschuba, Wolfgang: Popular Culture and Workers' Culture as Symbolic Orders: Comments on the Debate about the History of Culture and Everyday Life. In: Lüdtke, Alf (ed.): The History of Everyday Life. Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life. Princeton, N. J., 1995. 172. (a továbbiakban: Lüdtke)

¹⁴ Burke, Peter: The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication. Cambridge, 1987. 5–6.

¹⁵ Davis 28–29.

szerre kellett szembenézni a német historicizmus hagyományát elvető, elmélet-orientált, gyakorta kvantifikáló és komparatív, egyszersmind a szociológiára hallgató makrotörténetírás befolyásos hazai képviselőinek munkásságával és az *Annales* forrásaiból táplálkozó újabb (1980-as évek előtti) francia mentalitástörténet kihívásával. A (nyugat)német történetíráson belüli alternatíva elfogadtatásáért ekkor megindult szellemi küzdelem egyik döntő vitakérdésévé az lett, hogy mi az elmélet helye és szerepe a történész munkájában.

A „társadalomtudományos” történészek szerint az elméletek hasznosak, sőt nélkülözhetetlenek; legalábbis ilyenek azok a többnyire a társtudományoktól kölcsönzött fogalmak, összefüggő fogalomkészletek, amelyek alkalmasak a történeti adatok strukturálására, megmagyarázására, de amelyek mégsem vezethetők le magukból a forrásokból, mert nem belőlük származnak közvetlen módon.¹⁶

Ezzel szemben a kultúra fogalmát középpontba állító mikrotörténészek vagy *Alltagsgeschichte* historikusok mellett törnek lándzsát, hogy elméletalkotásra pedig nincsen szükség, helyesebben arra csak burkoltan, az anyag strukturálása végett kell sort keríteni. „Vissza kell viszont utasítani minden instrumentálisan felhasználó magyarázó elméletet... (Mivel) a kérdésfeltevések és a hipotézisek ebben az esetben nem a forrásokban adott értelem-összefüggésekből, hanem az elméletből crednek. Ha viszont egyes cselekedetek és kulturális megnyilvánulások jelentés-összefüggését akarjuk rekonstruálni, akkor ezeket gondosan fel kell tárni, és nem elhamarkodottan valamilyen előre megállapított elmélet értelmében kategorizálni.”¹⁷

Az elmélethez való kapcsolat kérdésében rendszerint Hans Medicket, az *Alltagsgeschichte* göttingeni történészeinek vezéralakját szokás idézni. 1984-ben megjelent nevezetes programadó tanulmányában Medick a társadalomtudományos történetírás „látásmódjában” jelölte meg a mikro- és makrotörténet fő vízvonalát. „Ezen centrisztikus látásmódon – írja – azt értem, hogy a történelmi jelenségeknek a történelem peremén, illetve centrumában való elrendezése mindig ama ’nagy változások’ szempontjából történik, amelyeket a modernizáció, az iparosodás és a bürokratikus intézményi és nemzeti állam ’idéző elő’. A szociál- és kultúrantropológiai távlatok alapvetően megkérdőjelezzik ezt a centralisztikus, unilineáris látásmódot.”¹⁸ Aminck az az alapja, hogy az elméletek szempontjából érvényes történelem peremére visszaszorított jelenségeknek is megvan a maguk nem kevésbé érvényes történetük: ráadásul ez a fajta történelem, aminck a saját-szerűség, az elméletek szempontjából vett idegenszerűség, a kivételesség a lényege, univerzális fejlődési fogalmakkal nem tehető sem láthatóvá, sem értelmez-

¹⁶ Vessd össze Wehler, Hans Ulrich: *Történelem és szociológia*. Valamint Kocka, Jürgen: *Társadalomtörténet (részletek)*. Mindkettő In: *Történelem és szociológia (válogatás)*. Válogatta Némedi Dénes. *Szociológiai Füzetek*, 32. 1983.; Kocka, Jürgen: *Elméletek és kvantifikáció a történetírásban*. *Világtörténet*, 1986/3–4. 53–57.

¹⁷ Dülmen 100.

¹⁸ Medick, Hans: „Misszionáriusok a csónakban?” Néprajzi megismerésmódok kihívása a társadalomtörténettel szemben. In: Vári András 72. (a továbbiakban: Medick)

hetővé. A nagy átalakulások vesztesecinek, a percmre szorultaknak, a pauperizálódóknak a világa egyedül csak a saját világuk kereteinek és rájuk vonatkozó tapasztalataiknak a rekonstrukciója nyomán hozható felszínre. Éppen a bennük rejlő idegenség, a számunkra megszokottól különbözőségi kelti fel érdeklődésünket: ez egyúttal arra is figyelmeztet, hogy milyen súlyos árat fizettek társadalmaink a modernizáció és az iparosodás folyamatainak véghezvitelért. A saját életviláguk kontextusában értelmezett cselekvések és tapasztalatok azonosítását és elemzését tekintve a „centrisztikus látásmód”, vagyis az elméletorientált történetírás tehát kifejezetten hátrány, amit el kell hagyni – vallja Medick.

S most jutottunk el ahhoz a ponthoz, hogy tisztázzuk végre; mi alkotja a mindennapi életet, és mit kell érteni a kulturálisan meghatározott életvilágon. A fogalomnak legalább két jelentése ismert; az egyiket a francia mentalitástörténet tradíciói alapozták meg, ami azután Fernand Braudel történetírói munkásságában teljessé vált ki. A másikat a francia de Certeau elméleti kezdeményezése nyomán a történetírói gyakorlatban a német Alltagsgeschichte historikusai igyekeznek elsősorban érvényesíteni.

***

Ernest Labrousse nyomán a második világháború utáni francia társadalomtörténet-írás a mentalitás olyan fogalmát alakította ki, amely a társadalmi hierarchia mintájához szabta a mentális univerzum belső rendjét. Így a kulturális elkülönülések szorosan követik a gazdaságból credezett csoportstruktúra fő vonalait, azaz a mentalitás tényeit a társadalomtörténet tényeiből „vezették le”, hozzájuk igazították azokat.¹⁹ Másik fontos vonása a mentalitástörténetnek, hogy miközben az anyagi kultúra fogalmába belefoglalt mindennapi életet határozta meg mint a történelem alaprétégét, egyúttal megtagadott tőle minden valóságos dinamikát. Braudel a mindennapi életet olyan „apró tények”-ként definiálta, „amelyek azonban a végtelenségig ismétlődve végül is összefüggő valóságláncnak bizonyulnak.”²⁰ A szerinte „tartósnak maradó”, tehát a „hosszú vagy közepes időre szóló konstansokként” ható anyagi kultúra a „maga eredeti vonásaival és sokáig érvényes döntéseivel” képezi tehát az épület alapjait, amit a „megszokás, a nem tudatosított mindennapi élet” tart össze. A következő, az erre az alapra felhúzott első szint a valamivel már „hajlékonyabb struktúrájú rendes gazdasági élet”, melyet végül a „kapitalizmus”, ez a „legfelső, egyedül igazán mozgékony, változó struktúra” fed be.

A tudattalan ismétlődés jegyeit magán viselő, a mechanikus rutin elve szerint zajló mindennapi (kulturális) gyakorlat Braudel-i fogalma (melyet a szerző az étkezés, a ruházkodás és a lakás közege át mutat be kora újkori panorámájá-

¹⁹ Chartier, Roger: *Cultural History. Between Practices and Representations*. Polity Press, Cambridge, 1988. 30–31.; a francia mentalitástörténet német értékeléséhez lásd Schöter, Peter: *Mentalities, Ideologies, Discourses. On the „Third Level” as a Theme in Social-Historical Research*. In: Lüdtke 72–116.

²⁰ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Budapest, 1985. 562.

ban), mind kevésbé elfogadható a hetvenes években színre lépő mikrotörténetek számára. Már Erving Goffman 1959-ben publikált nagyhatású könyve az egyén társas kapcsolatokban játszott szereprepertoárjáról mintegy megelőlegezte a mindennapi élet dinamikus fogalmát.²¹ Mégis csak jóval később, Michel de Certeau 1980-ban megjelent könyve hozott áttörést ezen a téren.²² Certeau e művében azt a gondolatot fejti ki, miszerint a kulturális fogyasztás, tehát a reprezentációk befogadása korántsem merőben passzív aktus, hanem mint afféle elsajátítás vagy kisajátítás, lényegében szintúgy termelés vagyis előállítás.

A termelés mintájára működő kulturális fogyasztás, amely saját végtermék híján lesz láthatatlanná, ez a rafinált és szüntelenül zajló, csendes emberi tevékenység abban nyilvánul meg, ahogyan a fogyasztás számára kínált reprezentációkat felhasználják. A termelés uralmi rendjét így az előállítók szándékaitól mindinkább független fogyasztói befogadás forgatja fel, bár annak teljes hatástalanítására nincs azért módja. Ahhoz tehát, hogy helyes fogalmat alkossunk magunknak az uralom (a termelés) működéséről (vagyis annak hatékonyságáról), először is vizsgálni kell azokat a machinációkat, manipulációs eljárásokat, melyeket a reprezentációk fogyasztói alkalmaznak a befogadás folyamán. S majd csak miután kimutattuk a másodlagos termelés és a primer előállítás azonosságait és eltéréseit, keríthetünk sort az uralom működésének megítélésére.

Ez azért is fontos, mert Foucault új keletű hatalom-elmélete különösen alkalmas a hatalom ellenállhatatlan voltának a feltételezésére. Foucault szerint a hatalom az újkorban kettős értelművé lett: az alkotmányos (a formális jogi intézményekből levezetett, általuk legitimált) makrohatalom mellett egyre jobban burjánozni kezdenek ama *mikrohatalmak*, amelyek *fegyelmező mechanizmusokként* a mindennapi élet síkján fejtik ki hatásukat; valójában a hatalom folytonos és közvetlen létét biztosítják ebben a formában. A kétféle hatalom két külön minőséget jelez. Az előbbi a formális jogegyenlőség, a liberális magánautonómia és a képviseleti elven nyugvó politikai hatalom struktúráiban határozza meg a hatalom fenntartásának módjait. A mikrohatalom viszont megannyi szétszórt megnyilvánulásával az egyenlőtlenség, a hiányos autonómia, a politikából való kirekesztettség állapotában tenyészik. A társadalomban diffúz módon jelenlévő mikrohatalom tehát semmiképpen nem a makrohatalom pusztá leképezése, bár nem egészen független tőle. A fegyelmezés hatalmi technikáit aprólékosan ki-munkáló, a személyközi kapcsolatokba ágyazva annak rendkívüli hatékonyságot kölcsönző mikrostruktúrák, a hatalom általános (jogi) formájának ezek az ellentételezései, valójában a társadalmi *egyensúly* elengedhetetlen biztosítékai; bennük ölt testet a moralitás konkrét formája. Ezeknek a mikrostruktúráknak mint afféle „hatalmi-fegyelmező-technikák” együttesének a jogi keretek szabják meg a szabad működési terét. „A fegyelmezés látszólag nem több, mint infrajog. Úgy tetszik, az egyedi létezők rendkívül alacsony szintjéig juttatta el a jog által meg-

²¹ Goffman, Erving: *The Presentation of Self in Everyday Life*. Harmondsworth, London, 1976.

²² De Certeau, Michel: *The Practice of Everyday Life*. University of California Press, Berkeley, 1984. (a továbbiakban: Certeau)

határozott, általános formákat; vagy pedig az egyén számára, az általános elvárásokba való beilleszkedés megtanulásának módjaként tűnik fel.”²³ Összegezve tehát: a „fegyelem”, Foucault szerint, a maga sajátos kellékeivel, technikáival, procedúráival és alkalmazási síkjaival egyetemben olyan hatalmi technológia (sőt, a hatalom olyan „anatómiája”), amely mélyen beleágyazódik a társadalom kontextusaiba, ily módon itatva át annak szinte minden egyes alkotóelemét.

E koncepcióval szemben de Certeau fontosnak tartja kimutatni mindazon *taktikák* létét és szerepét, amelyek a fegyelmezés mikrotechnikáinak ellensúlyozását vagy csak azok kijátszását szolgálják éppoly láthatatlanul és diffúz módon, ahogyan maguk a fegyelmezés mikrostrukturái is működnek. Szétszórtságuk folytán tehát többnyire töredékes, konkrét helyzetekhez és kontextusokhoz kötődő, önállóan szinte soha nem mutakozó egyéni használati módok felelnek meg azoknak a taktikáknak, amelyek intézményszerűsítés és külön ideológiai igazolás nélkül is kellően életképesek. S mert működésük során a saját logikájukat követik, épp olyanok, mint a termelés, az előállítás aktusai, legyen szó az olvasás egyéni módjáról, a városi tér használatáról, a mindennapi rituálék átfunkcionálásáról a vele olykor élők részéről vagy a kész piaci struktúrák alkotó újrafelhasználásáról (ez a főzés művészete).²⁴

Braudel „történelem nélküli” anyagi kultúra fogalmát Hans Medick éppen azon az alapon bírálja, hogy az a centrálisnak felel meg.²⁵ Alf Lüdtke, az *Alltagsgeschichte* másik vezéralakja pedig élesen megkülönbözteti az irányzatot a mindennapi élettel egyébként kiterjedten foglalkozó (német) historikusok azon körétől, akik (mint Braudel) abban csupán az ismétlődés, a rutinszerűség s vele együtt a változatlan birodalmát látják. Ezzel szemben – fejtegeti –, az *Alltagsgeschichte* annak feltárására vállalkozik, hogy milyen módon lesz az ember egyszerre tárgy és alanya saját történelmének. A történész, ilyen körülmények között tehát nem a változatlan egyhangúság, hanem éppen a teremtető változékonyság világaként közelíti a mindennapok múltjához, mivel „a történelmi változást és folytonosságot, konkrét csoportok és individuumok tevékenységéből eredezteti.” Azt kell tehát bemutatnia vagy egyenesen bebizonyítania, hogy „a társadalmi kényszereket vagy ösztönzéseket miként észlelték és dolgozták fel érdekek, szükségletek, szorongások és remények formájában; egyáltalán hogyan keletkeznek ezek a folyamatok során. Másként fogalmazva: előtérbe kerülnek azok a formák, melyek révén az emberek ’kisajátították’ – ezzel egyidejűleg át is formálták – ’saját’ világukat.”²⁶

Szélesebb kutatási területén, a német munkásság 19–20. századi társadalomtörténetében az *Eigensinn* kifejezéssel jelölt taktika elemzésén át mutatja be a mindennapi életnek ezt a fajta dinamikáját. A sokféle alakban megnyilvánuló

²³ Foucault 302.

²⁴ Certeau XI–XV.

²⁵ Medick 64–65.

²⁶ Lüdtke, Alf: Introduction: What is the History of Everyday Life and Who are its Practitioners? In: Lüdtke 6–7.

Eigensinn-t, e jellegzetesen munkásmagatartást helytelen lenne pusztán az ellenállással vagy az együttműködés iránti húzódozással azonosítani. Mint írja, „ellenkezőleg, az Eigensinnre összpontosított elemzés a viselkedés bonyolult világát tárja elénk”, olyat, melyben egyszerre fedezzük fel az önfegyelem által közvetített, az egyénre nehezedő hatalmi kényszerekkel szembeni lojalitást, valamint a velük szemben kivándó önállóság taktikáit.²⁷ S ezen a ponton talán nem árt emlékeztetni az amerikai Davis és az olasz Levi korábban már idézett meghatározásaira, miszerint a mikrotörténet sajátos hivatása éppen az, hogy a szabad akarat, vagy az adott helyen és időben történetileg elérhető lehetséges mellett sorakoztasson fel történelmi bizonyítékokat.

***

A mindennapi élet mint történeti probléma fogalmi kérdései tehát élénk vita tárgyát képezik a nemzetközi tudományos életben. A fő vitakérdések exponálása és nem a mindennapi élettel kapcsolatos szerteágazó történeti irodalom jellemzése vagy ismertetése volt a tanulmány témája.²⁸ Fontos ez pusztán azért is, mert az ennek során bevezetett fogalmak, a mindennapi élettel kapcsolatos szemléleti keretek, közülük is főleg azok, melyek a német Alltagsgeschichte történészei révén hasznosulnak a közvetlen kutatásokban, a városi térre irányuló vizsgálódásainkban végig iránytű gyanánt szolgálnak.²⁹

---

²⁷ Lüdtke, Alf: Polymorphous Synchrony: German Industrial Workers and the Politics of Everyday Life. *International Review of Social History*. 38. (1993.). Supplement 1. Különösen 50–58.

²⁸ Efféle ismertetések, főleg a német Alltagsgeschichtéről könnyen – olykor még magyar nyelven is – hozzáférhetők. Lásd Eley, Geoff: Labor History, Social History, Alltagsgeschichte: Experience, Culture, and the Politics of the Everyday – A New Direction for German Social History? *The Journal of Modern History*, 61. 2. (June 1990) 297–344; Niedermüller Péter: Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replica*, 13–14. (1994. június) különösen 112–117; Fónagy Zoltán: A mindennapok története. Antropológiai perspektívák a német társadalomtörténet-írásban? In: *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Szerkesztette Orosz I.–Pölöskei F. Budapest, 1994. 369–380.

²⁹ Lásd például Gyáni Gábor: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok*, 1994/6. 1057–1078.; Gyáni Gábor: Egy budapesti polgárcsalád 470 napja. *Budapesti Negyed*, 14. 1996. Tél. 125–153.

„Ez a tragédia és következményei sokkoltak bennünket”

Beszélgetés John Lampe amerikai történésszel

John R. Lampe a Woodrow Wilson Center (Washington, D. C.) kelet-európai kutatásokkal foglalkozó igazgatója 1987 óta, a University of Maryland, College Park történelem professzora. B. A. fokozatát a Harvard Egyetemen, M. A. fokozatát a Minnesota Egyetemen, doktori címét pedig a Wisconsin Egyetemen (1971) szerezte. 1965 és 1967 között diplomataként dolgozott Jugoszláviában és Bulgáriában. Legfontosabb művei: *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (társszerző: Marvin R. Jackson, 1982) – a mű elnyerte az American Association for the Advancement of Slavic Studies (AAASS) Vucinich-díját; *The Bulgarian Economy in the 20th Century* (1986); *Yugoslav–American Economic Relations since World War II*. (társszerzők: Russel O. Prickett és Ljubiša S. Adamović, 1990.); *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country* (1996).

Kérem, hogy röviden ismertesse eddigi életútját, annak fontosabb állomásait! Mi vonzotta a Balkánhoz mint kutatási témához?

Születésem szerint nem vagyok jugoszláv származású, viszont Észak-Minnesotában születtem, ahol elég sok szerb, horvát és szlovén eredetű család él. A családom igazi amerikai keverécsalád, angol, finn és lengyel ősökkel. A Balkán iránti érdeklődésem a hatvanas években ébredt fel, amikor amerikai diplomataként első helyemen, Belgrádban dolgoztam. Hat hónapig tanultam szerbhorvátul, utána másfél csztendőt töltöttem Belgrádban, majd egy fél évet Szófiában. A State Department után visszatértem a tudományos életbe, és Wisconsin állam egyetemén kezdtem el tanítani. Ott doktoráltam mint Európa gazdaságtörténetének és a balkáni térségnek a kutatója. Itt volt professzorom Michael Petrovich, akinek a legutóbbi könyvem is ajánlottam. Ezután a Maryland Egyetemen kaptam állást, ahol 1973-tól tanítottam professzorként. Közben készítettem el a balkáni országok gazdaságtörténetét összefoglaló könyvem. A doktori dolgozatom témája: a királyi Szerbia gazdaságtörténete az I. világháború előtt. A nyolcvanas években folytattam a gazdaságtörténeti kutatásokat, és Bulgária 19–20. századi gazdaságtörténetét dolgoztam fel. 1986-ban lettem a washingtoni Woodrow Wilson Nemzetközi Központ Kelet-Európai Intézetének igazgatója. Ez egyúttal a mai időszak felé fordulást is jelentette, azaz a mai időszakért vállalt felelősséget. 1987 után a Jugoszlávia-kutatók többségével együtt én sem gondoltam, hogy ez az állam, ez az ország ilyen véres véget ér. Bizonyos változásokat vártunk, de ez a tragédia és következményei sokkoltak bennünket. Michael Petrovich volt az, aki meg akarta írni Jugoszlávia 20. századi történetét, de 1988-ban elhunyt. Halála után egy évvel tértem vissza Wisconsin egyetemére. Részben

rá való tekintettel, részben pedig bizonyos felelősségérzet folytán úgy éreztem, az a legkevesebb, hogy világos magyarázatot keressek az eseményekre, s hogy a lehetséges keretek között megírjam Jugoszlávia „igazi” történetét, különös figyelmet szentelve az ott élő, szinte mindegyik nép körében tetten érhető misztifikációknak, hamisításoknak és gyűlölködéseknek. Három esztendőig dolgoztam a Cambridge University Press által kiadott könyvön, amelynek a Jugoszlávia mint történelem (Yugoslavia as History. Twice There Was a Country) címet adtam, utalva arra, hogy az már egy befejezett valami, ami már nem létezik. Manapság egy amerikai könyvesboltban, legalább harminc olyan könyvet találhat az ember, ami a hajdani Jugoszlávia területén kialakult helyzettel foglalkozik. Ezek többsége nem történészek, szakemberek számára született, s nem is történészek tollából, hanem olyan újságírók írták azokat, akik jártak a háború helyszínén, és sokkolta őket az ottani állapot. Én is úgy gondoltam, hogy szükség van egy olyan munkára, ami a tágabb közvélemény számára összefoglalja a történeteket, de nemcsak nyugati források alapján, hanem a hajdani Jugoszlávia területén meglévő források, illetve a Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is fellelhető diplomáciai források feldolgozásával is. Végül is így született meg ez a kötet.

Maradjunk még egy pillanatra a Balkánnál! Milyen fontosabb balkanisztikai intézmények működnek jelenleg az Egyesült Államokban? Milyen főbb kutatási irányokat képviselnek, és milyen vonatkozásban tudnak újat mondani a térséget illetően az Ön véleménye szerint?

Az Egyesült Államokban nem működik túl sok kutatóintézet, a kutatóközpontok főként az egyetemeken. Egy sor neves egyetemen alakult olyan kelet-európai kutatóintézet, amely Kelet-Európa, valamint Oroszország, illetve a volt Szovjetunió együttes kutatásával foglalkozik. Az egyetemeken mindenhol oktatnak orosz történelmet kutató professzorok. Ami viszont Kelet-Európa és főleg Közép-Európa történetét illeti, logikus, hogy Budapesten és Prágában külön vannak kelet- és közép-európai intézetek, nálunk azonban nem annyira Kelet-Európára, hanem – ahogy nálunk hívják – Dél-Közép-Európára koncentrálódott a figyelem. A diákok részéről nagyobb az érdeklődés a térség iránt, mint bármikor korábban. Aggasztó viszont az, hogy azok a fiatal szakemberek, akik Szerbiában, Boszniában, Albániában vagy Bulgáriában akarnak kutatni, jóval nehezebb körülmények között tehetik azt, mint mondjuk Magyarországon vagy Csehországban. Tudnunk kell, hogy mi történt és mi fog történni ebben a térségben, hogy új, a dél-kelet-európai együttműködést célzó kezdeményezéseknek támogatást nyújthassunk. E célból is kívánjuk támogatni a fiatal kutatókat, hogy idejöhessenek ebbe a térségbe, megtanulják a nyelvet, valamint hogy cseré formájában fiatalok onnan hozzánk jöjjenek.

Ön a magyarországi olvasók számára főként gazdaságtörténészként ismert. A Balkán gazdaságtörténete, melynek Ön társszerzője, természetesen hozzánk is eljutott, de magyarra sajnos még nem fordították le. Mi indokolta azt a váltást, hogy Jugoszlávia

szétesése kapcsán most olyan átfogó könyv írására vállalkozott, amelyben a gazdaságtörténetnek kisebb szerep jut?

A váltást részben az indokolta, hogy harminc éve vagyok történész, és az idősebb történészeket foglalkoztatja az a lehetőség, hogy több terület szintézisét próbálják megalkotni. Másrészt pedig, amint már elmondtam, felelősséget érztem az ott élő emberek sorsa és a tragédia miatt. Amikor 1990-ben két munkatársammal a jugoszláv–amerikai gazdasági kapcsolatok című könyvön dolgoztunk (ez a II. világháború utáni együttműködés témakörét dolgozza fel), sok amerikai levéltárban kutattam, köztük diplomáciai levéltárakban is. Még korábban a két világháború közötti brit–jugoszláv gazdasági kapcsolatok kutatásához használhattam a brit diplomáciai archívumokat, és nagyon sok értékes forrást tanulmányozhattam át. A kérdéskör legjobb külföldi szakértői a két világháború közötti brit és a háború utáni amerikai diplomaták voltak. Ki akartam mutatni a könyvben a gazdasági struktúra és a demográfiai változások közötti szoros összefüggést, például Boszniában. Az emberek többsége nem tudja, hogy 30–35 évvel korábban a szerbek többségben voltak, ők tették ki a lakosság 40%-át, míg a bosnyákok, illetve muzulmánok aránya csak valamivel több, mint 30% volt. Az elmúlt harminc év folyamán azonban a szerbek jelentős része elhagyta Boszniát, nem a bosnyákok részéről történt valamiféle gyilkosságok vagy támadások miatt, hanem a Belgrádban vagy másutt nyíló jobb lehetőségek vonzásában. A szerbek legképzettebb része elvándorolt. A bosnyák lakosság nem terjedt oly gyorsan szét, mint az albánok Koszovóban – sok szerb így gondolja ugyan, a számok azonban nem ezt mutatják –, de kihasználták azt az alkalmat a művelődésre és a gazdasági fellendülésre, amit az olimpiai játékok időszaka nyújtott számukra, részben a korrupció, részben pedig a különböző új kezdeményezések nyomán. Emiatt a nyolcvanas években a szerbek nemcsak számarányukat tekintve érezték magukat kisebbségben, de az a benyomás is kialakult bennük, hogy a muzulmánok az ellenzékhez húznak. A politikusok elkezdtek a Jugoszláv Kommunista Szövetség válságáról beszélni, s azt mondták, hogy a nyolcvanas évek elején még erős vezetés 1986-ra elveszítette Boszniát. A hajdani vezető, a horvát Branko Mikulić Boszniába ment, hogy ő legyen a szövetségi tanács feje, de azután kirobant az Agrokomerc-botrány, a pártvezetés pedig elveszítette a hatalmat, s az én tézisem szerint teljesen összezavarodott. Ezek után az összes köztársaság közül a nyolcvanas évek végén dúló infláció időszakában épp Boszniában vezették be a legkeményebb cenzúrát, amit az ott élők könnyen értelmezhettek úgy, hogy az az ellenük dolgozó belső ellenzéki csoportok tevékenységének eredménye. Tény, hogy Karadžić külön megfogalmazta ezt a hangulatot.

Egy évtizeddel ezelőtt még nehezen lehetett elképzelni Jugoszlávia széthullásának a módját és következményeit. Azután a szemünk előtt játszódtak le olyan események, melyek el kellett hogy gondolkodtassák a térséggel foglalkozó szakembereket. Mik a tanulságai Ön szerint a jugoszláv állam kétszeri szétesésének? Véleménye szerint van-e alternatívája a nacionalizmusnak, az etnikai politizálásnak a Balkánon?

Amint említettem, a nyolcvanas években olyan szituáció alakult ki, hogy az infláció jelensége és a Kommunista Szövetség tevékenysége szembekerült a leg-hatékonyabb cégek fejlődésének alapfeltételével. Voltak a hajdani Jugoszlávia területén olyan vállalatok, melyek csaknem világ színvonalon, de legalábbis egyértelműen európai szinten termeltek. Az emberek azt hitték, Jugoszláviával minden rendben lesz; úgy vélték, a szövetségi rendszer időt álló – egy amerikai számára a szövetségi rendszer fogalma egyébként is jól cseng. A legfeltűnőbb jelenségek azonban a többség számára a jövedelmek 30–40%-ára kiterjedő korupció, az egyre csak emelkedő jövedelmek, a 11–12%-ról 16%-ra növekvő munkanélküliség és az ellenőrzés nélkül felvett külföldi hitelek voltak. A hetvenes években felvett hitelek vezettek az 1980–1981-es deficithez, és a hiteleknak az összegéről Jugoszláviában az emberek mit sem tudtak. Az amerikai nagykövetségnek kellett találnia egy New York-i céget, amelyik megállapította a mintegy 20 millió dolláros tartozás pontos összegét. Ezek után az IMF felügyelete (stand by) miatt Jugoszlávia nem kaphatott többé új hiteleket, ahogy az korábban történt. Az utolsó félhivatalos amerikai segínyt Jugoszlávia mintegy néhány milliárd dollár értékben tulajdonképpen arra kapta, hogy már meglévő hitelei visszafizetését kipihenhesse. Mindez azt eredményezte, hogy 1985-re az ország helyzete valamelyest normalizálódott – ekkor viszont Branko Mikulić úgy nyilatkozott, hogy mindez Jugoszláviának túl sokba kerül, ezért felmondta az IMF felügyeletét. Bye, bye, stand by...

A problémák azonban nem tűntek el. A pártba vetett hit egyre gyengült, a hadsereg vezetése, 1982–1983 óta Mamulával az élén, az egyre kevesebb forrás ellenére egyre többet költött fegyverkezésre. A szlovénok, a Mladina hírei alapján információt szereztek erről. Erre Mamula és munkatársai átalakították a Jugoszláv Néphadsereg vezetését. Addig a szerbek és montenegróiak főként alsóbb tiszti állományban voltak, a hadsereg élén horvátok, szlovénok, bosnyákok álltak. Mamula szétzúzta ezt a struktúrát, aminek eredményeképp a JNA főként szerb–montenegrói irányítás alá került. A párt egyre gyengült, miként a Kardelj által létrehozott köztársasági szisztéma is. A könyvem koncepciója szerint Kardelj a legfőbb felelős Jugoszlávia gyenge alkotmányjogi rendszeréért. Az 1974-es alkotmány valójában már konföderatív jellegű alkotmány, a szinte köztársasági szintre emelt Vajdasággal és Koszovóval. Ez már nem 6+2, hanem 8 tagköztársaság szövetségét jelentette volna, melyben bármelyik nemzet mondhatott, azaz vétőjoggal rendelkezett a vélemények kötelező összehangolásának elve alapján. Ennek következményeként alakult ki a nyolcvanas évek válsága, amikor is ebben a Tito (ahogy mi akkor Belgrádban mondtuk: a nagy elvtárs) nélküli rendszerben semmilyen kérdésben sem lehetett döntést hozni. A nyolcvanas évek végére a bizalom tovább gyengült, s a kommunisták ennek ellensúlyozására a nacionalizmus kártyáját játszották ki. Egy erősen Szerbia nélküli Jugoszlávia elképzelhetetlen volt. A szerbek azonban nem gondoltak a jövőre, miként Milosevićnek sem volt pontos terve Nagy-Szerbia esetleges létrehozására. Véleményem szerint ő, a régi kommunista csak a hatalmat akarta megtartani Szerbiában. A válság egyre mélyült, Ante Marković már túlságosan későn lépett színre. Marković jó gazdasági programmal rendelkezett, azonban nem tudta feloldani a politikai patt helyzetet,

és nem hozott létre idejében saját politikai pártot. Vannak Belgrádban, akik úgy vélekednek, hogy amennyiben az Egyesült Államok még néhány millió dollárt adott volna Markovićnak, az gazdasági sikerekhez vezetett volna, és a háború elkerülhető lett volna. Én nem értek egyet ezzel, elsősorban az alkotmányjogi problémák miatt nem – mindez csak a különböző köztársaságok pártjainak egyetértése esetén valósulhatott volna meg, az azonban hiányzott. Szlovéniában mind a párt vezetése, mind pedig az állampolgárok úgy gondolták: ha tehetjük, külön kell mennünk egy új, konföderatív Jugoszlávia felé. Amikor azonban hírc ment, hogy Milosević milyen kijelentéseket tett Koszovó kapcsán, világossá vált, hogy a koszovói fellépés alkotmányos értelemben azt is jelentette, Szerbia mind Koszovót, mind pedig a Vajdaságot zsebre vágja. Szerbia – 1, Vajdaság – 2, Koszovó – 3, Montenegró pedig 4, azaz 1989–1990-re a konföderatív alkotmányért vívott küzdelemben az erőviszonyok 4:4-re alakultak. Ekkor a szlovénok a kiválás mellett döntöttek, ami 4:3-ra változtatta a viszonyt, így a horvátokat sem lehetett benntartani. A csendes Horvátország magára maradt. A nyolcvanas években a horvát pártvezetés csndben maradt. Az utolsó lépést a köztársasági szinten, nem pedig jugoszláv szinten megtartott parlamenti választások jelentették 1990-ben. Gondoljunk csak Csehszlovákiára! Az 1992-1993-as csehszlovák keretek között tartott választások nem jelentettek fordulatot, de e téren nem lehetünk ennyire biztosak Jugoszlávia esetében, még Szlovéniát illetően sem. A lehetőség mindenesetre adott lehetett volna, hiszen 1989–1990-ben az emberek jelentős többsége nem akarta Jugoszlávia szétzúzását, s nem volt erős az az áramlat, mely minden egyes nép számára az önálló államiséget igényelte. De kitörték a fegyveres harcok, és minden egyre tovább és tovább haladt a maga útján.

Egy öröndetes dolog viszont az elmúlt öt esztendőben történtek közül megfigyelhető Belgrád utcáin. A lakosság jelentős többsége – különösen a városi lakosság – belátta, mennyire vakvágány volt a nacionalizmus, az etnikai jog hangoztatása, a „Mit tettek ellenünk az elmúlt 50 és 5 évben?!” jelszó. Különösen nagy az elkeseredés minden oldalon Boszniában, ahol viszont az is vallott elv, hogy a háború még egyszer nem törhet ki. Belgrád utcáin, ahol húsz-harminczres tömegek sétálnak, csak két-három csetniksapkát látni, nacionalista jelszavak pedig egyáltalán nem hallhatók és láthatók. Azt hiszem, azok a képek, amit a horvátországi és boszniai háború pusztításáról láthattunk, sokkot jelentettek Bulgária, Görögország és az egész balkáni térség számára is. Láthatták, hogy hogyan nézhetnének ki a lerombolt bolgár, görög falvak. Mindez reményt jelenthet az egész dél-kelet-európai térség számára.

Jugoszlávia szétesése az egész félsziget szétesését is eredményezte a normális gazdasági együttműködés, az emberi kapcsolatok, a turizmus tekintetében. Az is biztos, hogy a Görögország által a hajdani jugoszláv tagköztársaság, Macedónia ellenében meghirdetett gazdasági embargó is károsnak bizonyult.

Jelenleg az egész Balkán válságban van. Az egyes országok gazdasága olyan problémákkal (munkanélküliség, korábbi piacok összeomlása, infláció, a feketegazdaság jelentős szerepe stb.) küzd, melyeknek egyelőre nemigen látni az ellenszerét. Lát-e arra

lehetőséget, hogy ezek a sokat szenvedett országok akár önerőből, akár külső segítséggel gyorsan kilábaljanak a válságból? Meddig állhat fenn annak a lehetősége, hogy a gazdasági elmaradottságot az ideológia próbálja meg részben kihasználni, részben pótolni?

Valóban az egész térség válságban van, s ezt már az albániai sztrájkok és Bulgária gazdasági csődje előtt is így láttam, s mára mindez még világosabban kirajzolódik. Úgy vélem viszont, hogy Magyarország, Ausztria és Németország számára is hasznosabb lenne, ha a déli térségben normális piac és legális gazdaság működne, hiszen itt a jugoszláviai csemények miatt illegális kereskedelem került előtérbe. Minden tekintetben a béke az első lépés. 1996 júliusában jártam Szarajevóban, és ott az ottani üzletemberek is ezt tekintették az első számú prioritásnak a Központi Bank mellett. Belgrádban azonban más a helyzet: ott a jelenlegi rezsim jelenti a fő problémát. A pártvezetők gyárigazgatók is egyben, s a térség más országaihoz hasonlóan az illegális üzlet itt is normális jelenség. Ez nem a Világbank, a nyugati bankok és külföldi erők manipulációja, amint azt Belgrádban állítják. Világosan kell azonban látni, hogy az üzleti élet legalizálása, megtisztítása, valamint a privatizáció, a privatizáció érdekében tett egyértelmű lépések nélkül nem kerülhet sor nyugati befektetésekre, s nem érkezik segítség. Ugyanakkor szükség van a térség országai, a dél-kelet-európai országok közötti gazdasági kapcsolatokra is. Mintegy harminc évvel ezelőtt zajlottak le ezzel kapcsolatban az első viták, bolgár közgazdászok rövid ideig tartó kísérletet tettek ebben az irányban a harminc évvel ezelőtti gazdasági visszaesés idején, de a kísérlet befejezetlen maradt. Ma újra szükség lenne efféle kezdeményezésekre, és ebben az új görög kormányra fontos feladat vár. Különleges figyelem kell hogy kísérje Kelet-Európa és Dél-Kelet-Európa együttműködését is. Budapest, Bécs és Ljubljana a térség szempontjából kulcsszerepet játszhat, ezért ezeknek a fővárosoknak meg kell találniuk a kapcsolatot a dél-kelet-európai térség „normális”, legális gazdasági tényezőivel, hiszen például Magyarország számára is hasznos lenne, ha Horvátországban, Boszniában, Szerbiában, sőt Romániában is nem a feketegazdaság lenne az uralkodó. Remélhetjük, hogy a választások után Romániában a helyzet jelentősen javul; a bulgáriai politikai rendszer is tisztességes; és a választások után a Nyugatnak, illetve az Egyesült Államoknak is választ kell adnia a térség kérdéseire. Természetesen új Marshall-terv bizonyosan nem lesz Dél-Kelet-Európa számára, bár nagy szükség lenne rá, ugyanakkor mi, amerikai megfigyelők egyetértünk abban, hogy valamilyen új gazdasági kezdeményezésre szükség van annak elismeréseként, ha az egész térség, az egész régió elindul a normalizálódás útján. Az amerikaiak szemében különösen érvényes ez Boszniára, a boszniai misszióra. 18 000 fős amerikai alakulat állomásozik ott, és még 1998-ban is marad 14–15000 fő. Ennek a boszniai kísérletnek nincs esélye a sikerre, amennyiben például Horvátország, Szerbia, Macedónia viszonyai gazdasági és politikai értelemben nem demokratizálódnak.

Őn beszélt a közép-európai központok szerepéről. Véleménye szerint nem áll-e fenn annak a veszélye, hogy a dél-kelet-európai országok mindezt a Habsburg Monarchia

gazdasági alapon történő restaurációjának tekintik, hiszen mindig félték ennek a megvalósulásától?

A Habsburg Monarchia jelentős, 51 milliós gazdasági piacot jelentett. Ma közös európai gazdasági piac létezik, ami az egész térség számára egy vázat képezhet. Ami igazi veszélyt jelent, az egyfajta civilizációs fal felépülésének a lehetősége, az az eshetőség, hogy a pravoszláv világ netán kiszorul Európából. Ez rendkívüli veszélyekkel járna. Tudom, hogy Horvátországban úgy gondolják: magától értetődően csatlakoznak Európához, pedig ha a helyzet politikai értelemben nem változik ott, úgy nem lehetnek Európa része. Görögország, amely már az Európai Unió és a NATO tagja, a Ciprusi Köztársaság, ami gazdasági fejlettsége alapján ma már az Európai Unió tagja lehetne, példája alapján több okunk is van arra, hogy törekedjünk minél több régió bekapcsolására Európába. Ma Európa számára a világ más térségeinek konkurenciája jelent problémát, ezért Európának egységesnek kell lennie.

A mostani háború nálunk eléggé egyoldalú, fekete-fehér ábrázolásban került bemutatásra a médiákban. Mennyire képes az amerikai közvélemény árnyaltan megérteni Kelet-Európa sajátos problémáit?

Talán képes arra, talán nem. Az emberek többsége a világ minden részén inkább a televízióból értesül a hírekről, kevésbé az újságokból. Nálunk Amerikában egyre inkább az Internet jelent fontos információs forrást. Ami Dél-Kelet-Európát, illetve a jugoszláv problémát illeti, a CNN, sőt a kereskedelmi adók is követték ezt az 5–6 éven át tartó történetet, s mivel amerikai katonák vannak a térségben, a tudósítók külön nagy figyelmet szentelnek Szerbiának. Ami a fehér-fekete aspektust illeti: az újságírók szemében és azok számára, akik a városokban éltek meg a bombázásokat, ezen események természetesen fehér-fekete színekben jelentek meg. A kronológia szerepe azonban itt különösen fontos lehet. Felmerül például a kérdés: Boszniában agresszió vagy polgárháború zajlott? A hivatalos amerikai vélemény szerint agresszió, Szerbia Boszniában inváziót hajtott végre, hiszen egyébként mit keres ott a Jugoszláv Néphadsereg, melynek tisztjei Belgrádból kapják a fizetésüket, a fegyverzetet és az ellátást? Ugyanakkor az amerikai közvélemény kétharmada úgy véli, hogy itt polgárháborúról van szó, s a Jugoszlávia térségében élők is polgárháborúról beszélnek. A háborút elkezdő muzulmánokról főleg úgy tartják, hogy áldozatok, de egyik féltől sem azt várják, hogy az áldozatok számának kiegyenlítésére törekedjen. Remélem, hogy ez így is marad. Azt is remélem egyúttal, hogy az amerikai, a magyar, az európai közvélemény képes lesz megérteni a helyzet fontosságát, még ha úgy is látja, hogy nincs haladás Belgrádban, Szarajevóban vagy Zágrábban. Néhány évünk lesz rá, hogy előkészítsük az utat a térség számára az Európába való visszatéréshez. Ha nem élünk ezzel a lehetőséggel az elkövetkező években, lehetséges, hogy még rosszabb helyzet következik. Ha Belgrád lakossága és a bosnyákok, Szarajevó muzulmánjai számára nem hoz javulást a következő három-négy év, az újabb tragédiákhoz vezethet. A szerbeknek ott van feladatuk még ráadásul Koszovó is

– az egyik fél számára sem könnyű feladat valamilyen, a jugoszláv föderáció keretein belüli rendezés kialakítása. Jómagam úgy vélem, meg kellene találni a lehetőséget arra, hogy Jugoszlávián belül egy Koszovói Köztársaság létrejöheszen, de elképzelhető, hogy ezt egyik érintett fél sem tartaná elfogadható megoldásnak.

Milyen tervek foglalkoztatják a jövőre nézve? Vissza kíván térni a gazdaságtörténethez, vagy inkább a Balkán aktuális politikai problémáit kutatja tovább?

Szeretném folytatni a mostani helyzet és annak a történelemhez fűződő kapcsolatait kutatását, gondolva a „Jugoszlávia mint történelem” című kötet esetleg lehetséges második kiadására is. A már meglévő 400 oldalt szeretném még 200–300 oldallal kibővíteni. Azt is tudom, hogy a Cambridge University Press szeretné, ha születne egy új, a háborút taglaló fejezet is, én azonban úgy gondolom, hogy a jelen pillanatban nehéz lenne a háború hadtörténetét is megírni. Egyébként pedig szeretnék továbbra is együttműködni fiatalabb amerikai és a jugoszláv térségből származó tudósokkal a Woodrow Wilson Center, illetve az Open Society Foundation tevékenysége keretében. A háború kirobbanásának egyik oka az újságokban és tankönyvekben jelenlévő mitizálás és történethamisítás volt. Mind Szerbiára, mind Horvátországra érvényes, hogy a tankönyvekben uralkodó szemlélet nem az európai út számára jelentett és jelent fundamentumot. (A szlovének a tankönyvek kérdésében már jelentősen előrehaladtak.) Ez a probléma engem is foglalkoztat. Remélem, a Woodrow Wilson Center révén folytathatjuk előadásainkat, és lehetőséget nyújthatunk e téren is fiatal kutatók számára.

Budapest, 1997. február

Az interjút készítette: Zilahi Tibor

JOHN R. LAMPE

Gazdasági integráció vagy a Balkán elszigetelődése

Délkelet-Európa a 20. századot követően*

A délkelet-európai független államok száma megnőtt – tíz ország található a Szlovéniától Romániáig, illetve Törökországig terjedő területen –, az egyes országok jelentősége a nyugati hatalmak számára viszont a huszadik század bármely időszakához mérten most a legcsekélyebb. Az ezen országokat fenyegető legnagyobb külső veszélyt nem a túlzott európai vagy amerikai érdeklődés jelenti, hanem éppen az irántuk megnyilvánuló közöny és az elszigetelődés. A régió kommunista rendszereit felváltó utódállamok nem tettek akkora lépést a piacgazdaság felé, mint közép-európai társaik, ami elsődlegesen, jóllehet nem kizárólag, a jugoszláv örökség körül kibörtant háborúskodás számlájára írható. Egyedül Szlovéniát nem érinti a növekvő mértékű kirekesztődés, amely még a görög, illetve a török gazdaságot is azzal fenyegeti, hogy tovább lazítja az egyre inkább integrálódó európaival őket összekötő, egyébként is gyöngye kapcsolatokat. Amennyiben a jelenlegi tendenciák változatlanok maradnak, a régió mind politikai, mind pedig gazdasági értelemben leszakad Európáról, nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy földrajzilag továbbra is odatarozik.

A gazdasági integráció irányába tett lépések jelentik továbbra is a legjobb módszert a politikai elszigetelődés, az egypártrendszer, a médiamonopóliumok és az ezzel szükségszerűen együtt járó etnikai konfliktusok elkerülésére. Ezen tanulmány célja annak bemutatása, hogy a században korábban már megteremtődött a remény a gazdasági integráció és az ahhoz szükséges törvényi keretek létrehozására Délkelet-Európában, és ez most, a következő századhoz közeledvén még mindig adva van. Amellett érvelek, hogy a volt Jugoszlávia öt, jelenleg különálló gazdaságának egyesítése – amely amennyiben elszigetelt kísérletként történik, politikailag megvalósíthatatlan –, de még az egész régió tíz gazdaságilag különálló egységének az integrációja sem elegendő. Szükséges a szomszédos országok bevonása is a folyamatba, amely mellett, hogy földrajzi értelemben közelebb vannak, kevésbé eltérőek, mint az a tíz vagy még ennél is több tagból álló, nehézkes tömörülés, amely a közép-európai, illetve a fekete-tengeri kezdeményezésben érdekelt van. Jelenleg mindkettő írott malasztnak tűnik csupán a legtöbb amerikai megfigyelő számára, habár a Közép-Európai Szabadkereskedelmi Társaság (CEFTA) fejlődése bebizonyíthatja, hogy tévedünk.

* A fordítás az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut (Bécs) 1996. március 21–23. között „A Balkán mint puszkaporos hordó vagy mint békeövezet” címmel rendezett konferenciáján elhangzott előadás szövege alapján készült.

Magam az említett integrációs irányok két szűkebb változatát javaslom, s a két tömörülés szoros együttműködése egyúttal azzal a politikai haszonnal járna, hogy összekötné Közép- és Délkelet-Európát. Az egyik integrációs irány az 1980-as években körvonalazódott ötszög gondolatot elevenítené fel, ami szerint Szlovénia és Horvátország Ausztriához, Magyarországhoz és Olaszországhoz kapcsolódna. E politikai szempontból megvalósítható integráció számára nélkülözhetetlen lenne a Cseh Köztársasággal és a Szlovákiával való kapcsolatok kiépítése, de ugyanilyen fontos volna a kapcsolatfelvétel egy másik, politikai realitással szintén rendelkező, öt tagból álló politikai csoportosulással. Ez Albániából, Bulgáriából, Görögországból, egy elfogadható névvel ellátott Macedóniából, végül pedig a Szerbia és Montenegro alkotta jugoszláv föderációból állna. Ez utóbbiak számára viszont nagy haszonnal járna a gazdasági kapcsolatok nyitottabbá tétele Romániával, Törökországgal és a régióban leggyorsabban fejlődő, kereskedelmi és pénzügyi központ szerepét betöltő Ciprussal. E két tömörülés saját kezdeményezésekkel jelentkezhethet, és közösen léphet fel, akár arra is rábírhatja az Európai Uniót és az Egyesült Államokat, hogy tartsák magukat a Bosznia és Hercegovina gazdaságának újjáépítésére vonatkozó eredeti ígéreteikhez. A mindkét irányban kiépített kapcsolatok nélkül a boszniai gazdaság három része közül egyiknek sem lesz esélye arra, hogy megtartsa azokat a szakképzett munkásokat és városi értelmiségieket, akik még nem hagyták el az országot, illetve ami talán még lényegesebb, hogy hazacsábítsa a már máshol élőket.

Az általam javasolt politikai gyógy mód szilárd alapját a régió egész huszadik századi gazdaságtörténete képezi. Egyetlen lövés sem dördült el gazdasági okokra visszavezethető államközi konfliktus miatt, melyek száma egyébként is csekély volt. A túlságosan kevés gazdasági partnertől való függőség elkerülésére irányuló törekvések a régió hasznára váltak, azonkívül pedig már 1905-ben, a hamvába holt szerb–bolgár vámunió kísérletével kezdetét vette a politikai kezdeményezések azon sora, melyek a régió gazdasági integrációját szolgálták. Áttekintésünket kezdjük tehát e század elején.

A Szerbia által politikai megfontolásokból szorgalmazott 1905-ös megállapodás, amely az Ausztria–Magyarországgal érvényben lévő kereskedelmi megállapodás nyújtotta előnyök kiaknázását szolgálta volna, egyértelműen a Bécs által Belgrádra erőltetett módosítások miatt esett kútba. Az ezt követő 1906–1911 közötti vámháborút viszont, amihez egyébként a magyar mezőgazdasági érdekeket képviselők ragaszkodtak az élőállat kivitelüket veszélyeztető konkurencia miatt, a hatalmas Habsburg Monarchia képtelen volt megnyerni. A kis szerb gazdaság került ki győztesen azáltal, hogy más piacokat keresett egyéb termékeinek. A kibékíthetetlen osztrák–szerb ellentét kialakulásához azonban a vámháború kimenetele korántsem járult hozzá oly mértékben, mint az 1912–1913-as két balkáni háború.¹ A két szerb győzelem, különösen pedig azok boszniai ki-

¹ Lásd Vuchinich, W. S.: *Serbia Between East and West. The Events of 1903–1908*. Stanford, Calif., Stanford University Press, 1954. 180–88.; Lampe, J. R.: *The Austro-Serbian Antagonism and the Economic Background to the Balkan Wars*. In: *East Central European Society and the Balkan Wars*. Ed. Király, B.–Djordjevic, D. New York, Columbia University

hatásai sarkallták a monarchiát 1914-ben a Szerbia elleni „preventív háború” megindítására, ami az európai háború kirobbanásához vezetett.

E jóval átfogóbb háború credményeképpen a régió legnagyobb vámunióját képező, 51 millió lakosú Ausztria–Magyarország felbomlott. A Monarchia gazdasági teljesítményéről felbomlása óta állandó vita folyik. Külkereskedelmének egy főre eső értéke kétségtelenül alacsony volt, a német-, illetve franciaországinak alig egynegyede, a háborút megelőző években pedig a külkereskedelem részese-de a nemzeti jövedelemből csökkenőben volt. Az egyébként is szerény értéknek a független balkáni államokkal való kereskedelem együttesen is alig tette ki négy százalékát, míg a Németországgal folytatott kereskedelem 40, az Egyesült Államokkal való kereskedelem pedig 10 százalékban járult hozzá ahhoz. Ausztria–Magyarország határain belül azonban, ahogyan azt nemrégiben David Good kimutatta, a modern gazdasági integráció szélesebb körű volt, a regionális fejlődés pedig kevésbé egyenetlen, mint ahogyan azt sokan, beleértve e cikk szerzőjét is, korábban feltételezték.² Továbbra sem vagyok azonban meggyőződve arról, hogy a magyar konkurencia árnyékában Horvátország–Szlávia képes volt hátrányát csökkenteni, illetve jelentős mennyiségű mezőgazdasági terméket piacra dobni, a Vajdaság azonban mindkét tekintetben egyértelmű sikert könyvelhetett el. Azon kívül pedig, amint azt saját munkámban kimutattam, Bosznia egy főre eső exportjának értéke, mely elsődlegesen Ausztria–Magyarország egyéb részeibe irányult, a szerbiait annak több, mint egyharmadával felülmúlta.³

Az első világháborút követő átmeneti évtizedekben nem csupán a Habsburg Monarchia utódállamaiban, de egész Európában a külfölddel folytatott kereskedelem visszaesése, a külföldi befektetések csökkenése a jellemző. A háborúban elszennvedett embervesztesség az egész kontinensen korlátozta a gazdasági növekedés mértékét. Délkelet-Európában, immáron az első Jugoszláviát és egy nagyobb területű Romániát is beleértve, az egy főre eső összkereskedelem a csehszlovákiaiainak mindössze egynegyede volt.⁴ A kereslet csökkenésének általános jelenségén túl a balkáni mezőgazdasági termékek nyugat-európai keresletét a háború előtti piacokon visszavetették a szállítási nehézségek, illetve az amerikai és kanadai konkurencia növekvő mértékű jelenléte is. A vállalatfelvásárlásokra és a külföldi befektetésekre kedvezőtlenül hatott, hogy az ipari vállalatok kicsik, a hazai

---

Press, *East European Monographs*, 1987. 336–345.; Williamson, S. R. Jr.: *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*. New York, St. Martin's Press, 1991. 121–163.

² Good, D. F.: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910*. *Journal of Economic History*, vol. 54. no. 4. Dec. 1994. 869–891.

³ Lásd a 9.2-es táblázatot: Lampe, J. R.–Jackson, M. R.: *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington, Indiana University Press, 1982. 282. (a továbbiakban: Lampe–Jackson)

⁴ Drabek, Z.: *Foreign Trade Performance and Policy*. In: *The Economic History of Eastern Europe, 1919–1975*. Ed. Kaser, M. C.–Radice, E. A. Oxford, Clarendon Press, 1985. 379–83.

piacok pedig szűkek voltak. Az 1920-as évek közepén megvalósított valutastabilizációk nyomán is csak mindössze töredéke érkezett a térségbe azon összegeknek, melyeket a háború előtti balkáni kormányok számára kölcsönként az európai tőkepiacok folyósítottak, jóllehet a túlértékelt valuták új kölcsönök megszerzését célozták. A magas átváltási arányok ehelyett kivitelkorlátozó hatással jártak, és a hazai termékeknek az olcsóbb importtermékekkel szembeni védelme érdekében magasabb vámokhoz vezettek. Habár a volt Habsburg vámunió magját alkotó Ausztria, illetve Magyarország csonka gazdaságaihoz fűződő kereskedelmi kapcsolatok lazultak, ezt ellensúlyozta az annak fasiszta kormánya ellenére is Olaszországgal folytatott kereskedelem, illetve a Csehszlovákiával létesített tágabb, interregionális kapcsolat.

A Délkelet-Európán belüli kereskedelem az öt állam összforgalmának 1929-re is csupán 9 százalékát tette ki. Amikor azonban az 1929–1933-as gazdasági válság előjeleként a mezőgazdasági kiviteli termékek ára a felére csökkent, a régió kormányai először nem az állami ellenőrzés bevezetését, illetve bilaterális klíring megállapodások megkötését fontolgatták, ahogyan azt később tették. A kormányok képviselőinek Első Balkáni Konferenciáján, melyet 1930-ban Athénban hívtak össze, nem véletlenül gazdasági kérdéseket tűztek napirendre, és azzal a jugoszláv és román előterjesztéssel foglalkoztak, mely Délkelet-Európában vámunió létrehozását javasolta. Egy jugoszláv küldött arra hívta fel a figyelmet, hogy a régió 44 milliós lakosságának együttes mezőgazdasági kivitele közel azonos mértékű a 3,5 millió lakosú, szabadkereskedelmet folytató Dánia exportjával. Márpedig Görögországot kivéve a régió többi országához hasonlóan az ő országa is exporttöbbletet ért el a többiekkel folytatott kereskedelemben az 1926–1930 közötti időszakban. Az előterjesztéssel még a görög képviselők is egyetértettek. A terv csakis a tervezett osztrák–német vámunió elleni éles nyugat-európai és cseh támadásoknak köszönhetően nem esett azonnal kútba, amely unió megteremtéséről már megállapodás született 1931-ben, amit azután sietve visszavontak.⁵ Az ezt követő kísérletek, amelyek a balkáni tervezet újjáélesztésére irányultak, illetve arra, hogy a kisantant országok (Jugoszlávia, Románia és Csehszlovákia) szövetségét nagyon is megkésve gazdaságilag is megalapozzák, még idáig sem jutottak el.

Ezt követően az 1930-as években a régió kormányai a mezőgazdasági export ellenőrzésére állami hivatalokat hoztak létre, és politikailag veszélyes klíring megállapodásokat írtak alá a náci Németországgal, melyeknek keretében cseréként mezőgazdasági termékeket szállítottak, s mindez csökkentette a multilaterális szabadkereskedelem kialakítására való lehetőségüket. Nem ez volt azonban az egyetlen káros fejlemény, sem pedig az egyetlen példa, amelyet a második világháború után ezekre az országokra erőltetett kommunista gazdasági rendszerek felhasználtak. Akárcsak az összes, a nációkkal szomszédos európai államban, itt is erőteljesen fellendült az évtized vége felé az állam által finanszírozott katonai termelés. A befektetésre fordítható szűkösen rendelkezésre álló tőke nagy részét

---

⁵ Geshkoff, T. I.: *Balkan Union. A Road to Peace in Southeastern Europe*. New York, Columbia University Press, 1940. 145–162., 271.; Lampe–Jackson 457–461.

ily módon a termelésnek azon ágazatába fektették, melynek az exportlehetőségei a legkisebbek voltak. Ami pedig Jugoszláviát illeti, az efféle befektetések nyomán a nehézipar a boszniai és szerbiai belső területekre összpontosult, aminek következtében egyrészt e területek igen sebezhetővé váltak a jövőbeni katonai kiadások csökkentésekor, másrészt pedig ennek nyomán Horvátországban és Szlovéniában elégedetlenség támadt. A második világháború kitörése előtt mindenesetre csak az utóbbi probléma került felszínre. Újra megjelenik azonban mindkettő az 1960-as években, hogy mérgező növényként virágba boruljon az 1980-as években.

Az 1948-ban bekövetkezett Tito–Sztálin szakítás következményeképpen ez a fajta regionális koncentráció újra fölerősödött, ezúttal főként Bosznia-Hercegovinára összpontosulva. Északabbra, Kelet-Szlovákiában hasonló folyamat volt kialakulóban. Délkelet-Európa-szerte hatalmas összegeket fektettek a haditermelésbe, vagy fordítottak – főként a nem kommunista Görögországban és Törökországban – katonai célú beszerzésre. A kommunista gazdasági rendszerek további óriási mértékű tőkét – a nemzeti össztermék 30 vagy ennél is nagyobb százalékát – fordították arra, hogy a hazai fogyasztási igényeket, amennyire csak lehet, belföldi termeléssel elégítsék ki, a külfölddel való kereskedelmet pedig csak eszközként használták arra, hogy a mindenképpen szükséges importtermékeket bilaterális klíring megállapodások keretében immáron a szovjet érdekszféra határain belülről beszerezzék. Jugoszlávia ugyan kilépett ebből a körből, mégis egészen 1955-ig, amíg Olaszországgal nem rendeződtek kereskedelmi kapcsolatai, csak lassan haladt előre az exportfejlesztéssel. A jugoszláv köztársaságok mindegyike még ekkor is inkább saját, a szovjet blokk gazdaságaira jellemzően túlméretezett és politikai szempontok szerint irányított iparvállalatainak fejlesztését szorgalmazta. Azokhoz hasonlóan nehezen exportálható áruk termelésére helyezték a hangsúlyt. Az 1960-as évekre azonban a katonai termelés további növekedése megtorpant. Ennek következményeképpen Bosznia-Hercegovina, amely foglalkoztatás szempontjából a leginkább függött a haditermeléstől, hátrányos helyzetbe került, ami csak súlyosbodott az 1980-as években bekövetkezett további kiadáscsökkentések nyomán. Sikertelenül végződtek azon kísérletei, hogy a „kevésbé fejlett köztársaságok és területek” számára létrehozott központi alaphból arányosan részesüljön, ebben Koszovo élvezett ugyanis elsőbbséget. Az 1984-ben Szarajevóban megrendezett téli olimpiai játékok kapcsán kialakult várakozás is hiábavalónak bizonyult. 1988-ra a köztársaság egy főre eső bruttó anyagi termelése (Gross Material Product) az 1953-as 83 százalékról a jugoszláviai átlag 68 százalékára zuhant, jóllehet az egy munkásra jutó ipari állótőke (industrial assets) az átlaghoz képest 82 százalékról 95 százalékra emelkedett.⁶

Albánia kivételével egész Délkelet-Európát a külfölddel folytatott kereskedelem, az ipari termelés és az ipari export példátlan fellendülése jellemzi abban

---

⁶ Woodward, S.: *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1995. 139., 285–295., 349.; Plestina, D.: *Regional Development in Communist Yugoslavia – Success, Failure and Consequences*. Boulder, Colo., Westview Press, 1992. 180–181.

a két évtizedben, amelynek végpontját 1979, a második olajválság éve jelenti.⁷ Az 1970 és 1978 közötti időszakban a bulgáriai és romániai export reálértékét tekintve évi 10 százalékkal, Görögorszáé 13 százalékkal, ezzel szemben Jugoszláviáé továbbra is csak 5 százalékkal nőtt. Összevetésként megemlíthetjük, hogy az Európai Gazdasági Közösség (EEC) tagországai az 1960, illetve 1973, vagyis az első olajválság éve közötti nyugodt időszakban évi 8 százalékkal növelték kivitelüket. Délkelet-Európán belül Bulgária és Görögország az egy főre eső összforgalom tekintetében Románia és Jugoszlávia adatainak kétszeresét, Törökország mutatóinak ötszörösét, a parányi Albánia teljesítményének pedig tízszeresét érte el. 1978-ra Bulgáriában, Romániában és Jugoszláviában az ipari termékek immáron a bruttó hazai termék (GDP) ötven százalékát tették ki, ezzel szemben Görögországban és Törökországban csak annak egynegyedét. Ennek eredményeképpen a nyersanyagok részcseé az exportból 20%-ra esett vissza Romániában és Jugoszláviában, 35%-ra Bulgáriában és Görögországban. Törökországban a feldolgozatlan termékek aránya továbbra is 75% maradt. Ily módon a versenyképes mezőgazdasági exporttermékek korábban szűk köre, amely egyebek mellett hozzájárult a Délkelet-Európán belüli kereskedelem korlátozásához, ekkor jelentős mértékben kibővült.

Jóllehet a régió belüli kereskedelem a hat ország összkereskedelmének mindössze 6%-át tette ki, ami kevesebb mint az 1929-es 9%, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy egészen az 1960-as évekig bonyolult politikai ellentétek gátolták a kereskedelmi kapcsolatok fejlődését. Ezek az ellentétek fennmaradtak ugyan, a gazdasági kapcsolatokra gyakorolt közvetlen hatásuk viszont enyhült, legalábbis amennyire azt az inkonvertibilis valutáknak a valuták általi ismételt túlértékelése, illetve a bilaterális kereskedelmi megállapodások szovjet típusú gyakorlata lehetővé tette. A görög–bolgár kereskedelemben és turizmusban az 1960-as évek végére enyhülés állott be, ironikus módon éppen akkor, amikor Athénban a jobboldali tábornokok voltak uralmon. A görög–jugoszláv kereskedelem kibontakozásának az útjában az 1952-es görög polgárháborút követően nem állottak komolyabb akadályok. Az 1970-es években a Romániába, Bulgáriába és Albániába irányuló görög export értékét tekintve az azelőtti hatszorosára, a Romániából és Bulgáriából származó török import pedig húszszorosára emelkedett.

Csupán találgatásokba bocsátkozhatunk azt illetően, hogy milyen politikai következményekkel jártak ezek a gazdasági tények. Az 1980-as évek folyamán azonban láthatóan elősegítették egy sor, kormányok közötti találkozó létrejöttét annak ellenére is, hogy a második olajválságot követően a nemzetközi feltételek egyértelműen kedvezőtlenebbé váltak, a nyugat-európai növekedés lelassult, a szovjet blokk gazdaságait pedig az egyre inkább növekvő válság jellemezte. Ezek a kapcsolatok elvezettek a háború utáni első balkáni konferencia összehívásáig.

---

⁷ E növekedésről hasznos tanulmány: Gianaris, N. V.: *The Economy of the Balkan Countries – Albania, Bulgaria, Greece, Romania, Turkey and Yugoslavia*. New York, Praeger Publishers, 1982. 138–175.

1989 elején hat ország külügyminiszterei találkoztak Belgrádban, hogy mindannyiuk számára haszonnal járó közös lépésekről tárgyaljanak.

Az 1989-es év végére azonban az egymást követő gazdasági kudarcok nyomán bekövetkező politikai összeomlás elsöpörte Zsivkov és Ceausescu rendszerét Bulgáriában és Romániában, összeomlással fenyegette Alia uralmát Albániában, és a felbomlás szélére sodorta a jugoszláv kommunista pártot (SKJ). A pártszervezet összeomlása a föderáció szintjén 1990 januárjában és a csak az egyes köztársaságokban megtartott többpárti választások sorozata azután megadta az utolsó lökést a jugoszláv örökségért folytatott háborúk kirobbanásához. Amint az ismeretes, Szlovéniában tört ki először a háború, ami azután 1991-ben továbbterjedt Horvátországra, ott azonban már sokkal nagyobb emberáldozatot követelve, az ezt követő évben pedig még ennél is sokkal tragikusabb veszteségeket okozva, kiterjedt a konfliktus Bosznia-Hercegovinára is.⁸ A gazdasági következmények kevésbé ismertek ugyan, a rendelkezésre álló adatok pontatlan volta ellenére sem szabad azonban azokat mellékesen kezelni, amennyiben felismerjük a szélesebb régióra kiterjedő, újbóli kapcsolatteremtés égető szükségességét. Etféle összefogás nélkül Délkelet-Európa egésze, illetve Közép-Európa egy része is egy olyan önfenntartásra berendezkedő és illegális ügyletekkel teli állapotba süllyed, amely jelenleg a boszniai gazdaság egészét, de a szerb, horvát és macedón gazdaság túlságosan nagy részét is jellemzi.

1994-re túl azon a veszteségen, amit a nagyszámú halott, illetve kitelepített jelentett, a boszniai gazdasági termelés az 1989-es szinthez képest mintegy egyharmadára zuhant vissza. Hasonlóan riasztó visszaesés jellemezte Szerbia-Montenegrót is, a horvát veszteség pedig a háború előtti termelés majdnem felének kiesése. A szerbiai bruttó hazai terméknek (GDP) 1992-re már 30 százalékát az „informális” vagy másképpen illegális gazdaság termelte. A nemzetközi közösség által Szerbiára kirótt gazdasági és pénzügyi szankciók miatt nyilvánvaló volt, hogy ez az arány jelentősen növekedni fog az elkövetkező két évben. A szankciók, illetve az egykori jugoszláv Macedón Köztársaságot sújtó görög kereskedelmi embargó nyomán az újonnan alakult államok külkereskedelmének több mint fele illegális kereskedelemmé alakult át. Egyedül Szlovénia volt képes kereskedelmének 50–60%-át, melyet azelőtt a volt jugoszláv köztársaságokkal bonyolított, átváltani egy sor európai partnerrel folytatott legális kereskedelemre. Még Szlovénia kereskedelme is kiábrándítóan csekély mértékű volt azonban a szomszédos Ausztria és Olaszország irányában, összforgalmának mindössze 8, illetve 15 százalékát tette ki. A Horvátországgal folytatott kereskedelme az 1992-es 14 százalékról 1995-re 8 százalékra esett vissza.⁹

⁸ A jugoszláv örökségért folytatott háborúkról és azok eredetéről szóló legjobb tanulmány: Silber, L.–Little, A.: *The Death of Yugoslavia*. London, Penguin Press, 1995. A boszniai háborúról lásd még Calic, M.-J.: *Der Krieg in Bosnien-Hercegovina – Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche*. Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1995.

⁹ Az 1993-as év gazdasági folyamatairól tömör összefoglalást lásd az Albániáról, Bulgáriáról és a jugoszláv utódállamokról szóló fejezetekben: *Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States*, 1994. London, Europe Publications Ltd., 1994. Az azt követő idő-

A háború sújtotta volt jugoszláv köztársaságok összes szomszédos államához hasonlóan a szlovén gazdaságnak is viselnie kell a kereskedelmi útvonalak átrendeződésének terheit. A kívülálló kormányok mindegyike szolgált becslésekkel arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben hiúsultak meg kereskedelmi ügyletek, illetve milyen arányban kellett azokat magasabb költséggel más útvonalakra terelni amiatt, hogy a Közép- és Délkelet-Európát összekötő fő szárazföldi útvonalak 1992 óta a legális kereskedelem számára nagyjából elzáródtak. A szomszédos Bulgária gazdasági vesztesége, amelyet a legsúlyosabban érintett a háború, becslések szerint nem kevesebb, mint 4 billió dollár. Roumen Avramov bolgár közgazdász viszont kétségbe vonja a számszerű becsléseknek a hitelességét, azt állítja ugyanis, hogy belpolitikai célok szolgálatába állítva az adatokat, azokat olykor eltúlozzák (illetve a nemzetközi hatóságok, tartva a kárpótlás iránti igénytől, azokat olykor kisebbitik). Avramov rámutat arra is, hogy ezek a becslések nem veszik figyelembe a háború és a szankciók kereskedelmet sújtó legfontosabb gazdasági következményét, nevezetesen a tőkének és a jövedelemnek, valamint a kereskedelmi tevékenységnek az úgynevezett „szürke gazdaság”-ba való terelődését, mely gazdaság illegális üzleti tevékenységen alapul, és nagymértékben ki van téve a politika, illetve az alvilág beavatkozásának.¹⁰ Kétségtelenül ez az, ami a legnagyobb hatást gyakorolta a bolgár gazdaságra a volt jugoszláv Macedón Köztársaságot sújtó görög embargó, illetve a Szerbiára nehezedő nemzetközi szankciók miatt ideterelődött kereskedelem következményeképpen. A macedón belügyminiszter nemrégiben amiatt mondott le, mert nem sikerült a Gligorov elnök elleni merényletkísérlet, illetve a csempészetben érdekelt körök közötti összefüggésre bizonyítékokkal szolgálni, jóllehet nagy valószínűséggel ez utóbbiak állnak a háttérben. Az elnöknek mind a Papandreou kormánnyal való jó viszonyt célzó sikeres kísérletei, mind pedig az országon belüli korrupcióval szembeni fellépése azzal fenyegetett ugyanis, hogy visszaszorul Macedónia szerepe az illegális kereskedelmi vállalkozásokban.

A háború, a széles körben elterjedt korrupció és a Délkelet-Európa központi kereskedelmi csatornáit elzáró korlátozás előre megjósolható hatást gyakorolt a külföldi befektetésekre. A korlátozások, melyek a szerbiai viszonyok következtében Albániától egészen Romániáig, a boszniai viszonyok nyomán pedig Szlovéniától keletre is érvényesülnek, elriasztottak bármiféle nagyobb kötelezettségvállalástól. A Szlovéniába irányuló osztrák, illetve a Bulgáriába érkező görög befektetések számukat és a befektetések összegét tekintve egyaránt alacsony szinten

---

szakra vonatkozóan: Bicanic, I.: *The Economics of State-Building in the Former Yugoslavia*. In: *Occasional Paper #43*. Wash, D. C.: *East European Studies*. Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1996.; *Economic Trends in Eastern Europe*. Vol. 5, no. 1. Kopint-Datorg, Budapest, 1996. Főként Szlovéniával kapcsolatban lásd a félévenként megjelenő, a ljubljani Institute of Macroeconomic Analysis and Trends által kiadott: *Slovenia Analysis of Economic Trends*.

¹⁰ Avramov, R.: *The Bulgarian Economy – A Transition in the Transition*. *Occasional Paper #46*. Wash, D. C.: *East European Studies*. Woodrow Wilson International Center for Scholars, 1996.

mozognak. Az 1991 óta Bulgáriába áramló közvetlen külföldi befektetések értéke nem haladta meg az 500 millió dollárt, a Szlovéniába irányuló befektetések összértéke pedig még ennél is alacsonyabb.¹¹ Feltűnő a német befektetések hiánya még Horvátországban is, amelynek Németország általi korai elismerése pedig azt sugallta (bár a közgazdászok kezdettől kételkedtek ebben), hogy ezzel kezdetét veszi a Délkelet-Európába való új gazdasági behatolás. Wolfram Schrettl, a Berlinben székelő „Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung” munkatársa szerint 1991 óta az egész régió alig egy százalékban részesült Németország közvetlen külföldi befektetéseiből.¹² Igaz ugyan, hogy a Magyarország, Lengyelország és a Cseh Köztársaság alkotta arany háromszög részesedése is összesen 9 százalék csupán, amely nem tartalmazza a kelet-német gazdaság újraintegrálására fordított hatalmas összegeket.

Legyen bármilyen elkedvetlenítő is a huszadik század utolsó évtizedének kezdete Délkelet-Európában, nem szükségszerű, hogy az évtized így is végződjön. Végül is 1995-ben megszűnt a görög embargó, véget ért a boszniai háború, és ha a pénzügyi szankciókat nem oldották is fel, de megindult a kereskedelem Szerbiával. Az előbb felsorolt eredmények közül egyelőre csak az első erősítették meg gazdasági lépések is, nevezetesen a görög üzleti érdekeltségek nyomására – melyek képviselőivel immáron megteltek a szkopjei szállodák – az athéni kormány hajlik a kapcsolatok rendezésére Macedóniával. Egy másik ígéretes tendencia is észlelhető a háborús zónán kívül. A görög és török kereskedelem 1989 óta irányt változtatott, és Németország helyett Keletközép-, illetve Délkelet-Európára összpontosít. Albánia és bizonyos mértékben Románia kivételével a délkelet-európai gazdaságok mindegyike rendelkezik egy sor olyan piacképes termékkel, melyeket egyre nagyobb mennyiségben cserélnek Görög-, illetve Törökországból származó élelmiszerekre, köztük magas színvonalú késztermékekre. Még Bulgária feltehetően elavult kohászati ipara is piacra talált a két említett szomszédos országban, termékeit részben ott használják fel, részben pedig tovább szállítják a kisebb, viszont rohamosan fejlődő ázsiai gazdaságok számára. Hogyan ítéltethetjük meg azonban a Délkelet-Európán belüli kereskedelem további növekedésének esélyeit, milyen komparatív előnyökkel járhat az a régió számára? Michael Wyzan, az újonnan létesített prágai Open Media Research Institute munkatársának becslése szerint mind Görögország, mind pedig Törökország részesedése megduplázódhat Bulgária kereskedelmi összforgalmából a jövőben, s ez együttesen máris ígéretes módon eléri a 10 százalékot. Hozzáteszi Wyzan azt is, hogy amennyiben Thesszaloniki a régió legális kereskedelmének és pénzügyeinek központjává fejlődik, amire egyébként kiváló intéz-

¹¹ Bulgarian Economic Monitor. PlanEcon Report, 1996. jan. 31. 47–48., 24.; Slovenian Economic Monitor. PlanEcon Report, 1995. dec. 31. 43–44., 25.

¹² Schrettl, W.: Old Ties and new Ties for Southeastern Europe: Some Economic Factors. Paper for the Wilson Center, Südosteuropa Gesellschaft and University of Cyprus Conference: Redefining Regional Relations in Southeastern Europe: Political Challenges and Economic Opportunities. Nicosia, Republic of Cyprus, March 19–23. 1995. (a továbbiakban: Paper for the Nicosia Conference)

ményi és infrastrukturális adottságai determinálják, a Görögországgal folytatott kereskedelem még inkább fellendülhet.¹³ A külföldi befektetők számára ez mindenképpen bátorítást jelentene, különösen akkor, ha megvalósulna a munkacső és az áru szabadabb áramlása, s a befektetett tőkével minél szélesebb területen lehetne szabadon rendelkezni. Ha a protekciót és más illegális ügyletek költségeit kizárjuk, a bérek és különösen az ott-tartózkodás egyéb költségei tekintetében a délkelet-európai városok lényegesen olcsóbbak a közép-európaiaknál.

Ezen előbbi költségeket viszont addig nem lehet kizárni, amíg a szerbiai, horvátországi és bosznia-hercegovinai gazdaság újra be nem tagozódik a nyereséget termelő, de pénzügyileg ellenőrzött legális üzleti rendszerbe.¹⁴ Az 1995. novemberi daytoni megállapodást megelőző ellenségeskedések hatására mind Boszniában, mind pedig Horvátországban és Szerbiában a kereskedelmi tevékenység és a vállalkozások irányításának túlságosan is nagy része maradt az uralmon lévő pártok nyilvánvalóan érvényesülő politikai ellenőrzése alatt. Szerbia és Horvátország vezetése azonban, ha továbbra is hatalmon marad, ami nagyon valószínű, vonzónak találná azokat a szélesebb körű gazdasági előnyöket és a politikai elismertséget, amelyet számukra az általam javasolt két regionális – az öt délkelet-európai és az öt kelet-közép-európai államból álló – szerveződésben való részvétel jelenthet. Szerbia számára különösen a Görögországhoz és Thesszalonikihez fűződő kapcsolat lehetne vonzó, míg Horvátország számára az Ausztriával, Béccsel kialakítható viszony bírna nagy jelentőséggel. Görögország és Ausztria máris az Európai Unió (EU) tagja. Az ő politikai közreműködésük nélkülözhetetlen lenne azokon a tárgyalásokon, amelyek majd a régió belüli gazdasági kapcsolatok rendezését és azt célozzák, hogy a CEFTA követelményein túlmenően megkerülhetetlen rendszabályokat hozzanak a pénzügyek adminisztrációja tekintetében. Szlovénia szintén előnyökhöz juthatna, amennyiben a másik Európai Unióbeli állammal, azaz Olaszországgal alakítana ki kapcsolatokat, hiszen ezáltal egy nagyobb egység részévé válna. Ezen túlmenően mind Szlovénia, mind pedig Horvátország örömmel fogadná azt a tényt, hogy Ausztriához, Magyarországhoz és Olaszországhoz való kötődése biztosítékul szolgál a volt Jugoszlávia felélesztésére irányuló bármiféle esetleges politikai kezdeményezés ellen. Délkeleten az a gazdasági kapcsolatrendszer, amelyet török jóváhagyással Görögország és Szerbia alakítana ki Albániával, Macedóniával és Bulgáriával, hozzájárulhatna egy sor politikai dilemma megoldásához – nevezetesen rendezhetné Albánia, illetve a macedóniai és koszovói albán népesség viszonyát, eloszlatná a macedón aggodalmakat a Szerbiával (vagy Bulgáriával) kialakítandó szorosabb

¹³ Wyzan, M. L.: Bulgaria's Trade Relations with Greece and Turkey. What They Are and What They Could Be. Paper for the Nicosia Conference.

¹⁴ Lásd Lampe, J. R.: Bosnia's Bumpy Road After 1996: The Legal and Economic Challenges. The Washington Quarterly (Summer, 1996). A „U. S. Business Council for Bosnia-Herzegovina” 1996. márciusi ülésén amerikai cégek számos képviselője megegyezett abban, hogy mielőtt bármiféle békeidőben történő befektetést javasolnának, le kell fektetni a pénzügyi dokumentáció megfelelő normáit és bevezetni azokat a gyakorlatban.

kétoldalú kapcsolatok miatt, illetve oldhatná Görögország és Törökország túlzott koncentrálását a kétoldalú kapcsolatokra.

E két „legális vállalkozási övezet” létrehozása Bosznia-Hercegovina körül, melyek súlypontja Bécs és Thesszaloniki lenne, alternatívaként szolgálna a politikai irányítás alatt álló és illegális módon működtetett üzleti tevékenység ellenében. A háborús emlékek túl épp a szürke gazdaságnak a túlsúlya akadályozza Bosznia három részének konstruktív újraegyesítését. Amennyiben ezek különálló gazdasági egységek maradnak, még ha közülük kettő a szomszédos Szerbia, illetve Horvátország részévé válik is, ezen sokféle kárt szenvedett részek egyike sem fog modern gazdaságként fennmaradni, helyett a délkelet-európai kereskedelem fő csatornáit elzáró méregként hatnak majd. Márpedig a régió elszigetelődéséből, egy balkáni gazdasági állóvíz kialakulásából senkinek sem származik haszna. Az elszigetelődés csak megerősíti a szerencsétlen balkáni sablont, amely alapján lehetetlen az európai kontinensbe való kulturális és földrajzi betagozódás.

Hadd jegyezzük meg e helyütt azt is, hogy politikai okok miatt sem az Európai Unió tagállamai, sem pedig az Egyesült Államok számára nem lesz könnyű az 1996-ot követő boszniai újjáépítésre vonatkozó kötelezettségvállalásaik betartása. Akkor van csupán esély az 1997–98-ra ígért nyugati segítség teljesítésére, amennyiben a délkelet-európai államok és közép-európai szomszédaik a fentiekben javasolthoz hasonló, önálló kezdeményezésre szánják rá magukat, jelezve ezzel hosszú távú elkötelezettségüket a régió stabilitása mellett.

Fordította: Farkas Csamangó Gyöngyi

A Duna-medence korai középkori történelme frank források szemszögéből

Richard Bowlus:

Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788–907
University of Pennsylvania Press,
Philadelphia, 1996. 420 old.

A középkori Morávia földrajzi határainak meghatározása már régóta vitatott kérdés a történészek között. Nyelvi és filológiai adatokból kiindulva Boba Imre a hetvenes években úgy érvelt, hogy Morávia nem északon, a mai cseh és szlovák területen, hanem a Duna-medence déli peremén létezett.¹ Bár Boba álláspontját csak vonakodva fogadta el a szakma, Richard Bowlus legutóbbi könyvében frank forrásokra hivatkozva megerősíti Boba eredményeit. Bowlus szerint ezek a források csak akkor értelmezhetők, ha elfogadjuk Boba érveit, és a középkori Moráviát a Duna-medence déli területén helyezzük el. Bowlus arra a következtetésre jut, hogy Morávia valahol a magyar Alföldön, a Duna, Dráva, Száva és Tisza összefolyásánál feküdt.

Bowlus könyve valójában a frank birodalom délkeleti határvidékének 9. és 10. századi hadtörténetét dolgozza fel. A szerző azokat a hadműveleteket veszi vizsgálat alá, amelyeket frank vezérek hajtottak végre a Duna-medencét veszc-

lyeztető ellenségek ellen. Ezek a hadműveletek a középkori bajor hercegség területéről indultak, az alpesi szorosokon át. A frank haderő zömmel Karantanián (Karintán) keresztül kelet felé, a Száva vagy a Dráva mentén haladt a Duna összefolyása irányába, s nem a Duna-medence északi pereme felé. Bowlus átveszi Boba Imre nyelvi és filológiai érveit, és azokat kiindulópontként használja fel a frank források értelmezéséhez. Véleménye szerint a Karolingok Karantaniát és vele együtt az alpesi szorosokat is elfoglalták, és a Karoling keleti határvidéki szervezet központjává tették. Innen kiindulva ellenőrizhették az utakat, a szorosokat és folyókat, ami lehetőséget teremtett számukra arra, hogy a Közép-Duna-medencét fennhatóságuk alá vonják.

A könyv tíz fejezetéből az első fejezet a munka hipotézisait és metodológiáját tárgyalja, a többi kronológiailag halad előre. A szerző szerint középkori lovassok, a velük együtt mozgósított gyalogosok és a szükséges hadtáposzlopok átlagosan nem tettek meg többet naponta, mint harminc kilométert. A hadtáposzlopok nagyságától függetlenül a hadak körülbelül hét napnál tovább nemigen tudtak előre haladni helybeli vagy a folyókon keresztül hozzájuk eljuttatott utánpótlás nélkül.² Ezek a feltételezett

¹ Boba, Imre: *Moravia's History Reconsidered; a Reinterpretation of Medieval Sources*. Nijhoff, The Hague, 1971. Magyar fordításban megjelent 1996-ban.

² A katonai logisztikáról szóló érvekre nézve lásd Engels, Donald W.: *Alexander the Great and the Logistics of the Macedonian Army*. Berkeley, 1978.; Nesbitt, J. N.: *The Rate of*

logisztikai korlátok kulcsfontosságúak, hiszen a szerző számos hipotézist épít rájuk, a későbbi fejezetekben a hadierők útvonalát vizsgálva.

A második fejezet a bajor hercegség 8. századi terjeszkedésének a leírását adja. Amint a bajor határok kelet, illetve délkelet felé kiterjedtek a mai észak-ausztriai tartományok felé, a bajor hercegek Karantania szomszédságába kerültek, amely akkor szláv fennhatóság alatt állt. A karantaniai szlávok, bajor nyomás alatt, áttértek a kereszténységre még e század folyamán. A szerző szerint már 740 körül esélyük volt a frankoknak arra, hogy tovább terjeszkedjenek kelet felé, az akkor az avarok által uralt Duna-medencébe, s e tervekben a délkeleti határvidékek fontos szerepet játszottak, hiszen a frank hadak ebből az irányból tudtak a leghatékonyabban behatolni oda.

A harmadik fejezet az avar birodalom szétverésével és a bekövetkező frank terjeszkedéssel foglalkozik. Bowlus bemutatja, hogy Nagy Károly és örökösei számos alkalommal nagyszámú seregeket mozgósítottak a Duna-medence irányába a lázadások elfojtása, illetve a frank fennhatóság megerősítése céljából. Ezek a hadműveletek teljesen különböznek a Duna-medence északi részein, mint például a mai cseh területeken kifejtett frank jelenléttől, ahol frank haderők csak ritkán jelentek meg, és sokkal kisebb hadműveletekben vettek részt.

Ezt követően a szerző a Karoling délkeleti határvidékek viszonyait tárgyalja. A 828-as karantaniai lázadások után a határvidéket átszervezték, és Karantania szorosabb frank fennhatóság alá került. Ezzel az átszervezéssel az alpesi szorosokban is közvetlen frank ellen-

őrzés érvényesült. A karantaniai szláv vezérek elvesztették hatalmukat, és a bajor vezérek (duces) vették át a térség igazgatását. A 840-es években a frank befolyás már mélyen behatolt a Duna-medencébe, és ez a tény – Bowlus véleménye szerint – lehetővé tette, hogy a frankok a moráviai viszonyokba is beavatkozzanak. Erre első alkalommal Rastislav hatalomra jutásakor került sor. A Karolingok azonban hamarosan rájöttek, hogy ebben a térségben befolyásuk fenntartása állandó, veszélyes és drága hadműveleteket követel. Ezekben a hadműveletekben a helybeli (karantan) és bajor erőkön kívül szász erők is részt vettek, de ezen utóbbiak csak vonakodva, hiszen nagy távolságokat kellett megtenniük a Duna-medence déli vidékéig, ráadásul a veszélyes mai cseh területeken keresztül.

Azok a történészek, akik meggyőzőbbnek tekintik Morávia északi fekvésének teóriáját, gyakran említik a szász erők jelenlétét a mai cseh területeken. Bowlus úgy érvel, hogy a szász erők csak átutaztak e térségen keresztül dél felé. Ez a magyarázat azonban nem meggyőző, hiszen a nehéz körülmények között megteendő, hosszú útvonal ellentmond a korábbiakban már említett, a középkori lovas seregek logisztikai korlátairól szóló hipotézisnek.

Az ötödik és hatodik fejezet a számos 9. századbéli frank és moráviai katonai összecsapást írja le. Éppen Morávia növekvő hatalma miatt helyezték át a frank délkeleti katonai központot Karantaniába, innen ugyanis gyorsabban fel tudtak lépni Morávia ellen. De a karantaniai őrgrófok gyakran fellázkodtak a frankok ellen. Ezek a lázadások dinasz-

tikus jelleget öltöttek, amikor Carloman fellázadt apja, Német Lajos ellen.

A 860-as években bizánci szerzetesek, bajor püspökök és a római pápa hatáskörük szélesítéséért versenyeztek Morávia területén. Metód tevékenysége a Duna-medencében egyre növekvő fontosságot kap a történeti kutatásokban, részben azért is, mert rajta keresztül szerezhet a történész némi információt Moráviáról és annak elhelyezkedéséről. Ezek a források a szerző szerint megerősítik azt a tézist, hogy a Pannóniába behatoló frank katonai hadjáratok a Száva és a Dráva mentén haladtak délkelet felé, a Duna irányába. Ezen hadjáratok közül néhány ugyan a Duna mentén indult el, de Bowlus meggyőzően bizonyítja, hogy ezek is dél felé fordultak a Balaton környékén, majd – véleménye szerint – Pécs közelében ismét kelet felé, a Száva folyásához igazodva. Bowlus arra is rámutat, hogy ezek a hadjáratok meglehetősen nagy hadtáposzlopokat követeltek, amelyek hajókon követték a sereget a Száván. Ezért a szerző teljesen lehetetlennek tekinti, hogy ezek a hadjáratok északra fordulhattak volna a mai Szlovákia, illetve Cseh Köztársaság felé.

A hetedik és nyolcadik fejezet Szvatopluk tevékenységét mutatja be. Uralkodása alatt Morávia óriási expanzióment kereszttül, és a 9. század végére gyakorlatilag Pannónia egészét bekebelezte, beleértve a Dunától északra fekvő területeket is. Bowlus szerint azonban Morávia birodalmi központja ekkor is délen található, hiszen a frankok továbbra is délkelet felé irányították hadműveleteiket. Bár eltűntek, s néha segítették Morávia expanzióját, súrlódásokra kettejük között gyakran került sor. Amint a frank dinasztikus konfliktusok megoldódtak, Arnulf király nekilátott Morávia hatalmának megnyirbálásához.

Mielőtt hadjáratokat indított volna a Duna-medence irányába, több alkalommal is meglátogatta a karantaniai határvidéket. A szerző szerint Arnulf egyházi és világi adományai arra mutatnak, hogy hadjáratai előtt a frank király utánpótlási és stratégiai célokra tett adományokat, főleg a katonailag gyenge alpesi szorosok területén. Karantania ekkor is fontos stratégiai és logisztikai funkciót töltött be.

A kilencedik fejezetben a szerző a magyar honfoglalás Moráviara gyakorolt hatását vizsgálja. A 9. század végén a moráviai birodalom elpusztult, a frank birodalom összcsohlott, és a Duna-medencéért folyó küzdelem véget ért. A Karolingok képtelenek voltak a magyar honfoglalásnak ellenállni, és a Középduna-medence katonai és egyházi átszervezésére irányuló törekvéseiknek vége szakadt. Mivel azonban a szerző csak nyugati-frank forrásokat és nyugat-európai szakmunkákat használ, ebben a fejezetben a munka egyik legkomolyabb hiányosságára figyelhet fel az olvasó, mivel a szerző nem tud árnyalt képet vázolni az eseményekről.

A tizedik és utolsó fejezetben Bowlus egy prozopográfiai tanulmányt közöl a karantaniai legfontosabb családokról. Míg az előbbi fejezetek központi kérdése Morávia holléte, ez a fejezet eltérő témával foglalkozik, épp ezért némelyest „célalannak” tűnik ebben a kötetben. A 907-es brazalauspurci frank katonai fiasco után a karantaniai frank családok átszerveződtek. Közülük többen visszatelepültek a bajor hercegségbe, mások pedig teljesen eltűntek a forrásokból, néhányan megmaradtak Karantániában, de az allodiális birtokok elvesztése folytán elszegényedtek.

Bowlus professzor könyve teljes egészében frank forrásokra épül. Bár érdekes képet vázol a Duna-medence korai

középkori történetéről, ezek a források nem elegendők ahhoz, hogy a Duna-medence egészéről árnyalt és átfogó képet alkosson a történész. A frank forrásokat szükséges lett volna összevetni a helybeli, illetve a bizánci forrásokkal. Ráadásul a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta a modern közép-európai szakirodalmat, holott erről a témáról bőven írtak magyar, cseh, szlovák, szerb, horvát és más nemzetiségű történészek. Amint Bálint Csanád kimutatta,³ a hiányos bibliográfia és a régészeti eredmények tudomásul nem vétele komolyan aláássa az egyébként érdekes munka eredményeit.

A munka tartalma és címe sem állnak egészen összhangban. Míg a cím azt sugallja, hogy a szerző a Duna-medence stratégiai és politikai történelmét fogja feldolgozni, a negyedik fejezettől kezdve

a szerző inkább a sokkal szűkebb, Moravia hollétét kutató kérdéssel foglalkozik. A fent jelzett korlátoktól eltekintve a frank források feldolgozása valóban fontos szempontokat kínál a Duna-medence kora középkori történetéhez. Ez a könyv meggyőzően bizonyítja, hogy a frankoknak a Duna-medence déli részén egy komoly ellenséggel kellett szembenéznük, amely ellen számos hadjáratot indítottak Karantaniából, az azonban már nem meggyőző, hogy ezek a hadjáratok valóban a középkori Moravia ellen indultak. A kérdés eldöntése előtt még sort kell keríteni a frank északkeleti határvidékek viszonyainak hasonlóan részletes feldolgozására.

Sennyey Pongrácz

---

³ Bálint Csanád: Magna Moravia a magyar Alföldön? Századok, 1996. 4. sz. 992–999.

Herbert Hoover élete

Az első három fejezet

George H. Nash:
The Life of Herbert Hoover
Volume I: The Engineer,
 1874–1914.

Volume II: The Humanitarian,
 1914–1917.

Volume III: Master of Emergencies,
 1917–1918.

New York és London, W. W. Norton,
 1983, 1988, 1996.

Herbert Clark Hoover az Amerikai Egyesült Államok 31. elnöke volt. Az Újvilágban azonban leginkább úgy emlékeznek rá, hogy az ő elnöksége idején következett be a nagy gazdasági világválság, és omlott össze a New York-i tőzsdével együtt a húszas évek idején új csúcsokat döntögető amerikai gazdasági élet is. Ez a beállítás azonban feltűnően igazságtalan, hiszen Hoover korának egyik legjelentősebb egyénisége volt, s komoly nemzetközi tekintélynek örvendett.

Hoover 1874-ben született az Iowa állambeli West Branch városkában, ahol ma elnöki könyvtár állít neki emléket. Kvéker család sarja, vallása miatt a fegyveres erőszak ellensége, s életének egyik talán legfontosabb eleme, lételeme, a háborúban szenvedők megsegítése volt. A kaliforniai Stanford Egyetemen tanult, később ő hozta létre a Hoover Institution on War, Revolution and Peace-t. A későbbiekben bányamérnökként szerzett vagyont Amerikában, Ausztráliában és a Távol-Keleten. Az első világháború és a békekonzferencia idején a világ addigi legnagyobb szabású segélyakcióit irányí-

totta, s Wilson elnökkel, House szenátorral és John J. Pershinggel (az Amerikai Expedíciós Hadsereg vezetőjével) együtt Európa-szerte komoly hírnévre tett szert. Otthoni népszerűségére jellemző, hogy 1920-ban mind a demokrata, mind a republikánus párt elnökjelöltjének kívánta őt megnyerni – Hoover azonban akkor még nem indult a választáson. A húszas évek elején Hoover az oroszországi éhínség leküzdésére immár sokadik segélyakcióját szervezte meg, majd a „republikánus húszas évek” során előbb Warren G. Harding, majd Calvin Coolidge elnök kereskedelmi minisztereként szinte egymaga irányította az Egyesült Államok kormányzatát gazdasági külpolitikáját, amit ő maga „independent internationalism”-nek nevezett. Az 1928. évi elnökválasztás során a demokraták bárkit jelölhettek volna – ez Herbert Hoover éve volt. A következő év, az 1929. annál kevésbé: a New York-i tőzsdekrach alapjaiban rázta meg az amerikai gazdaságot. A Hoover-kormányzat tipikusnak mondható republikánus reflexszel a gazdaság öngyógyító képességére bízta a válság megoldását, és számos más erősen vitatott döntést hozott, melyek közül az egyik legismertebb az 1932. évi washingtoni veterántüntetés szétveretése volt (a parancsokat Douglas MacArthur és Dwight D. Eisenhower adták ki, megszegve az elnöki utasítást, mely szerint nem használhatnak fegyvert). Hoovernek esélye sem volt az 1932. évi választáson, mely Franklin D. Roosevelttel első győzelmet – és ezzel együtt a New Deal időszakát – hozta. Hoover ezután visszavonult az aktív

politizálástól, ám a második világháború után ismét egy amerikai segélyakciót vezetett – mely sokkal inkább mentes volt a politikai „árukapcsolás”-tól, mint a közismertebb Marshall terv. Hoover késci pályáját erősen beárnyékolja az amerikai atommonopólium megőrzésében játszott szerepe a negyvenes évek második felében. Ez idő tájt abban a Truman elnök által létrehozott bizottságban is elnökölt, mely a szövetségi kormányzat jogköreit vizsgálta felül. Hoover ezt követően 1964-ben bekövetkezett haláláig emlékiratain dolgozott. Alan Palmer a *Who's Who in Modern History* című könyvében így ír róla: „Hoover határozott elveket valló politikus és őszinte humanitárius elveket valló ember volt, rossz időben lett azonban elnök.”

Herbert Hoover segélyakciói a huszadik századi amerikai történelem legfényesebb fejezetei közé tartoznak. A századfordulón Kínában kezdte ezt a tevékenységet, az első világháború során a belga segélyakciót szervezte és vezette, majd Wilson hazahívta azzal a megbízatással, hogy az amerikai háborús mezőgazdaságot irányítsa: ekkor vált Hoover Amerika „élelmiszerügyi diktátorává”. 1918–19-ben az Amerikai Segélyszervezet (American Relief Administration) vezetője, majd a korábban már említett oroszországi segélyprogramot irányítja. 1918–19 telén az európai váráadások szerint Wilson az igazságos békét, Hoover pedig az életben maradáshoz szükséges élelmiszert és gyógyszert (gondoljunk csak a háborút követő, több millió életet követelő spanyolnáthajárványra) hozza majd el. S függetlenül attól, hogy ki hogyan ítéli meg Hoover és Wilson párizsi tevékenységét, amerikai politikusnak Európa-szerte ekkora tekintélye korábban nemigen volt. A második világ-

háború utáni időszakkal együtt Hoover humanitárius munkája mintegy tíz évet tett ki. Ha tekintetbe vesszük, hogy közben két könyvet írt, illetve szerkesztett a nemzetközi békéről, akkor joggal mondhatjuk, hogy Herbert Clark Hoover legalább annyira megérdemelte volna a béke Nobel-díjat, mint sokan mások azok közül, akik ebben a csodálatos kitüntetésben részesülhettek. Hoover nevéhez egy sor más különlegesség is kapcsolódik: 1928-ban ő volt az első elnök, aki a rádiót is felhasználta a választási kampány során, ő volt az első olyan elnök is, aki egy másik elnökről könyvet írt (természetesen Wilson és a békekonferencia volt a téma), s az amerikai elnökök közül – talán Richard Nixon kivételével – a legtöbb visszaemlékezés-jellegű könyvet publikálta, szám szerint négyet, nyolc kötetben.

Mindezek ellenére Hoover az amerikai történészek népszerűségi listáján csak a huszadik helyen szerepel – Carter társaságában –, meglehetősen kevés színvonalas szakmunkát írtak róla és elnökségéről. A nagy gazdasági világválság idején játszott szerepe miatt ez bizonyos szempontból érthető is, ám ezért a huszadik század első felének amerikai történelmét tanulmányozók alig olvashatnak valamit alakjáról. Ezt a hiányt pótolja George H. Nash eredetileg hat kötetre tervezett Hoover-életrajza. Nash az amerikai konzervatív történetírás egyik kiemelkedő alakja, az 1945 utáni amerikai konzervatív mozgalomról szóló könyve (eredetileg a Harvard Egyetemen írt Ph. D. disszertációja) Magyarországon is ismert, s nemrég jelent meg annak második, bővített kiadása a tengeren túl. Nash nagyszabású Hoover-életrajzából eddig három kötet jelent meg, mindhárom az ismert W. W. Norton kiadónál. Az első 1983-ban: Herbert Hoover élete: A mér-

nök, 1874–1914; a második 1988-ban: Herbert Hoover élete: A Humanitárius, 1914–1917; a harmadik pedig 1996 őszén: Herbert Hoover: A vészhelyzetek elhárítója, 1917–1918 címmel. A címek jelzik, hogy ezt a munkát a szerző aligha fogja tudni további három kötetben befejezni, s hogy eredetileg alábecsülhette a Hooverrel kapcsolatos levéltári anyagok mennyiségét. Ez azonban az írások minőségén nem látszik: Nash mindhárom kötetben életszerű képet fest Hooverről, hétköznapijairól, problémáiról, alkalmanként megdöbbenő pesszimizmusáról. Az egyik legtalálóbb idézete Hoover feleségétől származik: „ha valamiről komor képet kíván kapni, kérdezze meg Bertie-t.” Noha Hoover gyakran politikai machinációktól sem riadt vissza (gondoljunk csak a magyar szociáldemokraták tárgyalásaira Gregory századossal Bécsben, 1919-ben – aki nem a State Department, hanem a Hoover-féle adminisztráció tagja volt), életfilozófiájának központi gondolata a világ jobbítása volt, s ezért napi 16–18 órát is hajlandó volt dolgozni. Mindezek ismeretében nem osztom Nash egyik kritikusaknak, R. H. Ferrell-nek a véleményét, miszerint a szerző talán túlzottan is szimpatizál Hooverrel.

Az eddig megjelent három kötet kiváló munka, komoly, megalapozott kutatásokra épül. Igaz lehet erre a könyvre is az a megállapítás, hogy amit Nash nem tud Hooverről, azt nem is érdemes tudni. Az 1996 szeptemberében megjelent harmadik kötet azonban még egy szempontból kivételesen figyelemre méltó: Nash Hoover első világháború idején folytatott amerikai tevékenységét mutatja be, elsősorban az amerikai mezőgazdasági mobilizációban játszott szerepét, részletesen megrajzolja sokrétű tevékenységét, melynek éppúgy része volt az

ármaximálás és a hátország fogyasztásának csökkentése, mint a semleges országokon keresztül Németországba áramló amerikai élelmiszerszállítmányok leállítás. Ezt a témakört ilyen alaposan eddig még senki nem tárgyalta, s ezért a kötet nemcsak Hoover életének és politikai pályájának, hanem az első világháború idején végrehajtott amerikai gazdasági mobilizáció történetének jobb megismeréséhez is számos új adatot szolgáltat. Nash természetesen nemcsak a hátország győzedelmes hadvezérét látja Hooverben, hanem határozottan bírálja bizonyos módszereit és döntéseit, szóvá teszi nem éppen szerény természetét, arroganciáját és alig leplezett hatalomvágyát is. A kötetből kitűnik, hogy Hoover korántsem ellenezte olyannyira a hivatalos címeket, mint például Wilson legbensőségesebb tanácsadója és barátja, House ezredes, hiszen csak czen két év során mintegy fél tucatot „gyűjtött be”.

Az első világháború utolsó másfél éve azért volt különösen jelentős állomás Herbert Hoover pályáján, mert ekkor állt először amerikai kormányszolgálatban. Az 1917. áprilisi amerikai–német szakítást követően az addig jobbára csak „belgumi Hoover”-ként emlegetett szakembert Wilson elnök személyesen hívta haza, és az ország mezőgazdasági mobilizálását bízta rá. (Itt szeretnénk megjegyezni, hogy Wilson kormányzási módszerére jellemzők voltak az efféle személyes megbízások, az általa megbízott személyek ugyanis nem a kongresszusnak, hanem csak neki, az elnöknek tartoztak számadással. A teljesség igénye nélkül felsorolhatunk még néhány hasonló megbízást: Bernard Baruch nagytőkés; az ipari termelés koordinálása; Edward Madell House: külpolitika; George Creel újságíró: „propagandaminiszter”; Sidney Edward Mezes pro-

fesszor: Inquiry – az amerikai békeelő-készítő-bizottság stb.) Nash szerint az alapvetően pesszimista Hoover kiválóan alkalmas volt erre a feladatra, mivel az egyébként is válságban lévő amerikai mezőgazdaság nem tűnt alkalmasnak arra, hogy a fél világot ellássa élelmiszerrel. Hoover legelső célkitűzése az volt, hogy először a kabinet tagjait, majd a kongresszust is meggyőzze a fogyasztás korlátozásának szükségességéről. Ezt Hoover nem kis nehézségek árán el is érte, s Washington czután befogadta őt – amiben nagy szerepe volt annak, hogy Wilson többször is határozottan kiállt élelmiszerügyi főtanácsadója mellett. Az Egyesült Államok hadba lépése az élelmiszerárak robbanásszerű növekedését credményezte, s ennek a folyamatnak a lefékezése is Hooverre várt. Ezt ő – a liszt, a hús és a cukor esetében is – az árak maximálásával, majd befagyasztásával érte el. Hoover számára úgy tűnhetett, hogy minden kellemetlen feladatra hárul, pedig ez még csak a kezdet volt.

Hoover legfőbb feladata az amerikai lakosság ellátása volt, ám a nagyarányú sorozás, valamint a semleges és szövetséges államok felvásárló akciói miatt már 1917 őszén súlyos nehézségekkel találta szembe magát, de ezeken hamarosán felülkerekedett. Leállította a semleges országokba folyó szállításokat, mondván, azok az áruk jó pénzért Németországba vándorolnak – s ebben volt is némi igazság. Ugyanakkor meggyőzte Wilson sógorát, William G. MacAdoo pénzügyminisztert arról, hogy szükség esetén a hadikölcsönök leállításával fenyegetse a szerinte túlzottan is mohó Angliát és Franciaországot. (Ez az epizód rámutat az antanton belüli komoly feszültségekre, melyekről a nyugati történetírás nem szívesen beszél.) Hoo-

ver természetesen tudta, hogy a szövetségeseket „etetni” kell, s az 1918. évi termés nagy részét erre a célra kívánta félretenni. Ehhez azonban jelentősen növelni kellett a termelést, ám egy korábbi megállapodás értelmében ez David Houston mezőgazdasági miniszter hatáskörébe tartozott. Hoover úgy vélte, országa számára előnyösebb volna, ha a kereslet mellett a kínálatot is ő szabályozná – s ezt Houston jogkörének alapos megnyirbálása árán el is érte: 1917 végére az ambíciókkal teli Hoover egyre nagyobb hatalomra és egyre több ellenségre tett szert. Ráadásul a háború utolsó tele újabb kellemetlen meglepetéseket tartogatott az „élelmiszerügyi diktátor” számára: a rendkívül hideg időjárás miatt a messze teljesítőképessége határain túl teljesítő vasúthálózat az összeomlás szélére jutott, veszélyeztetve a meglévő tartalékok felhasználását is. Hoover válasza erre a nehézségre az volt, hogy keresztülvitte a vasúthálózat ideiglenes államosítását is, és tovább korlátozta a fogyasztást. Mindezt tetszetős jelzavak hangoztatásával s az amerikaiaktól a jó cél elérése érdekében korántsem idegen „önmegtartóztatás” szükségességének propagandájával érte el: a „Hooverizált” életforma keretein belül kedden és szombaton húst, szerdán pedig búza-féléket nem ettek, s csökkentették a benzin-, a cukorka- és az üdítőital fogyasztást. Mindez tovább szította a Hoover-ellenes hangulatot, s végül a kongresszus vizsgálatot rendelt el a cukorhiány okainak felderítésére. A Nash professzor által idézett kongresszusi vizsgálati jegyzőkönyvek szerint a bizottsági meghallgatás során a vizsgálóbizottság tagjai állandóan Hoover szavába vágtak, s ő alig tudott egy-egy mondatot befejezni. Erre a támadásra válaszként a Hoover vezetése alatt álló Food Administration

nyomozni kezdett a vizsgálatot vezető politikusok után, és sikerült is megszereznie néhány terhelő adatot (természetesen közpénzek felhasználásával). Ez, valamint Wilson személyes kiállása Hoover mellett végül lecsitította a vihart, s 1918 nyarán Hoover Európába utazott, hogy a szövetségesek igényeit személyesen mérje fel a helyszínen. Londonban, majd hazatérése után Washingtonban megkezdte az 1919. évi tervek kidolgozását, ám a központi hatalmak viharosan gyors összecslásával 1918 késő őszen a háború véget ért. Ebben az új helyzetben Hoover úgy érezte, hogy nem csak a szövetségeseket, hanem a legyőzött országok éhező millióit is el kell látnia élelmiszerrel, valamint – a több millió áldozatot követelő spanyolnáthajárvány miatt – gyógyszerrel. Eközben otthoni politikai ellenfeleiben feltámadt a (korántsem megalapozatlan) gyanú, hogy Hoover az elnökségre pályázik. Ekkor, valószínűleg nem kis megkönnyebbülésre Wilson újabb feladattal bízta meg őt, azzal, hogy a Párizsba utazó amerikai béke delegáció tagjaként szervezze meg és irányítsa az American Relief Administration munkáját Európában.

Ezt a kötetet két hajóút leírása foglalja keretbe. Az első az addig Belgiumban tevékenykedő Hoover korántsem cseménytelen nyolcnapos útja hazafelé, New Yorkba, azzal a céllal, hogy életében először kormányzatban álljon, s kivételes szervezőképességét és tapasztalatait országa érdekében kamatoztassa. A másik utazás talán még ennél is fontosabb: Hoover az Olympie fedélzetén Európába indul a négy évig tartó világégből lezáró párizsi békekonferenciára. Egy út véget ért, egy új utazás kezdődik: Hoovernek szembe kellett néznie azzal, amit ő maga a világ legnagyobb éhségének nevezett. Az Olympie fedélzetén a maj-

dani elnök és társai az „emberiség újjászülésétéről”, az „új aranykor” eljöveteléről beszélgetnek, álmodoznak, s közben leginkább kártyázással ütik agyon az időt. A kötet utolsó soraiban Nash így foglalja össze a Hooverre váró feladatokat: „Hoover ekkor valóban hatalmas megpróbáltatások előtt áll. Meg kell találnia, ki kell fizetni és szét kell osztania azokat az élelmiszersegélyeket, melyek nélkül emberek milliói pusztulnának el. Minden tőle telhetőt meg kell tennie azért, hogy Közép-, sőt Nyugat-Európát kimentse a bolsevizmus véres áradatából. El kell érnie, hogy Amerika háborús szövetségesei ne manipulálhassák Uncle Sam tartalékait, nehogy ezáltal megfosszák Amerikát a – Wilson szavaival élve – ’világ barátja’-ként szerzett befolyásától. Otthon meg kell nyernie egy erősen kételkedő kongresszus és az ellenségei táplálását nem igazán böcs dolognak tartó nemzet támogatását.” (504. o.) Nash szerint azonban Hoover igen jól látta mi a legnagyobb feladata: „Európát vissza kell segítenünk az iparosítás és az önellátás útjára, nekünk magunknak pedig el kell kerülnünk azt, hogy ebbe a folyamatba belekeveredjünk.” Ez valóban embert próbáló feladat volt, ám – s Nash ezzel zárja kötetét – „Hoover magának akarta ezt a feladatot. Élete teljében volt, csak 44 éves.” (504. o.)

Az így ismertetett harmadik kötet még egy igen érdekes problémakörre világít rá. A Hoover vezetésével és ellenőrzésével végrehajtott amerikai mezőgazdasági mozgósítás ideiglenesen megoldotta a farmerek, a Progresszív Korszak és a nagyarányú iparosítás nagy veszteségeinek problémáját, akik végre felvívőpiacra találtak, lehetővé vált számukra, hogy kölcsönt vegyenek fel a gépésítésre, és vissza is tudják azt fizetni. Ezt a nagymértékű agrárkonjunktúrát

azonban a háború után igen nehéz lett volna leállítani, azt ismét a farmerek sínylették volna meg. Ugyanakkor hosszabb távon ez a konjunktúra csak további segélyakciókkal volt fenntartható, s amikor Európában ismét béke honolt, az amerikai élelmiszerek addig feltölthetetlennek látszó piaca jelentős mértékben összezsugorodott. A Hoover által felfuttatott, majd a farmerek érdekében mesterségesen túlfeszített állapotban tartott amerikai mezőgazdasági termelés ezért túltermelési válsághoz vezetett és jelentős mértékben hozzájárult a nagy gazdasági világválság kirobbanásához is. (Az első New Deal egyik legfontosabb törvényét, az Agricultural Administration Act-et az alkotmánybíróság azért helyezte hatályon kívül, mert az a termelés leállításáért fizetett a farmereknek.) A Nash professzor által bemutatott korszak – közvetve vagy közvetlenül – felveti Hoover személyes felelősségét is, nemcsak elnökként, hanem gazdaságpolitikusként is.

1990-ben Vermes Gábor Debrecenben gróf Tisza Istvánról tartott előadást, s Tisza-életrajzának megírásáról beszélt. Elmondta, hogy ahogyan közeledett a történet vége felé, úgy kezdett egyre többet és többet írni az 1918. évi eseményekről: „sajnáltam megölni Tiszát” – mondta. Véleményem szerint Nash professzor is hasonló dilemma előtt áll: 1918 novemberéig Hoover élete valóban sikersztori, ám párizsi kalandja során ő már nemzetközi szintén is megjelenik, ahol tevékenységének értékelése jóval vitatottabb lehet. Ezután következik a látszólag roppant sikeres kereskedelmi miniszterség időszaka, ami azonban – ahogyan arra már utaltunk – szintén a válság magvait hordozta magában. A kérdés az, hogy az eddigi valóban kiváló három kötete után Nash professzor képes lesz-e „megölni” Hoovert.

Glant Tibor

Függetlenség – függőség

Anton Czettler
*Pál Graf Teleki und die Außenpolitik
 Ungarns 1939–1941.*
 Verlag Ungarisches Institut
 (Studia Hungarica; 43)
 München, 1996. 280. old.

Teleki Pál politikai pályája, tevékenysége, és nem utolsósorban halálának körülményei folytán csaknem harmincöt éve a két világháború közötti időszak egyik legtöbbet kutatott személyisége. A róla született munkák igazán sokrétűek: szerepel köztük „műhelytanulmánynak” nevezett, ám történeti műnek aligha tekinthető, hatalmas apparátussal megírt pamflet (Zakar András: Gróf Teleki Pál halála. Bécs, 1983.), népszerűsítő cézzal írt kötet (Tilkovszky Lóránt 1969-es és 1988-as Teleki-könyve) és Teleki második kormányzásának történetével foglalkozó monográfia. Ez utóbbiak lassan oldalszámra is tekintélyes tömeget képviselnek. Juhász Gyula monográfiája (A Teleki-kormány külpolitikája. Akadémiai, Budapest, 1964.) volt az első magyarul megjelent ezek közül. 1993-ban kiadták Carlile Aylmer Macartney *October Fifteenth*-jének XIII–XIX. fejezetét, amely éppen az 1939–1941 közötti időszakra vonatkozott (Teleki Pál miniszterelnöksége 1939–1941. Occidental Press, Budapest, 1993.) Páva Istvánnak szintén az adott időszakkal foglalkozó munkája (Trianon – Belvedere – Hadbalépés. Pannón Könyvek, Pécs, 1995.) áll még a korszak iránt érdeklődők rendelkezésére. Czettler Antal – számos, a témával foglalkozó tanulmány után – most németül publikálta saját kutatásainak eredményeit a Teleki-kor-

mány külpolitikájára vonatkozóan, a fontos műveket megjelentető müncheni Magyar Intézet Könyvek sorozatában.

A kutatás szót azonban ez esetben óvatosan kell használnunk. Való igaz, hogy a magyar történelem ezen időszakára vonatkozó új magyar vagy nyugati forrásokat fellelni nehéz, csaknem lehetetlen. A példászerűen szerkesztett iratgyűjtemények, a DIMK (*Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945*) öt kötete, *A Wilhelmstrasse és Magyarország* című forrásgyűjtemény, a javarészt kiadott emlékiratok, a nagy nyugati külügyi forráskiadvány-sorozatok vagy az állandóan használt, a Magyar Országos Levéltárban őrzött Szent-Iványi-iratok (Szent-Iványi Domokos diplomatának, Teleki egykori bizalmasának *Csonka Magyarország külpolitikája 1919. június–1944. március 19-ig* című kézírata, amely a második világháborút lezáró békére való felkészülés jegyében íródott, és számos, azóta megsemmisült dokumentum kivonatát közli) csaknem kényelmessé teszik a kutató munkáját. Új adatokat csak a környező országok központi levéltárainak lazuló szigorral vigyázott anyagaiból vagy a moszkvai levéltárak megközelíthetetlennek tűnő gyűjteményeiből remélhet a történész. Czettler mostani könyvének irodalomjegyzéke felsorolása a témával foglalkozó ismert köteteknek. Lorx Tibor egykori királyi magyar követségi tanácsos és a szerző édesapjának közlései nem hoznak gyökeresen új információkat a korszak eseményivel kapcsolatban.

A szerző empátiával nyúlt a témához, és az előszóban bevallja, hogy a történelmi érdeklődésen túl személyes

motívumok is szerepeltek témaválasztásában: édesapja, Czettler Jenő, a neves agrárpolitikus, tudós és egyetemi tanár Teleki barátja volt. Továbbá 1939 nyarán az akkor tizennégy éves Czettler Antal, mint a gödöllői premontrei gimnázium cserkésze, személyesen is találkozott a főcserkészel az iskola nyári táborában, Jászón. A találkozás felejthetetlen élmény maradt számára, innen az indítatás.

Czettler Antal könyvének legfőbb crénye a világos, áttekinthető tagolás, az összefogott mondanivaló és a higgadt-ság. Hat fejezet tárgyalja Magyarország külpolitikáját a második világháború kitörésének időszakában, a „furcsa háború” alatt, foglalkozik a második bécsi döntéssel és az odavezető úttal, a háromhatalmi paktumba való magyar belépéssel és a jugoszláv örökbarátsági szerződés körülményeivel, a növekedő német nyomással és a Teleki-kép változásaival. A téma természetéből adódóan a szerzőnek valamiképpen bizonyítania kellett a három és fél évtizeddel ezelőtt született, megegyező témájú Juhász-könyvtől való különbözősét.

Czettler kritikájának lényege, hogy Juhász műve marxista-leninista hanghordozású, ámbátor valós, nemcsak jelzőkkel („fasiszta”, „szélsőjobbaldali” stb.) megtámogatott ideológiai elfogultságot viszonylag kevés helyen vélt felfedezni: Juhással szemben úgy ítélte meg, Magyarország nem vesztette el semleges-ségét 1940 őszén, a német tancsapatok átengedésekor, és Észak-Erdély visszacsatolásával sem állt egyértelműen a tengely táborába. Ezt a kritikát Czettler igyekezett mértéktartással alkalmazni, ám véleményünk szerint felesleges a marxista történelemszemléletre hivatkozni ott, ahol egyszerűen a levont következtésekben van különbség. A kötet második felében szaporodnak a Juhász

álláspontját eszmei szempontból, de megfelelő érvelés nélkül bíráló megjegyzések. A záró fejezetben azonban Czettler úgy értékelte, hogy az 1991-es Teleki-émlékkonferencián elhangzott előadásában az OSZK történész-igazgatója már levetkőzte ideológiai elfogultságait.

A szerző – talán elsőként a szakirodalomban – kísérletet tett Teleki politikai karakterének ismertetésére (18. o.). Czettler hívó katolikusként és jobboldali konzervatív reformerként mutatja be Telekit, aki az európai politikatörténetben közlebb állt Engelbert Dollfußhoz, Kurt Schuschnigghez és Oliveira Salazarhoz, mint Bethlen Istvánhoz. Ez utóbbi megállapítás vitára ingerlő, bár tagadhatatlan, hogy Teleki írt méltató előszót Salazar *Békés forradalom* című könyvének magyar kiadásához. A szerző nem titkolja, hogy Teleki állásfoglalása a zsidókérdésben egyáltalán nem volt problémamentes, a tudós-politikus 1920 óta a „kemény kéz” híve volt. 1927-ben a Felsőházban szólalt fel a *numerus clausus* enyhítése ellen és tevékeny szerepe volt a második zsidótörvény megalkotásában is. Ugyanakkor említést érdemelt volna, hogy Telekinak Mussolini Olaszországához való viszonya – németellenessége mellett – sem volt egyértelmű, a korporatív modell és az olasz rendszer első másfél évtizedének sikerei kétségkívül hatással voltak gondolkodására.

A másik figyelmet érdemlő portrévázlat azé a Csáky Istváné, aki – Újpeéry Elemér emlékiratainak és Macartney művének kivételével – meglehetősen sötét színben tűnt fel az emlékiratok és a feldolgozások lapjain (40–41. o.). Itt ugyan nem a „magyar politika” bajnokaként szerepel az egykori külügyminiszter, de a kép árnyalt. Csáky magakreálta diplomata-egyenruhája, viselkedése, rögtönzései nem keltettek jó benyomást, és

miniszterelnökénél elkötelezettebb híve volt a németeknek. Ez abból a meggyőződéséből fakadt, hogy Németország hosszú időn át hegemon szerepet játszik majd az európai politikában, ám álláspontja nem akadályozta abban, hogy nemet mondjon 1939 szeptemberében, amikor a németek a kassai vasútvonal használatát követelték a lengyelek elleni hadjárat során. A magyar–jugoszláv örökbarátsági és megneemtámadási szerződés tárgyalásai alatt is támogatta a szerződés németellenességét, a „nyugati ablak” koncepcióját. Czettler egyfajta titkos munkamegosztást feltételez Teleki és bizalmas barátja, Csáky között. A második bécsi döntés utáni hangulatban a súlyos gondoktól gyötört Teleki külügyminiszterének engedte át a tengelyhatalmak dicsőítésének feladatát, maga pedig Bécsből való visszaérkezésük után a Keleti pályaudvaron tartott beszédével figyelmeztette a nemzetet. Ilyen körülmények között már nem tűnik meglepőnek Csáky halálos ágyán, Ghyczy Jenő előtt tett megjegyzése: *„Ha a németek tudnák, mennyire gyűlöltem őket!”*

Az egyes fejezetek viszonya kiegyensúlyozott. Bizonyos helyeken beszüremkednek ugyan olyan elemek, amelyek nem tartoznak szorosan a cím által megadott témakörbe: ilyen például a második bécsi döntéssel visszacsatolt területek közigazgatásának beillesztése a magyar államhatalomba (135–136. o., illetve 137–138. o.). Ez a rövid exkurzus azonban nem veszélyezteti a mű szerkezetének egyensúlyát. Itt kell megemlítenünk azt a kétszer is előkerülő nézetet, miszerint Teleki *„egyértésben Bethlennel és a történész Szekfűvel, meg volt győződve arról, hogy az 1918-ban elsüllyedt Magyarországot csak egy föderatív állam keretei között lehet visszaállítani”* (137. o.) továbbá, hogy hitt abban, *„hogy a szlovák, rutén,*

román régiókat széleskörű autonómiával kell felruházni” (256. o.). Anélkül, hogy a miniszterelnök revíziós nézeteinek részletes taglalásába bocsátkoznánk, néhány dolgot ki kell emelnünk. Teleki a Szent István-i eszme – tehát egy nacionalizmus előtti, konstruált ideál – alapján kínálta fel a csatlakozást a nemzetiségek számára, és való igaz, hogy 1940. július 23-án betervezte a Kárpátaljai Vajdaságról szóló törvényt, amit azonban részben a katonai körök, részben a helyi közigazgatás ellenállása miatt nem sikerült elfogadtatnia. Ugyancsak igaz, hogy a visszacsatolt Észak-Erdély magyar középiskolaiban kötelezővé tette a román nyelv oktatását. Ám valószínűleg senki nem tud olyan, 1940 szeptembere után keletkezett, Telekitől származó törvénytervezetet vagy előterjesztést mutatni, amelyben akár csak az erdélyi románoknak adandó bármiféle területi alapú autonómia szerepelt volna. (A Turnu-Severin-i tárgyalások előkészítésekor az Államtudományi Intézet valóban rajzolt független Erdellyel számoló, kantonális beosztásra épülő térképeket, ám a tárgyalások során az elképzelés komoly formában nem került elő.) Teleki legföljebb – amint arra számos beszéde és nyilvános megnyilatkozása mutat – egyfajta kulturális autonómiát, esetleg korlátozott alsó fokú bíraskodási különállást tartott elfogadhatónak a nemzetiségek kérdésében. Bethlen és Szekfű álláspontját e kérdésben pedig a mindenkor aktuális politikai helyzet határozta meg, állandó nézetekről csak bizonyos fenntartásokkal beszélhetünk.

A második bécsi döntésről szólva Czettler hangsúlyozza, hogy – Juhász Gyula állításával ellentétben – Hitler nem machiavellisztikus, megosztó szándékkal cselekedett, éppen ellenkezőleg: Délkelet-Európa ügyeit akarta megnyug-

tatóan rendezni, mielőtt figyelmét kelet felé fordította volna. Meglepő, hogy a szakirodalomban eddig megjelent véleményekkel szemben a szerző egyértelmű hibának tartja a magyar–jugoszláv egyezmény 1940. december 12-i megkötését: egyfelől, mert *Šimović* tábornok márciusi tengelyellenes puccsa „szerencsétlen és morálisan támadható” helyzetbe hozta az országot, sőt „hozzájárult Teleki öngyilkosságához” (174–175. o.), másfelől pedig a brit diplomátáknak határozottan németellenesként tált szerződés teljesíthetetlen elvárások elé állította a magyar diplomáciát. Amennyiben következetesen végiggondoljuk ezt az álláspontot, hamar eljuthatunk a Czettler által annyira kárhozott korai marxista történeti munkák igazolásához, melyek szerint mégis inkább a szomszéd Szovjetunióval kellett volna egyezkednie a magyar diplomáciának. A magyar–jugoszláv örökbarátsági szerződés ilyen bmutatása fegyelmen kívül hagyja a magyar politikának az ország geostratégiai helyzetéből és a növekvő német nyomásból fakadó kötöttségeit, továbbá azt is, hogy a magyar diplomácia mindenáron „nyitott ablakot” szeretett volna a nyugati hatalmak felé. A kormányzat először Lengyelországot, majd Jugoszláviát vélte alkalmasnak erre a szerepre, ám mindkét alkalommal csalódnia kellett.

Miután a kötet első sorban németajkú közönség számára készült, és azon a piacon valóban újdonság, nem ártott volna egy-két térképvázlattal segíteni az olvasók tájékozódását, hogy a közép-európai földrajzban járatlan érdeklődő is el tudja helyezni Nagysurányt vagy Lévát és az 1938–1941 közti határváltozásokat (hogy a következetesen német néven említett Kolozsvárról, Komáromról, Gyulafehérvárról, Mosonmagyaróvárról ne is beszéljünk). Sőt a már 1940 táján felmerült

délvidéki német állam, a Prinz Eugen Gau ötletének illusztrálására sem ártott volna egy olyan ábra, mint amilyen például Rónai András *Térképezett történelem* című könyvében található.

A könyv dicséretes mértéktartással kezeli a miniszterelnök haláláról szóló, makacsul visszatérő legendákat, és nem is kérdéses számára az öngyilkosság ténye. Ennek magyarázatakor azonban a Teleki „panteisztikus” vallásosságáról szóló ismertetés némileg ellentmond a könyv elején felvázolt, nyugat-európai olvasó számára is értelmezhető, jobboldali katolikus reformert bemutatató képnek. A szakirodalomban jelenleg is két irányzat figyelhető meg az öngyilkosság értékelésénél: az egyik első sorban a politikai motívumokra helyezi a hangsúlyt, és a politikája kudarcát emberi bukásként értékelő miniszterelnök tragikus meghasonlását feltételezi. Ebben az értelemben Teleki egyike a korszak általában nem túl pozitívan megítélt miniszterelnökeinek, akinek az átlagnál kifinomultabb morális érzéke azonban nem engedte meg a szószegést. A másik szemlélet nem fogadhatja el a hívő államférfi esendőségét és a miniszterelnök súlyosbodó betegségét, vallásosságának nem teljesen bevett voltát, ezért egyszerűen idegi összeroppanását emlegeti az öngyilkosság okaként. Erre az indoklásra annál is inkább szükség van, mivel a katolikus egyház csak elmezavarban elkövetett öngyilkosság esetén járul hozzá az egyházi temetéshez. Az egyházi és politikai motívumok sorrendjének felcserélése játszik szerepet a két különböző nézetrendszerben. Mindkét szemlélet azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy Teleki előbb volt esendő, hibázó ember, és csak másod sorban politikus, vagy egyházának fia.

Ugyancsak hasznos a történetírás Teleki-képének változásait ismertető utolsó fejezet, bár szükségtelennnek tűnik az elmúlt negyven év magyarországi tudományosságát egyoldalúan bemutató áttekintés. Teleki eszmei örökségének továbbvitelében tiszteletreméltó volta ellenére sem az egyedül megnevezett *Teleki Pál Munkaközösség* játszotta a legfontosabb szerepet. Érdemes lett volna megemlíteni a *Teleki Pál Intézetet*, amelynek *Államtudományi és Történettudományi Intézete* az egyik legkomolyabb Közép-Európával foglalkozó, államilag támogatott interdiszciplináris műhely volt az 1920 és 1947 közötti évtizedekben.

Mindent összevetve elmondható, hogy Czettler Antal könyve felelősségteljes történeti munka. Összefogottsága például szolgálhat számos hazai mű szá-

mára. Árnyalatnyival több ugyan benne a személyesség a hazai történettudomány megítélésében, mint amennyire az szükséges lenne. A „hiánypótló” jelzőt anynyiban alkalmazhatjuk rá, hogy német nyelven eddig nem jelent meg használható összefoglalás Magyarország külpolitikájának erről a korszakáról, a függetlenség elvesztésének tragikus kényszerpályájáról. A könyv – a kései születés kegyelméből – felhasználhatta a rendszerváltozás óta eltelt időben megjelent emlékiratok és monográfiák eredményeit. Fontos könyv tehát Czettler Antalé, jelentős állomás abban a folyamatban, amely korszakfeldolgozó modern monográfiák elkészültéhez vezetheti a hazai történettudományt.

Ablonczy Balázs

Számunk szerzői

Ablonczy Balázs	egy. hallgató, ELTE, Budapest
Benkes Mihály	politológus, ELTE, Budapest
Bódy Zsombor	Ph.D hallgató, ELTE, Budapest
Csepeli Réka	Ph.D hallgató, Párizs
Dcák Ágnes	történész, JATE, Szeged
Glant Tibor	történész, KLTE, Debrecen
Güntner Péter	Ph.D hallgató, ELTE, Budapest
Gyáni Gábor	történész, MTA Tört. tud. Intézet, Budapest
Hermann Róbert	történész, Hadtörténeti Intézet, Budapest
Kincses Katalin	történész, ELTE, Budapest
John R. Lampe	történész, Woodrow Wilson Center, Washington
Sennycy Pongrácz	könyvtáros, USA
Szemán Attila	muzcológus, Központi Bányászati Múzeum, Sopron
Zilahi Tibor	tanár, JATE, Szeged

A fordításokat Farkas-Csamangó Gyöngyi és Novák György készítette.

CONTENTS

Essays

ATTILA SZEMÁN	
The honour of the miner's hoe	5
KATALIN KINCSES	
The baths of Sopron in the early modern age	17
PÉTER GÜNTNER	
The history of prostitution in Sopron (1862–1918) ...	49
ZSOMBOR BÓDY	
Porvár, the most intelligent village in Hungary	65

Workshop

MIHÁLY BENKES	
Anti-Mobutu religious songs	84

Recollection

RÓBERT HERMANN	
The “General’s” funds for out-of-pocket expenses	97
RÉKA CSEPELI	
József Eötvös’s letters to Charles de Montalembert	124
ÁGNES DEÁK	
To the activities of József Eötvös in the 1850s	142

Theory and method

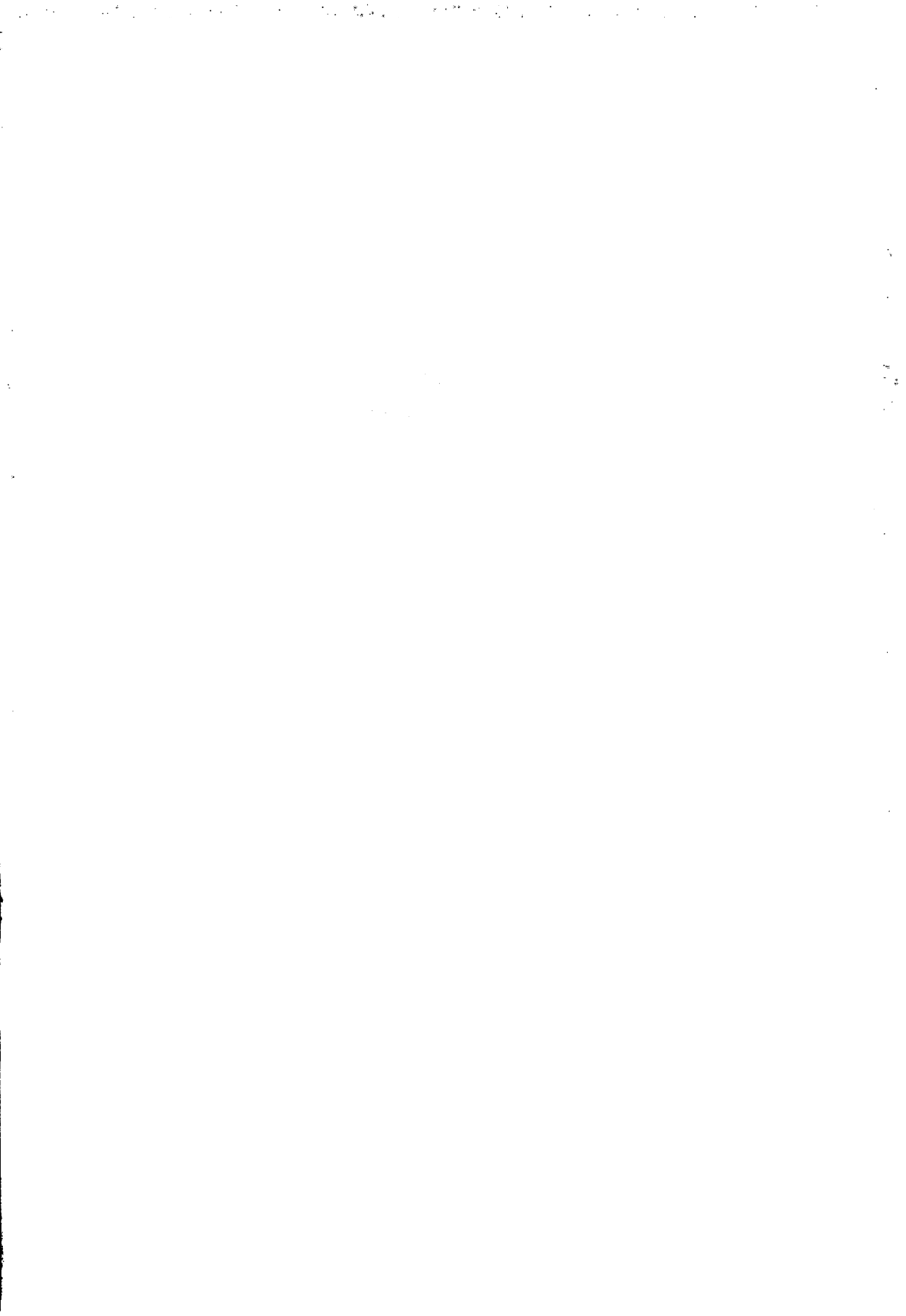
GÁBOR GYÁNI	
Everyday life as a research problem	151

Beyond our Borders

“This tragedy and its consequences shocked us” – Interview with historian John R. Lampe	162
John R. Lampe: Economic integration versus Balkan isolation: Southeastern Europe after the 20 th century	170

Reviews

Early mediaeval history of the Danube Basin in the light of Frankish records (Richard Bowlus: <i>Franks, Moravians and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788–907. Philadelphia, 1996.</i>) Pongrácz Sennyey.....	181
The life of Herbert Hoover – The first three chapters (George H. Nash: <i>The Life of Herbert Hoover. Vol. 1. The Engineer, 1874–1914., vol. 2. The Humanitarian, 1914–1917., vol. 3. Master of Emergencies, 1917–1918. New York and London, 1983., 1988., 1996.</i>) Tibor Glant.....	185
Independence – dependence (Anton Czettler: <i>Pál Graf Teleki und die Außenpolitik Ungarns 1939–1941. Studia Hungarica 43. München, 1996.</i>) Balázs Ablonczy.....	191
Authors	196

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad frásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 800 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 200 Ft+postaköltség, könyvesboltban 240 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Litea Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Móra Könyvesbolt, Kárász u. 5.; Egyetemi Könyvárus, Egyetem u. 2.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Idegennyelvű Könyvesbolt, Kárász u. 22.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Debrecen: Egyetemi könyvárus, KLTE f épület fsz. Egyetem tér 1.

Miskolc: Két Könyvész Kft., Miskolc-Egyetemváros.

Pécs: Szövegbolt, Ifjúság u. 6.; Egyetemi Könyvesbolt, Mátyás király u.

Székesfehérvár: Jókai u. 4. Könyvkereskedés, Jókai u. 4.

Szombathely: Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1.

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon:62/454-000/3297

e-mail:actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

A szerkesztőség titkára: Homonnai Sarolta

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Technikai szerkesztő: Dávid Tamás

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 240,- Ft
Előfizetőknek: 200,-Ft

A történész ebben a helyzetben alkotó tudományos fantáziával pótolja az adataiból eleve hiányzó koherenciát: egységes történetet és logikus magyarázatot kerekítve belőlük; azzal cementezi tehát össze az emlékfoszlányokat, amit korának eszményeiből, értékeiből és nem utolsósorban, a jelen időhorizontjának ismeretöbbléből magának le-szűr. Már témát, kutatási területet is ennek megfelelően választ, a to-vábbiakban ez szabja meg a források összegyűjtésének mikéntjét, vagyis a történeti szelekciót, s végül mindezt egy probléma ismereté-ben képes megtenni. A probléma viszont belőle magából, személyes intellektusából fakad, miután képtelen elvonatkoztatni attól, amit jelenéből visszatekintve már tud a múltból, vagy amit még nem tud, de aminek a megismerésére vágyat érez. A történész megismerő tevé-kenysége tehát eleve retrospektív jellegű, és helyzete már azért sem hasonlítható annak a utasnak a helyzetéhez, aki a szakadatlan, egyfoly-tában tartó vonatút végén a megtett útra visszaemlékezve jut mind-annak tudatára, ami vele közben megtörtént (kontextualizálja az egyedi eseményeket, apró és összefüggéstelen történeteket). A történész valójában egy személyesen soha végig nem járt vonatutazást próbál megismételni annak összes változóival és kitérőinek a teljes bepásztá-zásával.

Cyáni Căbör tanulmányait számunk 151-161. oldalán olvashatják